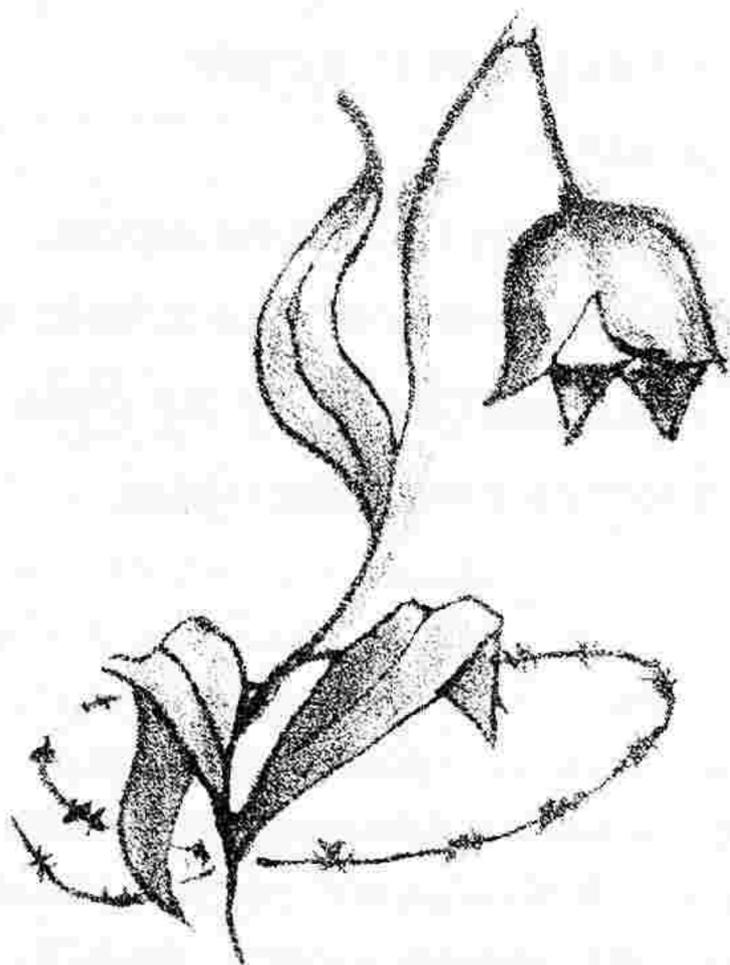

ІВАН НАУМЕНКО

ВАЖКИЙ ЧАС ПРАВДИ

**Документально-публіцистичні розповіді
про репресії на Запоріжжі**

Запоріжжя — 2001

Науменко Іван. Важкий час правди: Документально-публіцистичні розповіді про репресії на Запоріжжі.— Запоріжжя: Юридичний ін-т МВС України, 2001.— 158с.

Пам'яті нетлінної і світлої моїх земляків присвячую

*Нестерпний біль мене проймає,
коли пишу про цих людей.*

Я ще живу, а їх немає...

Де їх могили? Де?!

Нема...

*Зчорніло вже каміння
в тайзі, у тундрі Колими...*

*Жорстокий час у покоління,
з якого вийшли ми...*

*Той час в убитих ще стріляє,
в недокатованих людей,
здається, ніж мені встромляє -
не вирвеш із грудей...*

Я вірю:

*вирвуть ніж той люди
добром, якому не зотліть,
і зла такого вже не буде
і через сто століть!..*

1990-2001 рр.

ISBN 966-7552-07-1

© Іван Науменко, 2001

© Запорізький юридичний інститут МВС України (оформлення), 2001

© Ю.Волкова (обкладинка за темою мистецтвознавця С.Латанського), 2001

ОРІХІВСЬКА ТРАГЕДІЯ

Спроба журналістського розслідування судової справи

1. МАНДРІВКА В НЕЗНАНЕ ДИТИНСТВО

Писати чи ні?!

Це питання мучить мене, як гамлетівське «бути чи не бути». Так, мабуть, як і тих, у кого нинішні складні умови життя глибоко борознять поле свідомості, переорюючи його далеко не безболісно, та все ж по краплі вичавлюють з людської душі рабський страх: а раптом знову повернеться... Він, той страх, всотувався з краплями молока голодної матері, виснаженої цілоденною, від зорі до зорі, роботою на колгоспному полі, передавався з пронизуюче-сумовитим поглядом батька з німим запитанням: що з тобою буде, якщо мене заберуть?...

Так і сталося: багатьом моїм ровесникам не довелося побачити світ з висоти батькових плечей, хоч ні ми, ні батьки не були винними в тому. Тож і оця мандрівка в незнане дитинство моє і моїх ровесників, яким судилася доля народитися в той час, який історики назвуть «тридцятими роками», по-різному оцінюючи його. Та й дитинство у нас було різне — радісне і сумне, сите й голодне, озуте й босоноге — і проходило воно під спільним знаменником, який узагальнював, підрівнював, нівелював, роблячи усіх начебто безмежно вдячними за щасливе життя одній людині, яка стояла в зореноснім Кремлі і велич якої сягала вище небаченого Бога, а образ цієї людини ми бачили щодня і щогодини. Може, тому так легко з глибин зборозненої роками і подіями пам'яті спливає дзвінко-грайливе:

Піснею про Сталіна
Починаєм день,
Кращих ми не знаємо
На землі пісень.

Ті, хто народився в тридцяті роки, знають цей віршик, бо усі, з ким доводилося розмовляти, легко підхоплюють цю гру:

У країні Сталіна,
У Країні Рад
Ми ростем-зростаємо,
Як зелений сад...

Отже, пам'ятають. Як і той знімок усміхненого вусатого чоловіка у напіввійськовому кітелі, пізніше названому «сталінкою». Так, той знімок Сталіна, де він з дівчинкою: її мигдалевовидні очі випромінюють неспідробну радість, а в руках великий букет квітів. Ще б пак не знати! Адже цей знімок, зроблений у 1936-му, тиражований протягом передвоєнного п'ятиріччя і навіть пізніше у сотнях мільйонів примірників газет і журналів, букварів і читанок, листівок і обкладинок зошитів, репродукував на нашу свідомість лише один відбиток, карбував у юній пам'яті лише одне

поняття: Сталін — наш батько!.. Ба! — з пам'яті не стерлися навіть рядки з віршованої листівки з тим портретом:

Він узяв на руки Гелю

І згадав про всіх дітей...

О, як ми заздрили тій дівчинці, котрій випало таке щастя вручати квіти самому Сталіну, який віддарував її золотим годинником і патефоном! Це тільки коли самі стали батьками й дідусями, ми дізналися про долю тієї «ощасливленої» дівчинки з таким не звичним тепер ім'ям — Енгельсіна. А в той час давати новонародженим такі незвичні імена вважалося навіть престижним. І з'являлися на світ Божий Марксіни, Енгельсіни, Леніни, Сталіни і навіть Ревмири — від «революция мировая», не кажучи вже про Октябрин...

Тож нічого дивного, що батьки саме так назвали свою доньку, бажаючи щасливої долі своїй Гелі. Та через рік після тієї зустрічі в Кремлі її батька, відомого партійного і господарського керівника Бурят-Монголії арештували і розстріляли за наказом Сталіна. Після лихопомного 1937-го її, доньці «ворога народу», довелось поневіритися по дитбудинках та родичах і писати, писати листи «батькові всіх народів і всіх дітей». Сталін залишався глухим і байдужим. А втім хіба тільки до її листів, до долі «символу щасливого дитинства», яким ми її вважали. А втім хіба тільки ми, що не знали свого дитинства? Ми виростили з іменем Сталіна, може, навіть з більшою вірою у його всемогутність, ніж наші батьки та діди з вірою в Бога. І нічого дивного немає, що при зустрічі дехто з моїх ровесників, вийшовши на пенсію з високих партійних посад, каже з гордістю: «А я жив і помру сталіністом...»

Та що там розписуватися за ровесників, коли автор, досягнувши права обирати (а було це в 50-і роки) у вперше надрукованому в районній газеті вірші проголосив: «За Сталіна я голос свій віддам!», а в похмурому березні 1953-го, як і багато хто із студентів Дніпропетровського університету, плакав за тим всемогутнім ідолом...

Так от писати чи не писати про події в країні мого дитинства? Роз'ятрювати рани зболених душ людських чи змащувати їхні рубці бальзамом з напівправди і напівзабуття? Та й чи маю право вести розслідування факту, до якого я причетний хіба тільки тим, що ми з ним ровесники? Факт цей з висоти сьогодення на зламі століття може здатися нелогічним, а то й диким, а сімдесят років тому був сприйнятий як буденний в ряду інших, хоч був одним з перших провісників більших і страхітливіших процесів. Мова йтиме про судовий процес в Оріхові 25-28 грудня 1932 року. Його учасниками з одного боку були голова суду Жук, народні засідателі Льченко та Барич, секретар суду Глаголева, прокурор Єременко, громадський обвинувач Нікітін, адвокати: Черніков, Левінсон, Добрускін, Уманський, Кривеньков. А на лаві підсудних — Оріхівський РК КП(б)У...

2. СТАЛІНСЬКИЙ СУД НАД РАЙКОМОМ

Так, на лаві підсудних сиділи члени райкому і райвиконкому: перший секретар Головін Василь Петрович, голова райвиконкому Паламарчук Михайло Сергійович, голова районної контрольної комісії робітничо-селянської інспекції Ордельян Федір Єлисейович, завідуючий райземуправлінням Луценко Іван Іванович, голова райколгоспспілки Пригода Іван Андрійович, державний агроном райземуправління Аністрат Іван Андрійович, директор МТС Медвідь Григорій Тимофійович, завідуючий оргінструкторським відділом райкому Скічко Єлизар Єлизарович, редактор районної газети «Ленінським шляхом» Андрющенко Іван Іванович, заступник голови райвиконкому, голова планбюро В'ялих Федір Степанович,

На знімку: Є.Є. Сунітко (крайній праворуч) і можливо, В.П. Головін та М.П. Паламарчук

завідуючий філіалом Заготзерно Бурківський Сава Володимирович, голова Ягорівської сільради Бутовецький Данило Матвійович, секретар Юрківського партосередку Гришко Яким Петрович, дільничний агроном райколгоспспілки Дем'яненко Овсій Михайлович, дільничний агроном с.Омельник Махнорило Андрій Лук'янович, завідувача жіночим відділом райкому партії Базилевич-Скіпан Марія Володимирівна.

Нині, через майже сімдесят років важко відновити сам хід судового процесу, як і хід слідства. Та щоб зрозуміти, за який «злочин» партійно-радянська еліта Оріхівського району на Запоріжжі (тоді Дніпропетровщини) потрапила на лаву підсудних, досить якомога повніше ознайомитися з вироком виїзної сесії Дніпропетровського обласного суду. А щоб відчутти, так би мовити, тогочасний дух, то доводиться зберегти й стиль та правопис цього документа. Ось він, документ сталінської епохи: «Країна Рад під

керівництвом партії та її ЦК, на чолі з вождем партії та робітничої класи тов. Сталіним досягла нечуваних успіхів у справі соціалістичного будівництва як у галузі індустріалізації країни, так і в справі соціалістичної перебудови сільського господарства...

На базі суцільної колективізації успішно ліквідується куркульство як класа... для того, щоб успішно впоратися з хлібозаготівлею, із справою організаційно-господарського зміцнення колгоспів, партійна організація повинна найрішучіше і нещадно виявляти опортуністів, капітулянтів та скигліїв, що бачать причину труднощів та ускладнень цього року на Україні в великих темпах, великих завданнях, які вони вважають завчасно за шкідливі і неможливі для виконання...

Це вимагає жорстокої боротьби з тими, хто перебуваючи в лавах партії з партквитком у кишені, переродився та своїми вчинками, суттю переходить до стану ворожих нам сил.

Особливо велика небезпека цього переродження на селі, де ще великий вплив дрібновласницьких пережитків під тисненням яких члени партії іноді перероджуються в агентів куркульні, запеклого класового ворога працюючих, стають найнебезпечнішими ворогами. До числа таких, що переродилися «комуністів», ворогів соціалістичного будівництва, куркульських агентів з партквитками й належить колишнє Оріхівське керівництво...»

Уже ця преамбула судового вирску політичного характеру, а не юрисдикції, дає уявлення, в яких умовах відбувався суд. Підсудні звинувачувалися в тому, що... «стали на чолі організованого куркульського саботажу хлібозаготівлі, свідомо зривали виконання господарсько-політичних кампаній» і, як гласить вирок, «своїми контрреволюційними, шкідницькими діями, потуранням куркульні та різним білогвардійським, петлорівським елементам, рвачам та шахраям намагалися зірвати державні завдання з хлібозаготівлі».

Але давайте, відкинувши завісу з латок ярликів, один одного страшнішого, подивимося на стан сільського господарства, коли під «мудрим керівництвом вождя» була проведена по суті примусова колективізація. А що вона була не добровільна, а примусова, свідчать документи репресій селян-одноосібників, яких за те, що не хотіли вступати до колгоспу, розкуркулювали і висилали на Північ та Сибір, а то й у концтабори. Така «суцільна колективізація» призвела не тільки до моральної трагедії селянства, а й до фізичного винищення годувальника країни, що позначилося на економіці. В 1932 році у порівнянні навіть з 1930 роком зменшилися площі під посівами, що особливо позначилося на валовому зборі збіжжя, а до того ж від посухи постраждав ряд регіонів. І Сталін оголошує війну колгоспному селянству, в чому неважко переконатися з його промови «Про роботу на селі» на пленумі ЦК, де він буквально розносить місцеві партійні і радянські органи, що дозволяють колгоспам створювати різні фонди — фуражний, страховий тощо. Це — по-перше. А по-друге, повідомляє, що до колгоспів пробралися вороги і використовують їх для боротьби з радянською владою. Як відомо, 7 серпня 1932 року ВЦВК

приймає закон про охорону соціалістичної власності, який наш народ назвав «законом про п'ять колосків». Писав той документ власноручно Сталін. Цим «законом» були передбачені як найнижча міра покарання — 10 років тюремного ув'язнення, а найвища — розстріл.

В таких умовах діяв Оріхівський райком на чолі з недавно прибулим сюди нікопольським робітником В.П. Головіним. Тоді йому не виповнилося ще й тридцяти років, але, як згадували пізніше ті, хто з ним працював короткий час (з червня по грудень) він усвідомлював, що антиселянська, по суті антинародна політика сталінського керівництва неминуче призведе до масового голоду, якщо в колгоспах не залишити хоча б прожитковий мінімум хліба для колгоспників та насінний фонд, адже навесні треба сіяти. Про це він і голова райвиконкому Паламарчук говорять керівництву області, доводячи нереальність виконання планів хлібозаготівлі районом.

Знову звернемося до судового вироку, цього унікального документа, повністю опублікованого на сторінках районної газети «Ленінським шляхом». Читаємо:

«... Після вручення плянів, на місця були надіслані уповноважені хлібозаготівлі, ці уповноважені пройняті контрреволюційними саботажницькими прагненнями звичайно так і «здійснювали» пляни хлібозаготівель.

Справа дійшла до того, що деякі уповноважені відмовлялись їхати реалізувати пляни, а інші, як Ордельян, Пригода, Скічко, Медвідь, В'ялих, Андрющенко і Луценко хоч і поїхали, але на місцях саботували і не проводили роботу коло прийняття плянів колгоспами та здачі хліба державі.

Сам Головін їздив по колгоспах, скликав партійні збори і там агітуючи за прийняття плянів говорив, що «РІК відомо, що пляни не реальні, але треба плян прийняти, виконати на 40-50 відс., а там «на нет і суда нет».

Що ж, мабуть, говорив, якщо це зафіксовано в судовому документі; не знав, що суд буде і не який-небудь, а сталінський. Зараз важко встановити, з яких джерел стало відомо вождеві про Оріхівський райком. Тому просто зачитуємо фрагмент зі сторінки «Правди» за 16 вересня 1988 року «Коллективизация: как это было»:

«Коли Сталіну доповіли, що керівники Оріхівського району Дніпропетровської області дозволили колгоспам залишити собі фонди на посів, засипати страх-фонд, він впав у шалений гнів. 7 грудня 1932 року за його підписом всім партійним органам був розісланий циркуляр, в якому Сталін оголосив цих керівників «обманщиками партии и кулаками, которые искусно проводят кулацкую политику под флагом своего «согласия» с генеральной линией партии». Він зажадав «немедленно арестовать и наградить их по заслугам, то есть дать им от 5 до 10 лет тюремного заключения». Отож, Дніпропетровський обласний суд і діяв не від імені Української Соціалістичної Радянської Республіки, як гласить початок вироку, а від імені Сталіна, за його прямою вказівкою. Ось вирок суду: «Аністрата Івана Андрійовича, 39 років, піддати вищій мірі соціального захисту — розстрілові; Головіна Василя Петровича, 29 років, Паламарчука Михайла Сергійовича, 31 року, Ордельяна Федора Єлісейовича, 38 років, Луценка

Івана Івановича, 30 років та Пригоду Івана Андрійовича, 42 років, — піддати позбавленню волі з триманням в таборах окремого призначення в далеких місцевостях Союзу терміном на 10 років кожного з обмеженням права за п.п. «а», «б», «в» арт.29 К.К. на п'ять років кожного».

Від трьох до восьми років позбавлення волі з конфіскацією майна були засуджені й інші. Це й не дивно. Можна тільки дивуватися, що цей суд знайшов якісь підстави для виправдання лише дільничного агронома з Юрківки О.М. Дем'яненка та жінорга райкому М.В. Базилевич-Скіпян. Ця жінка дожила до 1988 року і уже тяжко хворою дещо мені розповіла про той судовий процес.

Та засудженням 14 чоловік не закінчувався він. Як згадував колишній працівник райкому Г.І. Семенов (він зберіг газету з вироком суду і передав мені для публікації — І.Н.) «нове керівництво району, прислане обкомом, активно здійснювало політику Сталіна. З районної організації було виключено третину комуністів». Серед них і його — Григорія Лаврентійовича. Позбавленому роботи, викинутому з квартири з малолітніми дітьми, йому довелося виїхати на шахти Донбасу. Це й врятувало його від голодної смерті. А голод уже простягав свою кістляву лапу до оріхівців. Та хіба тільки до них?..

3. НЕЗАКІНЧЕНА ПІСЛЯМОВА

Важко сказати, чи суд в Оріхові був першим в такому роді, але що він був не останнім, — це історія підтвердила: за 20 днів грудня 1932 року по 995 групових «справах» «за зрив і саботаж заготівель» кинуто до в'язниць 4930 чоловік. У сусідньому Великотокмацькому районі теж відбувся суд над керівництвом — Ленським, Косяченком, Дворником, Зиком, Долговим та іншими. Сталін розіслав своїх поплічників на хлібозаготівлю в республіки: на Північний Кавказ Кагановича, на Україну — Молотова.

Один із тих, хто дожив до перебудовних часів і з яким я розмовляв — колишній заступник редактора районної газети «Ленінським шляхом» М.П. Переверзєв пригадував, що Молотов «заготовляв хліб» на Мелітопольщині, а на Оріхівщині таким уповноваженим ЦК КП(б)У був М.О. Скрипник: його поїзд курсував між Оріховим і Пологами, і Микола Петрович Переверзєв носив йому районну газету з матеріалами про судовий процес. До речі, за словами М.П. Переверзєва Скрипник бував і в залі засідань суду. Документального підтвердження цього я не знайшов, але таке твердження має підстави: в день початку суду, тобто 25 грудня, відбулася нарада районного активу, на якій під тиском нового складу райкому, а головне під страхом опинитися на лаві підсудних, була прийнята така жахлива постанова:

1. Шлемо прокляття зрадникам партії, ворогам робітничої класи та колгоспного селянства бувшому керівництву Оріхівського району — Головін, Паламарчук, Ордельян, Луценко, Пригода та ін., що організувало куркульський саботаж та зрив хлібозаготівель в районі.
2. Вимагаємо від пролетарського суду суворої кари цій зраді куркульсь-

ких агентів.

3. Зобов'язуємось виконати плян хлібозаготівель повністю в наданий район термін.

Головував на цій нараді новий перший секретар Макаров, присланий з області, а виступав з промовою М.О. Скрипник, хоча стенограми промови в архівних документах немає. Вірогідно, що він був і в залі засідань суду. Однак чимось допомогти підсудним, серед яких був і член ВУЦВК, голова райвиконкому М.С. Паламарчук, не міг, хоча на той час займав дуже високі посади в партійних і радянських органах України, був членом Виконкому Комінтерну. Мабуть, в душі він захоплювався мужньою поведінкою підсудних, зокрема й Паламарчука, який тримався навіть визивно. Так, коли новий голова райвиконкому, присланий замість Паламарчука, виступаючи як свідок обвинувачував свого попередника не тільки в саботажі хлібозаготівель, а й у знехтуванні довір'ям виборців, бо «сам бачив, як означений Паламарчук викинув у нужник значок члена ВУЦВК», Михайло Сергійович піднявся з лави і гукнув: «І це — брехня! Ось він, мій значок члена Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету!» і показав присутнім свій значок...

Не міг допомогти своєму товаришу Микола Олексійович, бо над ним уже теж висів дамоклів, чи пак сталінський меч, відчуваючи усім своїм еством: і в погрозах сталінського ставленика Постишева, і в згортанні процесу українізації, і в наростаючій боротьбі проти «націонал-ухильництва» і так званої «скрипниківщини», якою охрестили його позицію в ідеології. Та він уникне сталінського меча через півроку, піднісши револьвер до скроні, саме тоді, коли Україна конала в муках голоду, до якого і він мимохіть, за вождевою вказівкою, виходить, був причетним...

Причетний до голодомору не тільки він, а й усе тодішнє керівництво ЦК КП(б)У та уряду. В архіві збереглися директиви секретаря ЦК КП(б)У Менделя Хатасвича (він був і секретарем Дніпропетровського обкому) про організацію таких судових процесів над тими керівниками районів і господарств, які не наважувалися відбирати у селян останні кілограми збіжжя. Важко повірити, що він не передбачав наслідків такої «хлібозаготівлі», хоча знав стан сільського господарства в області. Про становище України в 1932-1933 роках є багато свідчень. Хочу навести лише одне. Це свідчення відомого революціонера і письменника Мате Залки, саме того, хто в роки громадянської війни в складі Окремої інтернаціональної бригади Червоної Армії воював на Запоріжжі, зокрема й в Оріхівському районі в 1920 році. Мине трохи більше десяти років і 11-12 червня 1932 року в щоденнику він запише:

«Ознаки тяжкої хвороби наявні. Україна, незважаючи на нормальний урожай, приречена на голод.

Це пояснюється двома причинами: наказами сильного партійного апарату і відсутністю справжньої критики. Слепа дисципліна стає небезпечною. Результат недалекоглядної політики буде видно восени, оскільки засіяно лише 40 відсотків усіх посівних площ. Ціни скачуть, продуктів не

вистачає. В місті голод. За рік було 5 чи 6 страйків. Це — трагедія. Я дедалі частіше жену від себе важку думку — що буде? Україна — і голодує!

«Правду» читаю з іронією: в Японії, Німеччині, Польщі, Америці — голод. А у нас? Виявляється, нема...» А 13 серпня він записує: «Ми боїмося сказати правду. Ніхто не сміє почати першим. Між містом і селом партія вбиває клин». Мате Залка 6 березня 1933 року записав: «В країні мільйони голодуючих. Бридко комуністові, який бачить помилки і не може про те сказати».

То ж не витримав тягар такого страху і Микола Олексійович Скрипник, який услід за письменником Миколою Хвильовим покінчив життя самогубством... Та доля його соратників по партії була не кращою: сталінський меч опустився на їх голови через п'ять років, але не за сліпе виконання наказу про голодомор. Знайшли іншу статтю для «ворогів народу».

Народившись в 1932 році в сусідньому з Оріхівщиною районі, я не пам'ятаю того часу: просто інтуїтивно жахався його, бо довелося пережити голод 1946-1947 року. Коли ж дорослим намагався розпитувати маму про голод 1933-го, у неї одразу зволожувалися очі і казала сумно: «Нащо воно тобі треба знати. Не дай Бог, що було...»

То ж хоч тепер доводиться сказати важку, гірку правду. Тому й пішов слідами незнаного дитинства. З допомогою працівників обласного управління Служби безпеки України та державного архіву вдалося знайти неспростовні документи про тих, хто намагався хоч трохи врятувати оріхівських селян від голодної смерті, але не зміг, зазнавши кари за безпосередньою вказівкою Й.В. Сталіна. Один із них колишній завідуючий оргінструкторським відділом райкому Єлизар Скічко був «позбавлений волі з утриманням у таборах окремого призначення в далеких місцевостях Союзу терміном на 8 років з обмеженням прав на 4 роки» (так зазначено у вирокі). У 1964 році він написав заяву:

Виізною сесією Дніпропетровського облсуду я був засуджений за невиконання плану хлібозаготовок на 8 років. Постановою ВЦВК від 9 вересня 1935 року я був звільнений із зняттям судимості. До цього часу вважав себе реабілітованим. Однак при оформленні пенсії по старості з мене вимагають документ про повну реабілітацію. Тому прошу обласний суд переглянути цю справу в світлі рішень XX-XXII з'їздів КПРС, щоб дати можливість пожити хоча б трохи повністю реабілітованим.

Є. Скічко.

*Кіровоградська область,
Олександрійський район, с.Цибульове*

Колегія в кримінальних справах Верховного Суду УРСР переглянула вирок. В її рішенні записано: «Встановлено, що попереднє слідство 1932 року проведено необ'єктивно, а одержано визнання фальсифікованими показаннями свідків». Далі йдеться про те, що район і не міг виконати план хлібозаготівель через низьку врожайність. (Далі цитую цей судовий документ):

«... На підставі викладеного судова колегія в кримінальних справах Верховного Суду УРСР від 23 січня 1965 року ухвалила:

Вирок Дніпропетровського обласного суду від 25-28 грудня 1932 року стосовно Аністрата Івана Андрійовича, Головіна Василя Петровича, Луценка Івана Івановича, Паламарчука Михайла Сергійовича, Пригоди Івана Андрійовича, Андрющенко Івана Івановича, Бурківського Сави Володимировича, В'ялих Федора Степановича, Медвідя Григорія Тимофійовича, Скічка Єлизара Єлизаровича, Ордельяна Федора Єлисейовича, Гришка Якіма Петровича і Махнорила Андрія Лук'яновича — відмінити і справу про них припинити за відсутністю складу злочину». Отже, через тридцять три роки вирок сталінського суду був скасований і людям повернули їх добре ім'я. На жаль, далеко не всі дожили до того часу.

Та неважко помітити, порівнявши цей список реабілітованих з тим, що був у вирокі 1932 року, — він неповний. Чому ж немає серед реабілітованих Данила Матвійовича Бутовецького — голови Ягорівської сільської ради?

Про це, як і про подальші події, в наступному нарисі.

ЧАС ПРАВДИ ПРИЙДЕ...

1. ВИКОНАЛИ ВКАЗІВКУ СТАЛІНА

Поки що час правди не прийшов.

Ми гортаємо документи майже 70-річної давності. Першою справою нового керівництва райкому і райвиконкому, яке прийшло на зміну попередньому, що сиділо за ґратами і з нього вибивали зізнання слідчі ДПУ, треба було оббрехати своїх попередників, — або говорячи тогочасною мовою, дати йому політичну оцінку. Це й було зроблено аж надто запопадливо. За десять днів до початку судового процесу новий перший секретар райкому Макаров скликав зліт районного активу, на якому виступив з доповіддю «Про стан хлібозаготівель в районі та про організований саботаж з боку бувшого районного керівництва». Не варто цитувати цей документ, просякнутий славослів'ям на честь вождя партії та клятвою виконати його вказівки. Під тиском Макарова і страхом бути ув'язненими, учасники зльоту підняли вгору руки і ухвалили таку резолюцію:

«Зльот з обуренням плямує зрадницьку, підривну роботу бувшого керівництва району (Головін, Паламарчук, Ордельян, В'ялих, Пригода, Луценко та інші.), що об'єднавшись з контрреволюційними елементами стали на чолі організованого куркульського саботажу хлібозаготівель в Оріхівському районі. Зльот цілком одобрює вжиті заходи щодо притягнення до відповідальності і вимагає від пролетарського суду найсуворішої кари, як зрадникам партії і робітничо-селянської справі, як жулікам, що прикрившись партбилетами на ділі порвали зв'язки з партією, опшували партію (переродились), прикриваючись погодженістю з генеральною лінією партії, провадили куркульську клясово-ворожу роботу коло зриву найважливішого державного завдання хлібозаготівель...»

Неважко помітити, що в резолюції майже дослівно взяті сталінські характеристики з його сердитого циркуляру, надісланого на місця партійним органам. Цього здалося мало, і в день відкриття судового засідання ще одна «макаровська» нарада ухвалює резолюцію, в якій пле прокляття «зрадникам партії, ворогам робітничої кляси та колгоспного селянства» (вона процитована в попередньому нарисі «Оріхівська трагедія» — І.Н.). В цьому «проклятті» теж трагедія. Адже це за сталінським задумом ніби сам народ вимагав судити. Так буде і в 1934-му після інспірованого вождем убивства Кірова, так буде і в лихопомному 1937-му... А поки що наче від імені самих селян виноситься вирок тим, у кого рука не знялася забрати від них та селянських дітей останні зернини. Яка блюзнірська, підступна політика більшовиків! Через три дні після суду (це, виходить, на Новий, 1933-ій рік?) чотирнадцять осуджених в оточенні червоноармійців з собаками поведуть оріхівськими вулицями, обабіч яких стоятимуть люди із заholолими душами і не можуть, не мають права навіть гукнути прощальний привіт своїм товаришам. Та які вони «товариші», коли на червонокривавих полотнищах гасло: «Вище меч диктатури пролетаріату над ворогами народу!».

Мало хто тоді задумувався над тим, хто ж тримав у руці той меч, який падав з гільйотинною невблаганністю на робітництво і селянство, на технічну і творчу інтелігенцію, на безпартійних і на комуністів. Це тільки наприкінці століття, після розпаду СРСР, поступово стали відкриватися партійні і державні архіви з грифами «Цілком таємно!».

Гортаючи сторінки архіву, знаходиш «Відомість про рух кар і репресій» в Оріхівському районі. Це вже новий «макаровський» райком віддавав до суду і карав «саботажників». Серед засуджених на різні строки ув'язнення — Ф.Г. Верещага, Г.Ф. Пересипко, І.П. Нестеренко, І.В. Шкуро, І.В. Василенко, О.С. Білогуб, С.Д. Кириченко, С.Ф. Тарасенко, Г.К. Пальчиков... У грудні виключають з партії Г.Л. Семенова, М.В. Базилевич-Скіпан — працівників райкому (про них вже розповідалося в попередньому номері «Оріхівська трагедія» — І.Н.).

А розправа тривала. В протоколі засідань бюро райкому за 1 січня 1933 року віднаходжу пункт про виключення з партії і віддання до суду Безуглого, Бочковського, Глуценка (імена та по батькові не названо), голову колгоспу «Соцзмагання» В.П. Кравченка, а 6 січня — голову колгоспу «Оборона країни» Дихтяренка, секретаря партосередку села Копані Клименка, секретаря райкому комсомолу Алексеєва. В цій же постанові записано: «за притуплення клясової чуйності... бюро райкому ЛКСМУ розпустити». Що ж, це теж — на виконання вказівок вождя помножене на місцеву запопадливість.

Саме тоді вказівний перст Сталіна націлювався на Україну, Кубань, Північний Кавказ — хлібодарні краї, які годували державу в усі часи. Хліб забрати! І забирали, або, як тоді казали, «викачували», до зернинки, до квасолини. Як це робилося, годі шукати в партійних документах. З них тільки відомо, що тих уповноважених по хлібозаготівлі, які не могли йти проти власного сумління і забирати останню крихту в селянській дитині, вважали «дезертниками хлібного фронту». Ось у протоколі за 10 січня 1933 року зазначено:

«... уповноваженого по артілі «Сигнал» Худолєєва — за дезертирство з фронту хлібозаготівель поставити питання перед парторганізацією 90-го Уральського полку про виключення, Гриньова — уповноваженого по артілі «Могуча» — оголосити дезертиром і поставити питання перед парторганізацією 90-го Уральського полку про виключення з лав партії...»

Очевидно, ці уповноважені були військовими з розквартированого в Запоріжжі полку 30-ї Іркутської дивізії, яка прославилася в громадянську війну. Про неї сьогодні тільки нагадує автобусна зупинка в Шевченківському районі — «Уральські казарми». Оріхівський райком не маючи права виключати з партії їх, прибулих із Запоріжжя, сигналізував в їхню партор-

М. В. Базилевич-Скіпан

ганізацію. А щодо «своїх», районних уповноважених, то з ними розправлялися на місці: «Причину — уповноваженого по артiлі «Згода» — виключити з партії, заарештувати та віддати до суду».

Словом, усе робилося, щоб викликати штучний голод на Орiхівщині. І так робилося по всій Україні...

2. НАСТАВ ГОЛОДОМОР

Ось що написав у своїх спогадах Корній Кожушко із Запорiзького району, який у ті роки був малолітнім і проживав з сім'єю в сусідньому, Солонянському районі на Дніпропетровщині.

«Як почалась колективізація, батько подав заяву в колгосп. Спочатку його хотіли обрати головою. Та він відмовився. Відвів кобилу Куклу на колгоспне подвір'я. Та тут по селу почали шукати рештки хліба в тих, хто не здав у колгосп. Знайшли у нас на горищі два мішки пшениці. Залишав батько дітям на харч. Забрали все. Забрали постіль, усю квашенину з погребя, картоплю. Навіть дошки біля печі зняли, на яких ми спали...»

З цим листом наче перегукується Н.В. Малиновська з села Широке Веселівського району. Важко цій старій жінці було згадувати, як людей прирікали на голодну смерть, бо «все в людей забрали до зернини, а тих, хто приховував, судили». Її брат, Іван Васильович Зубарев, служив тоді в Червоній Армії. З листа рідних він зрозумів, що діється на селі, поскаржився командирові і той написав на сільраду листа з проханням допомогти сім'ї червоноармійця. Голова сільради відповів, що «сім'я товариша Зубарева повністю забезпечена». Це була брехня, бо, як пише авторка, «... у нас навіть квасолу, розсипану на горищі, змели і забрали, а ми вмирили. Сестра, 1931 року народження, померла. Репта — вижили, бо «паслись» навесні на лободі, ловили ховрахів... Ось як Джугашвілі годував — бур'янами, як волів...»

Як повідомив мені І.І. Грозний у селі Новогупалівка Червоноармійського (нині Вільнянського) району у школі прилюдно присудили до розстрілу двох комiрників колгоспу — Сорокіна і Цокура — нібито за те, що утаїли хліб, хоч вони його зберігали для весняної сівби.

Драматичні події в області тривали. М.І. Мартовод з Поліг розповів, що він сам родом з села Білогiр'я Орiхівського району і на власні очі бачив, як з голоду помирали діти в родині Рясних, що жили по сусідству: «Менша Катя ще продовжувала вищипувати волокно з ковдри, на якій лежала, і жувала. Ліза скляними очима дивилася на двері і сама — як скло. Мати їхня глухо стогнала...». Ні, несила далі цитувати листи людей, які зазнали страхіття голодомору, що приводив навіть до людоїдства.

Звичайно, годі шукати такі факти в партійних документах того часу, принаймні в тих, які стали доступні пресі. Нема й згадки про голод у матеріалах Орiхівського райкому партії за 1933 рік, який виконував вказівку Сталіна. Правда, в протоколі засідання бюро за 1 березня зазначено, що слухалося питання про стан Орiхівського м'ясорадгоспу. Його керівників звинувачено в тому, що «... поголів'я доведено до істощення», дорізано

238 і загинуло 20. Свиней, зрозуміло. Про людей і згадки немає: вони такому статистичному обліку не підлягали. Немає такої статистики ні по району, ні по області. Перший секретар Макаров про людей не думав, а от про свиней, про коней...

Так, 23 січня 1933 року бюро під його керівництвом ухвалює:

«Зобов'язати прокуратуру, суд, міліцію організувати судово-слідственну бригаду, виїхати на місце, обслідувати стан коней та винних в хижацькому уході за конем суворо карати. Термін проходження справ встановити не більш як 3-4 дні... Тов. Набока негайно виїхати особисто в «Степ.комуна» (Н-Білики), перевірити стан коней і негайно притягти до судової відповідальності всіх осіб...»

Гинули, звичайно, в голод і тварини. Трупи їх їли люди і теж гинули. Не про людей дбав новий склад райкому, а про тварин. Та ще про себе. В документах знайшовся «Список керуючого складу Оріхівського району до зачиненого розпреду та їдальні». В цьому списку надибусмо: «1. Макаров — секретар РПК, 2. Дуднік — голова РВК, 3. Перчаточников — завогвідділу, 4. Таратутенко — РКК, 5. Мачихін — РСС, 6. Гайвон — райколгосп, 7. Царюк — (нерозбірливо), 8. Набока — прокурор, 9. Першек — нарсуд...» Всього 28 чоловік було затверджено на бюро райкому прикріплених для харчування в закритій їдальні і для одержання продуктових пайків в у так званому «закритому розпреді». Такі «двадцятки» і «тридцятки» з керівного складу районів були створені повсюди. Прикріплені харчувалися там за певними нормами: білий хліб, масло, жирні страви, овочі, фрукти. Такі комуністи голоду не зазнали... Такі й досі, як і їхні діти, що дожили до цього часу з піною на губах кричать, що ніякого голоду в 1932-1933 роках не було. А що, мовляв, судили за саботаж хлібозаготівель, то й правильно робили, як і розстрілювали «ворогів народу»...

3. А ЇМ ЛИХА СУДИЛАСЬ ДОЛЯ

І не тільки тим, чотирнадцятьом, яких повели під озброєним конвоєм на станцію, де на колії вже стояв наготові так званий «вагонзак», тобто «вагон для заключених». Саме в такому вагоні-«телятнику» із загратованими віконцями мусили їхати в незнану країну ГУЛАГ, куди вже за перші роки колективізації відправила радянська влада непокірних селян-хліборобів і не тільки з Оріхівщини. Ось лише декілька фактів, зафіксованих у судових справах тридцятих років, які лежать переді мною. Майже одночасно з судилищем в Оріхові, тобто 26 грудня 1932 року мелітопольський народний (?) суд виніс вирок 42-річному селянину з Константинівки Микиті Івановичу Бородаю — десять років позбавлення волі. За що? Виявляється, що він «в період колективізації сільського господарства, не бажаючи вступити до колгоспу, виявляв опір місцевій владі при мобілізації його коня на виконання польових робіт у колгоспі, ухилявся від виконання заходів радянської влади в сільському господарстві». Простіше кажучи, не здав останній пуд хліба.

В іншому документі з Бердянщини селянина з Новоспасівки Трохима

Васильовича Барлета, 1878 року народження, судила Надзвичайна сесія Сталінського міжрайсуду, яка теж не попустила на десять років «північних» таборів, визнавши хлібороба винним у тому, що «спільно з іншими особами проводив антирадянську агітацію, виступав проти колективізації та хлібозаготівель, чим саботував кампанію хлібоздачі».

Мій незнаний земляк з Новомиколаївського району 63-річний Кирило Никифорович Городецький був засуджений на шість років таборів з поразкою в правах на п'ять років ще й до штрафу в 500 карбованців. Як зазначено в документі: «він систематично виступав проти заходів радянської влади, проти колективізації на селі, агітував односельчан проти виконання плану хлібоздачі...» Агітував, бо самим нічого було їсти...

Ще раніше від Кирила Городецького вислали на Північ братів Абакумових — Івана і Степана — з села Любицького Новомиколаївського району, як і тисячі інших селян з нашого регіону, що входив тоді до складу Дніпропетровської області. Точної кількості жертв цієї трагедії, що передувала голодомору на Україні, й досі не встановлено.

Як склалася доля тих чотирнадцяти керівників Оріхівського району, які впали в немилість до самого Сталіна, посмівши не виконати його наказ і не забравши останні кілограми зерна в селянських хатах?

Я не маю документальних підтверджень, в яких саме «таборах особливого призначення» вони перебували і що їм там довелося витерпіти, тож і не вигадуватиму нічого: про це можуть розповісти правдиво тільки ті, хто сам пережив жах сталінських концтаборів, як мій колега журналіст Микола Костянтинівич Попель, про долю якого ще дізнається читач з цієї книги.

З документів, з якими мене в свій час знайомили в обласному управлінні Служби безпеки України на початку 90-х років відомо, що ВЦВК помилював І.А. Аністрата, замінивши розстріл багаторічним ув'язненням в таборах далеких місцевостей Союзу, тобто туди, куди направили й решту оріхівських керівників. В 1935-1936 роках на клопотання рідних до М.І. Калініна справи переглянув Центральний Виконавчий Комітет СРСР. В ті роки вернувся додому в Омельник дільничний агроном А.Л. Махнорило, про що мені розповідав його син Володимир Андрійович Дніпровський. Правда, з якихось міркувань синові довелося змінити прізвище на більш милозвучне...

Цією постановою ВЦВК від 9 вересня 1935 року звільнений з БАМЛАГу і Єлизар Єлизарович Скічко. Однак повна його реабілітація сталася тільки через тридцять років постановою Верховного Суду України від 23 січня 1965 року.

Біографія Є.Є. Скічка — типова для багатьох з його покоління. Народився він 1902 року в українській робітничій сім'ї, до революції 1917-го здобув середню освіту, пізніше вчився в Запорізькому інституті народної освіти, з 1922 року — комсомолець, висунутий на керівну роботу з молоддю, з 1931-го — на партійній. Після закінчення курсів районних партпрацівників при ЦК КП(б)У його з 26 лютого 1932 року призначили завідувачим організаційним відділом райкому партії. На цій посаді він пробув до

початку грудня. Арешт, судилище і «вагонзак» аж до Байкало-Амурського табору особливого призначення. Ця подорож у Далекосхідний край була дуже тяжкою: на добу видавали по 100 грамів хліба навпіл з макухою, жменю іржавої хамси і не давали води. Ув'язнені тягнулися до загратованих віконець чи до будь-чого металевого, аби злизати іній і хоч цим втамувати спрагу. Багато хто з ув'язнених не доїхав до «віддалених місць Союзу». Як там йому було, він майже не розповідав. Вернувся звідти з БАМЛІАГу з відкритою формою туберкульозу. До війни і після жив у селі Цибульове Олександрійського району на Кіровоградщині, вчителював. З 35-карбованцевою пенсією і з тавром «ворога народу» дожив до хрущовської «відлиги», і тільки після XXII з'їзду партії порушив клопотання про реабілітацію.

— Я вірю, що час правди прийде, — говорив він своїй дружині та найближчим друзям. І безперечно, ця віра допомагала йому долати труднощі і табірної і післятабірної життя.

В 1960 році реабілітовані також В.П. Головін, М.С. Паламарчук, Ф.Є. Ордельян, І.І. Луценко, І.А. Пригода, І.А. Аністрат, Г.Т. Медвідь, І.І. Андрющенко, Ф.С. В'ялих, С.В. Бурківський, Я.П. Гришко, А.Л. Махнорило, хоча переважна більшість їх не дожила до того часу.

Але серед реабілітованих не було прізвища голови Ягорівської сільради Данила Матвійовича Бутовецького. Чому?

Відповідь на це запитання вдалося одержати після публікації в обласній газеті «Запорізька правда» матеріалу про Оріхівську трагедію. Невдовзі надійшов лист з села Новоселівки, що на Оріхівщині. Написала його Олександра Данилівна Горбачова, почесна колгоспниця місцевого колгоспу. Наводжу лист майже повністю, за винятком — звертання до автора і подяки редакції:

«В 1932 році нашого батька забрали на п'ять років. Повернувшись з ув'язнення, жив у селі Ягорівці, працював обліковцем у колгоспі. Коли рили окопи на березі Дніпра (це на початку війни в 1941 році — І.Н.) батько був там за бригадира. Брав участь в евакуації заводу в Запоріжжі. Після захоплення території німцями вернувся додому. У лютому 1942 року, як розповідала нам мати і односельчани, батька забрали три поліцаї: Кулик, Пелешко і Кугут. Крім нього, забрали Довгого Івана Андрійовича, Матвія Стариченка, Олександра Корхового, Леоніда Корхового, Василя Гордієвського, Макара Силку, Івана Гайдука. Всіх їх забрали як партизан-підпільників за доносом. За розповідями односельців усі восьмеро були розстріляні німцями в районі колишнього радгоспу імені Сталіна, де проходить шлях на Кушутум. Ми їздиво до тієї могили, шануємо пам'ять батька...»

Так через десять років після сталінського суду відбувся суд гітлерівський над українським селянином Данилом Матвійовичем Бутовецьким (точніше — Бутовицьким). Як і в 1932-му він сміливо дивився слідчим з ОДПУ, так і в 1942-му мужньо сприйняв свою смерть від фашистів та їх посіпак. Він, як і багато хто з українців, став жертвою двох режимів Сталіна і Гітлера...

І хоч немає його імені в книгах про жертви сталінського режиму, ні в «Книзі скорботи України» про загиблих під час німецької окупації, та пам'ять про таких живе. І житиме вічно...

4. КІНЕЦЬ ЧИ ПОЧАТОК?

Справді, чи можна вважати закінченням Оріхівської трагедії те, що засуджене керівництво району відправили до таборів «в далекі місцевості Союзу», а через деякий час декого з них, хто зостався живий, було амністовано? Та й чи обмежуються масштаби трагедії тільки Оріхівським районом, що потрапив під безжальну руку Сталіна? Та й чи один він був косарем на Жнивах Скорботи, як влучно назвав голодомор 1932-1933 років Роберт Конквест? Якби хтось наважився з художників створити апокаліптичну картину «Жнива Скорботи України», то на великому полі з людських змарнілих постатей у вишиванках з піднятими догори кількома колосками першим косарем, безперечно, з косою смерті стояв би Йосиф Джугашвілі-Сталін, а за ним В'ячеслав Скрябін-Молотов, а поруч ішов з косою Лазар Каганович. Свою «ручку» на цьому покосі тягли Станіслав Косіор і Павло Постишев, і навіть наш земляк з Пологівщини Влас Чубар, і сухорукий Мендель Хатаєвич, що був тоді першим секретарем обкому на Дніпропетровщині і водночас членом Політбюро ЦК КП/б/У. В архівних документах неважко відшукати лист за підписом М.М. Хатаєвича, яким пропонувалося всім обкомам, міськкомам, райпарткомам організувати не менше 5-10 додаткових сесій судів для виїзних сесій по районах. Ця вказівка була виконана. Тож суд в Оріхові був далеко не останнім у низці процесів, спрямованих на знищення здорових сил української спільноти.

В 90-х роках ХХ століття, по суті наприкінці свого існування ЦК Компартії України під тиском неспростовних фактів змушений був ухвалити постанову про голод 1932-1933 рр. та публікацію пов'язаних з ним архівних матеріалів. В цій постанові чорним по білому записано: «Визнати, що голод 1932-1933 рр. став справжньою трагедією народу, наслідком злочинного курсу Сталіна та його найближчого оточення (Молотов, Каганович) щодо селянства... Засудити безпринципну політику тодішнього керівництва республіки (Косіор, Чубар) в проведенні хлібозаготівель...»

Словом, хоч пізно, але все ж краще, ніж ніколи... Та за півстоліття до цього вимушеного визнання українського ЦК Компартії репресований письменник-публіцист Іван Багряний, якому поталанило уникнути фізичного знищення в катівнях НКВД, із закордону писав у статті «Чому я не хочу вертатись до СРСР»: «В 1933 році більшовики організували пгучно голод в Україні. Перед очима цілого світу українське селянство вимирило цілими селами і районами, понад 5 мільйонів українського селянства згнуло тоді страшною голодною смертю».

Так, здається, страшнішою, ніж від голоду, смерті не буває. Спогади людей, які пережили колективізацію і голодомор, наведені частково в попередніх розділах. Та не можу обминути ще декілька фактів по тому ж таки Оріхівському району, їх зібрав мій знайомий садівник і поет з села Омельник Іван Сухар (посмертно його прийняли в члени Національної

Спілки письменників України — І.Н.).

«... Того страшного періоду в колгоспі «Сигнал», що в селі Омельник, повністю вимерла сім'я Білоусів — Павло, Катерина, Параска, сини Яків, Омелян, Стефан. Їх навіть не ховали на кладовищі, а пририли біля хати в попіл, а собаки відрили трупи і тягали пустирями. Два парубка Микола Коляда і Сергій Каленик пішли в село Буряківка (тепер Васинівка), а їх там половили і поїли. Померли з голоду Іван Мохнарило, Харитина Коляда, Анастасія Коляда, Сергій Мохнарило і його трійко діток, яких не взяли у колгоспі дитясла, бо колись його батько мав млин-вітряк. Померли з голоду брати Сиротенки — Іван, Мефодій та Петро. За жменю колосків був засуджений Захар Білогуб, який помер у тюрмі...»

Це тільки в одному невеликому селі. А ось що розповів авторові запису Сидір Купріянович Проскура, 1907 р. народження:

«У колгоспі «Гігант» (с.Широке) померли з голоду потомственні хлібороби Василь Кирилович Коляда і його батько, Петро Самійлович Сизоненко, Іван Григорович Коляда, Григорій Бондаренко. Багато померло дітей, стариків і жінок, але я прізвищ їх не пам'ятаю...»

Житель села Червоний Яр Михайло Васильович Коляда розповідав, що в колгоспі «Червона перемога» померли з голоду Петро Ганський і його двоє дітей, Іван Юхименко і п'ять членів родини, а також Ілля Шкроботко, Василь Сизоненко, Тихон Монець...

Що ж, така була червона перемога над селянством! Про неї пам'ятала до кінця життя Галина Пантелеймонівна Пащенко, яка й розповіла Іванові Сухарю, що її брат Павло Корховий, чорний і пухлий від голоду, якось знайшов на чужому обійсті яблуко і картоплину, підібрав і з'їв. За це господар побив його до смерті. В цьому ж селі померла з голоду сім'я Крячків — Наум, Ганна, Килина, Мотря... А про дітей страшно й казати: вони мерли десятками і закопували їх, як щенят, по садках та загородчиках. Як згадують, у новоселівському колгоспі головував Василь Іванович Петик і ніхто до цих пір не знає, за що його репресували...

Додам від себе. Працюючи над матеріалами до книги «Реабілітовані історією», мені вдалося відшукати це прізвище. Василь Іванович Петик, 1896 року народження, теж потрапив у жорна сталінських репресій. Його арештували 31 жовтня 1937 року. Певно, йому пригадали і те, що в 1933 році він намагався захистити односельчан від голодної смерті. Судила його сумнозвісна «трійка» УНКВС по Дніпропетровській області, розстріляли В.І. Петика 10 грудня 1937 року. Реабілітований він тільки 5 липня 1989-го. Пізно, дуже пізно прийшов час правди, важкої і гіркої...

Ні, не дарма 96-річний оріхівець Митрофан Семенович Кайола назвав батька всіх народів «жорстоким деспотом за здійснений ним геноцид над українським народом... В 1933 році Митрофан Семенович був у похоронній бригаді: їздив оріхівськими вулицями однокінною бричкою і збирав трупи. Це були жителі навколишніх сіл: з останніх сил діставалися вони до містечка з надією тут знайти порятунок. Не знайшли... Багато оріхівців померло під високими парканами «зачиненого розпреду та ідальні», де харчувалися і отоварювалися нові керівники району. В документі, який я вже наводив, не зазначені норми харчування, якими користувалися Мака-

ров, Дудник, Набока та інші «прикріплені», але, мабуть, не гірше, ніж їхні колеги по партії з Мелітопольського району. Тамтешній райком затвердив такі норми харчування керівного складу: голова сім'ї одержував щодня по 800 грамів хліба і на кожного члена родини по 400. На місяць виділялося по 2,5 кілограма круп йому і по півтора на члена сім'ї, по півлітра олії, по 4,4 кілограма м'яса, по півтора кілограма цукру і по 200 грамів масла вершкового. Таку ж постанову про харчування керівників району ухвалив і Кам'янсько-Дніпровський райком партії, як і інші райпарткоми. Між іншим, такі закриті «розпреди» і спеціалізовані для керівників партійних і радянських органів проіснували аж до розпаду Радянського Союзу і заборони компартії в 90-і роки. Чітко виконувалася постанова Раднаркому УРСР, прийнята за вказівкою ЦК в листопаді 1932 року, тобто тоді коли «кістлява рука голоду» вже душила за горло українське селянство і робітництво. Саме тоді за цією постановою під скромною назвою про поліпшення матеріально-побутових умов керівних районних працівників передбачалося виділення дефіцитних товарів, створення закритих їдалень та встановлення норм індивідуального постачання для районного активу. Як видно з наведених вище документів, ці норми були цілком достатніми для прожиття. Коли народ помирав від голоду, його самозвані проводирі, гикаючи від з'їденого, боролися «за світле майбутнє, ім'я якому — комунізм»...

Так, для них голоду не було. Пригадується, як у 1985 році на республіканських курсах журналістів «оступінені» кандидати і доктори наук просвіщали нас таким «науковими» сентенціями: «На Заході, у США і Канаді відзначають 50-річчя голоду на Україні. Майже на увазі, що це звичайний черговий трюк антирадянської пропаганди: ніякого «штучного» голоду у нас не було...» А через півдесятка років ті ж «учені» уже казали, правда, крізь зуби: був голод викликаний недородом, посухою. І майже зовсім обминали тему про голод 1946-1947 років, який багато хто ще пам'ятає, як і автор цього нарису.

Що ж, час правди йде дуже повільно і приходять із запізненням. Тільки в кінці 90-х почали відкриватися архіви, де на документах 1946-1947 років стояв гриф «Совершенно секретно». Але народна пам'ять берегла згадку про події і давніх і недавніх літ. Частково і офіційні документи і спогади людей уже опубліковані. Ось Іван Андрійович Телегін і з сусіднього Покровського району на Дніпропетровщині згадує (цит. мовою оригіналу, надрукованого в журналі «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ», №1, 1994 р. — І.Н.).

«В 1947 г. я служил в армии в Запорожье. Помню, что все время была в солдатской кухне перловка. Лично я не голодал, но был свидетелем того, как умирали и голодали люди. В письмах, которые я получал из дома, военная цензура вычеркивала строчки, а потом оказалось, что мать моя и сестренка (отец тоже был в армии) ели сусликов, сильно голодали.

В составе группы по приказу командира в мае-августе 1947 г. я пас коров, полученных по репарации из Германии в Камышевском (точніше, в Комишуваському — І.Н.) районе Запорожской обл. И вот в то время я видел, как умирали истощенные голодом люди возле нас, где мы пасли коров...»

Ці спогади написані в липні 1992 року. Майже одночасно з ним (у червні) оріхівець Іван Сухар записував те, що зберегла його пам'ять: «Я очевидець тих часів і бачив, як помер з голоду фронтовик з орденами на грудях — Олександр Дука, бо ми жили по сусідству. Померли з голоду дід і баба Операйли. До речі, дід у громадянську війну був червоним комісаром... Пішли з життя Каністрат Трипольський, Явдоха Сиротенко, Ничипір Незнай, Настя Бондаренко була засуджена за декілька качанів кукурудзи, померла за ґратами...»

Засудили за декілька качанів... Така ж недоля спіткала і мою землячку з Світлої Долини Новомиколаївського району Катерину Омельченко. В сорок п'ятому чи в сорок шостому вона повернулася з Німеччини, куди її вигнали на примусові роботи німецькі окупанти. Як там їй було, не можу сказати, бо не розпитував, а тут вона застала голодуючих батьків. Її засудили за жменю недозрілих пшеничних колосків, які зірвала на колгоспному полі і несла додому, щоб вим'яти і зварити їх... Так ще й 1946-1947 рр. діяв той сталінський «закон про п'ять колосків», за яким п'ятнадцять років тому судили селян Оріхівщини, Новомиколаївщини, Мелітопольщини, — всієї України. Та, напевно, й усього колишнього СРСР... До цього «беззаконного закону» додавалися й інші біди. Ось стисла історія оріхівця Андрія Самсоновича Маська, розказана його онукою Тетяною Павлівною:

«... Чотири роки рабської праці в Німеччині підірвали його здоров'я. В 1945-му повернувся додому, а тут розруха, голод та ще й беззаконня. Сталінський подвірний податок: 200 шук яєць, 260 літрів молока, 40 кілограмів м'яса, а потім ще з кожної сотки городу, з кожної деревини — плати! А в хаті четверо діток, від голоду пухлих — і ніякої скидки!

Ось заходить у двір агент-здирник (а було це в 1946 році, саме цвіли садки) і вимагає того, чого ні в дворі, ні в хаті немає, потім хапає сокиру і рубас яблуні, що квітують. У великому розпачі, зі сльозами в очах Андрій Самсонович скрикнув: «Мабуть, і німці цього не робили...»

— А так тобі у німців було добре! Он як ти навчився хазяйнувати!..

Дали Андрію Самсоновичу десять років «з політичних мотивів»...

Засудили за горезвісною статтею 54 з багатьма підпунктами, як і тисячі, сотні тисяч українських селян, робітників, службовців, безпартійних і партійних, що пішли на Соловки, Колиму, Магадан, а то й під кулі енкаведистів. І тривало це не рік, не два, а десятки років.

Початком цього геноциду історики вважають 1929 рік, названий Сталіним «роком великого перелому». З того часу, справді, стільки переламаю людських доль, стільки знищено людей, що недарма це названо війною Сталіна проти народу, хоча заради справедливості вона почалася ще при Леніну. Щоправда, цей період з 1917 по 1924 рік до останнього часу не знаходив об'єктивного неупередженого висвітлення, а особа Володимира Ульянова-Леніна вважалася непогрішною і геніальною. Міф про ленінський геній не розвінчаний і досі. Час правди іде так довго, народжується в таких муках, що його можна назвати важким часом прозріння.

РОМАН І ЛЕСЯ

Документальна розповідь про долю наймолодшого сина класика української літератури і дочку Товариства політкаторжан

1. НІЧ ПЕРЕД РОЗСТРІЛОМ

Р.М. Кошубинський

«Ідуть дощі. Холодні осінні тумани клубочать угорі і спускають на землю мокрі коси. Пливе у сірі безвісті нудьга, пливе безнадія, і стиха хлипає сум. Плачуть голі дерева, плачуть солом'яні стріхи, вмивається сльозами убога земля і не знає, коли осміхнеться. Сірі дні змінюють темні ночі. Де небо? Де сонце? Міріади дрібних крапель, мов умерлі надії, що знялись занадто високо, спадають додолю і шливуть, змішані з землею, брудними потоками. Нема простору, нема розваги. Чорні думи, горе серця крутяться тут, над головою, висять хмарами, котяться туманом, і чуєш коло себе тихе ридання, немов над умерлим...»

Він подумки читає цей уривок з батькової повісті «Fata morgana», знає напам'ять, навіть бачить сторінки журналу «Киевская Старина» за 1904 рік, де вперше була опублікована повість. Журнал, як і всі книги, видані за життя батька багатьма мовами, зберігався в домашній бібліотеці їхньої родини, а його, малого хлопчика, на сімейній раді призначили завідувати цією книгозбірнею. О, як він тоді старався виправдати довір'я! Завів навіть картки-формуляри, записував до них усі дані про книжку і кому видавав — братові Юркові чи його товаришу Віталіку, який частенько забігав начебто в гімназичних справах до Юрка, а скоріше щоб побачитися з Оксанкою.

Вона аж розквітала, ледь той гімназист з'являвся на порозі їхнього чернігівського дому.

Немає їх, немає... Першою по семи роках після татової смерті пішла з життя Оксанка. Скільки ж це їй було в двадцятому? Скільки вона була дружиною Віталія, що командував тоді Червоним козацтвом України?.. Пам'ятає, як ще дівчинкою тяжко хворіла, навіть Горький на Капрі знав про це. Аякже! Сама ж написала: «Вибачайте, Олексію Максимовичу, що я не могла написати до Вас, я була слаба і мені робили операцію. Тоді мені не дуже боліло, бо операцію робили під хлороформом. Тепер мені краще, і я хочу подякувати Вам за подарунок. Ви мені дуже подобаетесь на фотографії. Я хотіла б побачити Вас живим. Може, ми приїдемо на Капрі, як будуть у тата гроші. Юрко, Іра, Рома і я дуже дякуємо Вам і Марії Федорівні за га-

рні подарунки, які Ви прислали нам через тата». Бач, яка смілива! Усе написала і читала першому йому, Ромці, а він тоді ще допитувався, що таке «хлороформ» і Оксанка пояснювала. А скільки радості було, як тато одержав листа від Горького, де той запитував: «Что за болезни? Что было с Оксаной? Вы не написали?..» Тоді Оксанка, здається, усім подружкам в гімназії роздзвонила про те, як Горький написав про неї, цікавлячись її здоров'ям. Це в якому році було? Здається, наприкінці, тисяча дев'ятсот десятого, а Оксанці — дванадцять. А коли йому, Ромці, теж виповниться стільки ж, він теж напише Олексію Максимовичу, ні, мабуть, аж у чотирнадцять років? — бо вже мине два роки, як не стане тата. Тоді він поскаржиться Горькому в листі, що й досі немає пам'ятника на татовій могилі, бо в сім'ї немає коштів, а власті не дають. Тільки при радянській владі вдалося поставити пам'ятник. Та вже немає ні Оксани, ні мами, яка тільки на один рік пережила старшу доньку. Чи були на маминих похоронах Юрко і Віталій — не пам'ятає: голова паморочиться від думок. Як реквієм звучать оті слова: «Чорні думи, горе серця круяться тут, над головою, висять хмарами, котяться туманом, і чуєш коло себе тихе ридання, немов над умерлим...»

Немов над умерлим...

Завтра і його вже не буде.. А може, це вже сьогодні?!

За вікном спливає тиха вереснева ніч. Невже остання?..

Це ж тільки вчора був суд. Короткий і страшний. В лункій тиші судової зали каменем падають слова головуючого:

...Іменем Союза Советских Социалистических Республик... исходя из изложенного и руководствуясь статьями... Уголовно-процессуального кодекса УССР, Военная Коллегия Верховного Суда СССР... приговорила Коцюбинского Романа Михайловича... к высшей мере уголовного наказания — расстрелу с конфискацией всего, лично ему принадлежащего имущества...

Господи, про що йде мова? Яке в нього «имущество»? Батькові книги? Чи тепла хустка, яку встигла дати йому Леся, коли заарештовували? Так відібрали ж книги ще в Молочанську! А тешлу хустку ще в тюрмі в Києві, куди його доставили під конвоєм поїздом. Навіть хімічний олівець одібрали... Ні, немає в нього ніякого особистого майна... Найдорожче — Леся з дітками залишилася в Молочанську. Ерикові це вже десятий минув, а Юликові тільки третій рочок пішов. Ерик звав татом, бо рідного батька не знав: його, одного з перших радянських дипломатів, убили в Литві, коли Ерик ще немовлям був. А Юлик — рідний синочок! — тільки-тільки навчився вимовляти літеру «р», а то все братика кликав «Елик». Та куди йому вимовляти ім'я його Ерлен! Дали йому батьки за тодішньою поживтневою модою, коли дітей називали «революційними» іменами — Марксинами, Енгельсинами, Ревмирами та Октябринами... От і назвали первістка, сумістивши в одному імені Ерлен і «Револуцію» і «Леніна»... Тепер в обох синочків не буде батька... Нервовий дроз струсонув усе тіло від цієї думки. За що його розстріляють? Старшому братові Юрію приписали якусь міфічну контрреволюційну троцькістську організацію, якою нібито керував на Україні... Боже мій, та це ж дурниця! Як він міг керувати,

перебуваючи на засланні у Західному Сибіру?! Як він міг бути ворогом партії, коли ще в тринадцятому році юнаком став її членом, був безстрашним борцем в революцію, його знав сам Ленін... Недарма ж Юрій став першим головнокомандуючим Збройних сил України. А скільки він зробив для неї, радянської, і як дипломат в Австрії та Польщі, і як голова держплану республіки?! Ні, щось не те коїться в НКВД. Ще рік тому вони удвох з Лесею написали листа до ЦК КП/б/У, поручившись за чесність Юрія. Відповіді з ЦК так і не діждалися...

А Віталій? Як ждала коханого Оксанка, коли в п'ятнадцятому році царські власті заслали його аж на Єнісей. Діждалася у сімнадцятому після Люгнєвої революції в Росії. А він з молодечим запалом в двадцять неповних років кинувся у бурхливий вир подій. Якою щасливою була Оксана, ставши дружиною Віталія Примакова, гордилася, що солдати запасного Чернігівського полку, обрали Віталія делегатом на II Всеросійський з'їзд Рад і він голосував за декрети про мир, землю селянам, а заводи — робітникам. Вона й сама стала активісткою. За більшовицькі гасла Юрій і Віталій боролися проти контрреволюціонерів, куди зараховували і білогвардійців, і Центральну Раду, і гетьманців, і махновців. В цю боротьбу, криваве пекло битви втягли вони і Романа, вірячи, що ця боротьба принесе щастя народові.

«І всі ми вірили, що своїми руками розіб'ємо скалу, роздробимо граніт: що кров'ю власною і власними кістками твердий змуруємо гостинець, і за нами прийде нове життя, добро нове у світ,» — сшивають у пам'яті карбовані рядки «Каменярів» Івана Франка. Батько знав його, товаришував з ним, цінив Франкову творчість, назвавши одним з найкращих українських письменників.

Коли ж це було? Ага, згадав: це в тисяча дев'ятсот шостому, з нагоди 50-річчя Франка батько читав свій реферат на засіданні чернігівської «Просвіти», яку тоді очолював. За цей реферат губернатор так розгнівався, що заборонив у «Просвіті» «устройство каких-либо лекцій». А невдовзі батька і матір за розпорядженням губернатора виключили з «Просвіти». Їхнє обурення чув і він, малолітній Ромчик. Годі було й думати про публікацію батькового реферата в ті часи. Тільки через чотири роки після смерті батька, коли на Україні повіяло вітром волі, видали окремою книжечкою батьків реферат про Франка, якого вже рік як не стало. А «Просвіта», заборонена при царизмі, відродилася, ще кілька літ існувала при тому безвладді, що панувало після революції. Радянська влада заборонила її як контрреволюційну націоналістичну організацію...

От і його, Романа, обвинуватили в українському націоналізмі, контрреволюційному і навіть троцькістському...

«... как украинский националист установил организационную связь с одним из руководителей контрреволюционного националистического подполья на Одесчине...» — і в цій глухій камері смертників чує він слова вироку, зачитані головуючим на вчорашньому суді. Про кого це каже той чоловік у військовій формі з відзнаками диввійськюрриста? А, це, мабуть,

про Федю Самутіна, який у двадцять сьомому завідував окружним відділом народної освіти в Одесі, куди Романа направили працювати як інструктора політосвіти. Що ж, справді вони потоваришували і з молодим завзяттям виконували настанови ЦК партії про українізацію. В дружній розмові Федір розповідав про свій шлях у революцію: в шістнадцятому році він уже був членом Української партії соціалістів-революціонерів, згодом став «боротьбистом», а після самоліквідації цієї партії — став членом КПБ/У. Він не приховував свій шлях від українського есера до українського більшовика, займав досить високі посади. Та завжди залишався добрим, людяним, простим. Коли Роман прибув до Вінниці з наказом наркома освіти Затонського про призначення директором будинку-музею імені М.М. Коцюбинського і зайшов до обкому партії, то на Романове привітання: «Здрастуйте, Федоре Миколайовичу!», відповів посміхаючись: «А чого так офіційно, Ромо? Ми ж з тобою на «ти» ще в Одесі перейшли. Здоров, друже!» Він і допомагав переобладнувати музей-садибу Коцюбинських, навіть їздили удвох до відомого вінницького садівника, аби залучити його до впорядкування. А як опікувався він організацією ювілейного вечора з нагоди 70-річчя М.М. Коцюбинського, на який приїхали тоді відомі українські письменники Іван Микитенко, Яків Савченко, Іван Ле, Павло Тичина та інші. Він, Федір Самутін, і рекомендував до друку в обласній газеті — адже завідувач відділу пропаганди і культури, член бюро обкому! — статтю Романа, написану з Павлом Петренком. А через місяць чи півтора хтось написав донос на обох авторів, які мовляв, «прикриваясь партійністю слегка для отвода глаз читателя цепляют старое националистическое руководство и отводят солидное место в статье пропаганде контрреволюционного национализма...»

Господи, та хіба любити свій народ, рідну мову і літературу, дбати про їх розвиток — це контрреволюційний націоналізм?! І за це він оголошений ворогом народу?!

Такі ж ярлики чіпляють і старшому братові. Не дожила Оксана до цих жахливих днів, коли кинули в тюрму Юрія і її чоловіка Віталія, якого заарештували енкаведисти, хоч був він тоді вже заступником командуючого Ленінградським військовим округом і мав військове звання комкора. А він, Роман, з Лесею в Молочанську та сестра Ірина в Києві щодня з острахом читали газети «Комуніст» і «Правда»: там ледь не щодня публікувалися матеріали про розкриття все нових і нових контрреволюційних організацій і на всі лади кляли «ворогів народу» і серед них — Юрія Коцюбинського та Віталія Примакова. Та хіба вони можуть бути ворогами, якщо самі за царату зазнали репресій, зі зброєю боролися за встановлення радянської влади? Вони ж мріяли, що їхня боротьба принесе щастя українському й іншим народам, якщо у великій країні утвердиться соціалізм. А що сталося внаслідок цієї боротьби? Мільйони людей загинули в громадянську війну, в голод двадцять першого, в голодомор тридцять другого — тридцять третього років. А тепер знищують тих, хто в сімнадцятому штурмував Зимовий, хто боровся проти контрреволюціонерів різномасштабних

встановлюючи радянську владу. Ні, це в НКВД пролізли ворожі недобитки і творять своє чорне діло, знищуючи перших хоробрих, що боролися за прийдешнє щастя маланок і гафійок, андріїв і прокопів. Як гарно і правдиво описав їхні мрії батько у повісті! Для отих селян, придавлених нуждою, перша російська революція тільки поманила маревом землі і волі, а їхні мрії потонули в калюжах крові; розвіялися як дим від рушничних пострілів своїх же односельчан. Фата моргана, фата моргана...

Таке явище у природі спостерігав колись Віталій. Він за давньою звичкою заходив до Коцюбинських, своїх колишніх родичів і розповідав про своє життя в Китаї та Афганістані, де був військовим радником і аташе. Там у пустельних місцях, де на сотні кілометрів немає людського житла, раптом на видноколі неба з'являються якісь казкові міста з химерними вежами і висячими садами. Здається, ще кілька кілометрів — потрапиш у той казковий рай. Та ба! Видиво раптом зникає і знову докрузь дика пустеля, бо то був міраж, фата моргана...

Чи не таким міражем виявився і соціалізм, за який вони боролися в молодості? Це давно зрозумів Костя, двоюрідний брат Лесі. У сповненому відчаю листі до неї він, наводячи дві строфи Олександра Блока, писав: «у нас нет цели. Социализм? Это слишком далеко и нереально...» О, як за них ухопився слідчий Перцов, підкресливши їх червоним чорнилом і допитував Романа: «При обыске обнаружено письмо контрреволюционного троцкистского содержания. Кто является автором этого документа?»

Мабуть, дуже хотілося енкаведисту зв'язати українського націоналіста з ленінградською опозицією, а може, й з убивством Кірова, та як він похнюпився, коли дізнався від Романа, що Костянтин Писаревський, поет, послідовник Ссеніна, ще в тридцятьому році покінчив життя самогубством. Та хіба він один розчарувався в ідеалах соціалізму, в політиці більшовицької партії? А Микола Хвильовий? А соратник Леніна Микола Олексійович Скрипник?! В тридцять третьому один за одним вони піднесли револьвери до своїх скронь...

Можна хіба позаздрити, що їх смерть була миттєвою, а відтак легкою. А яка вона у Юрія? У Віталія? Та врешті і його, Романова?.. Вісім місяців безперервних допитів, жорстоких катувань, особливо у Вінниці, де енкаведисти влаштували страхітливу «лабораторію». Тих тортур не витримували навіть фізично сильніші за нього, такі як голова облвиконкому Трипський, як Павло Петренко, як той же Федір Самутін, якого привезли сюди аж із Челябінська, з тамтешнього обкому. Слідчий тикав Романові аркуші протоколів їхніх допитів і кричав: «Бачиш, вони зізналися, що ти — запеклий контрреволюціонер, націоналіст, троцькіст; Визнаєш себе винним!? Зізнавайся! Інакше отут у тюрмі і згниєш!..»

Знов холодний дроз струсонув тіло, наче електрострум вдарив. Теліпає, корчить тіло, як епілептика, хоча він при ясному розумі, і спогади, змінюючись, мов кадри кінофільму, чіткі і виразні, наче все це відбувалося тільки вчора. А що було вчора?

Він ясно чує гучний, трохи гугнявий голос диввійськюріста:

«Іменем Союзу Советских Социалистических Республик...»

За віконцем камери смертників сіріє. В повільних муках конаюча ніч народжує день для невідомості.

Минуть ще якісь хвилини, клацне замок, відчиняться двері і...

— Коцдобинский! На выход!

Його поведуть на розстріл.

А як же Леся? Як сини — Ерик і Юлик?

Німе запитання висне без відповіді...

Роман не знає, що в такій же камері чекає на виконання вироку його вінницький товариш Павлик, Павло Іванович Петренко. Українець, керівник кафедри Вищої сільськогосподарської школи, який закінчив Інститут червоної професури та інститут політосвіти. Він любив Романа і твори його батька, читав напам'ять уривки, іноді навіть змагаючись із Романом. Любили вони на два голоси декламувати і горьківську «Пісню про Сокола»: «О смелый Сокол! В бою с врагами истек ты кровью.. Но будет время — и капли крови твоей горячей, как искры вспыхнут во мраке жизни и много смелых сердец зажгут безумной жаждой свободы, света! Пускай ты умер!.. Но в песне смелых и сильных духом всегда ты будешь живым примером, призывом гордым к свободе, свету! Безумству храбрых поем мы песню!»

Вранці 27 вересня 1937 року в глухому підвалі постріли ката майже одночасно обірвуть два життя.

Чудовий вересневий ранок схлипне тихим риданням...

2. РОМАНІВ ШЛЯХ

Хто ж він, який провів свою останню ніч з 26 на 27 вересня 1937 року в камері-одиначці, чекаючи розстрілу і перегортаючи сторінки свого короткого життя? Які шляхи привели його сюди в камеру смертників?..

...Розкрийте 6 і 7 томи «Творів» Михайла Коцдобинського, виданих ще в 1975-му, перечитайте родинне листування і, зокрема, листи до дружини Віри Устимівни, і ви знайдете свідчення, відчуйте ніжність, з якою ставився батько до своїх чотирьох дітей. І серед них чи не найчастіше згадується Роман, Рома, Ромця, Ромчик — так називали найменшенького в родині Коцдобинських, на жаль, дуже хворобливого з дитинства. Ось у листі до свого брата Хоми від 12 березня 1905 року читаємо: «Від Різдва діти перенесли і дифтерит, і кір, і круц, а тепер Рома слабий на плеврит»... А в листі від 10 червня М.М. Коцдобинський запитує дружину: «Як там Ромочка? Чи здоров, як Юрко, Оксанка і Ірочка мої кохані?»

Можна ще і ще цитувати листи, з яких відчувається, що Роман був улюбленцем батьків і старших дітей, «мізинчиком-мазунчиком» сім'ї. Поетично і музично обдарований хлопчик, своїми здібностями вражав не тільки вчителів, а й хворого на той час батька здивував тим, що в свої дев'ять років блискуче склав екзамени для вступу в гімназію, де вчився старший брат Юрій. «Невже Роман вже гімназист? — дивується письменник в листі з Італії, де лікувався, — просто не віриться...»

Спробуймо розповісти про Романів шлях не тільки тому, що останні

роки його перед арештом органами НКВС пройшли на запорізькій землі, а передусім для відновлення з небуття імен і однієї з рядових жертв тоталітарного режиму. Романів шлях був певним чином вторований його старшим братом Юрієм, який став для Романа своєрідним наставником і незаперечним авторитетом.

Народився Роман 3 вересня 1901 року, а вже в 1910-му став гімназистом, чим дуже потішив батьків, бо вчився старанно і мав, як, до речі, й старші за нього діти Коцюбинських високі оцінки. Шкільні знання він поповнював читанням книг з багатющої батькової бібліотеки, якою за сімейною радою завідував, додержуючись суворих правил, до яких привчав і домашніх, і гостей. Мабуть, тоді ніхто з Коцюбинських і гадки не мав, що це перше доручення значною мірою визначить Романову долю, адже через якихось два десятки літ Романа призначать директором найбільшої книгозбірні України — Книжкової палати. Та це буде потім, а поки що хлопчина вчиться, повідомляє про свої гімназичні успіхи батькові, заздрячи сестрі Оксані, яка навіть наважилася листуватися з самим Горьким. Та мине п'ять років, і Роман напише листа Олексію Максимовичу, в ньому не по-дитячому гірко поскаржиться, що ось уже минає два роки, а на могилі батька немає пам'ятника як людині, котра дорога не лиш сім'ї, а й усьому народові, якому чесно прислужився своїми творами «Гата моргана», «Дорогою ціною», «Тіні забутих предків» та іншими, перекладеними на багато мов світу. Чи міг хлопчина, пишучи такого листа, навіть подумати, що доля готує йому набагато гірше і що його син не зможе й відшукати могилу, а поставлений умовний надгробок з написом «Коцюбинський Роман Михайлович, 1901.3.IX — 1937» радянська влада накаже прибрати з цвинтаря у Чернігові? І станеться це уже в 60-і, в період апогею «розвинутого соціалізму».

Та повернімося в передреволюційні роки в той же старовинний Чернігів. Подумки я бачу тендітного, стрункого юнака в гімназичній формі, який пізньої ночі на вулиці виспівує:

Де ти бродив, моя доле?

Не знайду тебе...

Та це не ригоричне запитання і не серенада закоханого, а умовний сигнал: «Все спокійно!» для Риви Гордон, якій чернігівський суд виніс смертний вирок через повішення і якій підпільники-революціонери підготували втечу з тюрми, Романові ж дали доручення стежити за вулицею, аби вона була безлюдною і дати знак про це, адже за рогом вже наготові чекає візник на таємничу пасажирку. Юнак блискуче справляється з цим завданням. Таким увіходить він у революцію, сприймаючи її як визволення від царського гніту, класового і національного гноблення. В ньому, як і в Юрія, живе «дух, що тіло рве до бою», оспіваний у «Вічному революціонері» Іваном Франком — близьким батьковим товаришем. Вісімнадцятирічного Романа приймають у партію. В цьому нема нічого незвичайного: в такому ж віці, але в 1913 році членом чернігівського комітету РСДРП став Юрій Коцюбинський, а старший брат — взірець для молодшого, і коли той у 1919-му очолив Чернігівський губвиконком і губпартком, Роман стає

його активним помічником, виконуючи різні доручення. Щоправда, невдовзі шляхи їхні розходяться: Юрія посилають до Полтави, а згодом — дипломатом до Австрії та Польщі, а Роман за порадою брата їде до Москви, де навчатиметься в Комуністичному університеті, т.з. свердловському, і працюватиме в комсомольських організаціях Київсько-Воронезької дільниці залізниці. Але здоров'я погіршується, і його відпускають у Чернігів до матері. Одужавши і переживши ще один важкий удар — невдовзі померла мати — Роман при підтримці Віталія Примакова, який в громадянську війну був командиром і комісаром Першого корпусу червоного козацтва, стає військкомом корпусного господарства цього підрозділу, обирається тут секретарем партосередку і служить у цьому військовому з'єднанні до 1924 року. Як пам'ять про той час у нього залишається револьвер — «наган» за №4379. Ця особиста зброя через півтора десятка літ вилучена при обшуку стане речовим доказом нібито «підготовлюваного терористичного акту проти керівників партії і уряду». Та це буде в лихопомному 1937-му.

А поки що Романів шлях веде до Чорного моря, до сонячної гомінливої Одеси, де його чекає нива освіти, культури і... журналістики. На жаль, у мене немає підшивок одеських газет того періоду, зокрема «Чорноморської комуни», — є тільки згадка в протоколі допиту про це видання та ще в біографічних довідках, вміщених у «Творах» М.М. Коцюбинського згадується Роман як журналіст. Зате точно доведено, що за ці роки (1924-1929) в Одесі немало зроблено для відродження української культури, мови і літератури, і Роман був одним із організаторів цієї «українізації». Саме там він познайомиться і близько потоваришує з Федором Михайловичем Самутіним — завідувачим окружним відділом народної освіти — та багатьма іншими національно свідомими комуністами — керівниками різних підрозділів культури, освіти і мистецтва. Завдяки їхній діяльності поживилася робота музичного товариства імені Леонтовича, українського драматичного театру та інших організацій. В державних і партійних установах залунала українська мова.

Та час «відродження» в Одесі, як і по всій Україні, добігав кінця. Розходяться шляхи й «одеських українізаторів»: Федора Самутіна направляють секретарем Савранського райкому, а Роман, бажаючи поглибити свої знання, переїздить до Харкова — тодішньої столиці республіки, — вступає в аспірантуру при ВУАМЛІНі (Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів). Харківський період (з 1929 по 1934 рік) для молодого науковця був насичений багатьма важливими подіями і в громадському, і в особистому житті. Поринувши в роботу (готував дисертацію з історії України і національного питання), він, як і раніше в Одесі, продовжує активну громадсько-політичну діяльність: в 1930 році в складі оргінструкторської групи ЦК КП(б)У виконує різні партійні доручення, а з 1933 року його обирають членом бюро партосередку президії ВУАМЛІНу та інституту радянського будівництва і права. В той час він уже працював директором Наукової бібліотеки, а згодом очолив Книжкову палату України.

В Харкові Роман одружується з молодою жінкою — вдовою. Її чоловіка, одного з перших радянських дипломатів, убили в Прибалтиці, і вона залишилася з малолітнім сином. Чутливий до людського горя, Роман близько сприймає долю Олени Писаревської, стає їй за чоловіка, а її синові Ерленові за батька. В квітні 1934 року у них народжується син, якого назвали Юлієм.

А невдовзі після народження Юлика молода сім'я переїздить до Вінниці. Важко сказати, що спричинило до цього переїзду. Можливо, погіршення стану здоров'я Романа, якому не вдалося влаштуватися на дипломатичну роботу і одночасного лікування за кордоном, хоча цьому намагалися сприяти старший брат Юрій з дружиною Ольгою Бош. Можливо, листом його запросив до Вінниці добрий Романів приятель Федір Самутін, який уже на той час очолював відділ культури і пропаганди обкому партії. А скоріш за все, переїзд цей стався з наказу наркома освіти Володимира Затонського від 20 червня 1934 року, яким зазначалося: «Зав. Вінницьким меморіальним музеєм т. К.Коцюбинську, яка не забезпечила політичного й наукового керівництва музеєм, звільнити з посади 20.VI — ц.р., призначивши на посаду директора музею т. Коцюбинського Р.М. і поклавши також на нього догляд за будівництвом пам'ятника-бібліотеки ім. М. Коцюбинського в м.Вінниці».

Безперечно одне: робота в будинку-музеї свого батька у Вінниці стала для Романа моральним спочинком від тривожних харківських подій 1932-1933 рр. — страхітливого голодомору, першої хвилі арештів діячів культури і мистецтва, самогубства Миколи Хвильового, а невдовзі і Миколи Скрипника, які не змогли миритися із жорстокою диктатурою Сталіна. А тут, у рідному домі-музеї Роман оточений турботами дружини і товаришів-однодумців. Радо зустрів його Федір Самутін, заприятелював Роман і з завідувачем кафедри Вищої сільськогосподарської школи Павлом Петренком. А головне — робота в музеї, який треба належним чином підготувати до ювілею свого видатного батька. І йому це вдасться. За короткий час музей відвідало понад п'ять тисяч чоловік, тут відбувся великий літературний вечір, в якому взяли участь відомі українські письменники Іван Микитенко, Іван Ле, Яків Савченко, Павло Тичина та інші. Як відомо, Павло Григорович відвідував знамениті «чернігівські суботи» у М.М. Коцюбинського, ще коли був семінаристом, і, звичайно ж, пам'ятав молодшого сина письменника, а тепер той Ромчик уже сам тато Юлика. Відомий поет згадував, як напередодні нового 1913 року він одержав листа від уже хворого Михайла Михайловича, який писав: «Любий пане Павле! Сердечна подяка Вам і всім підписаним на листі за добрі бажання й за пам'ять. Мені так приємно було дістати Вашого листа, який свідчить, що Ви не забули про мене, що наші симпатії — обопільні...» Хтось з учасників вечора, можливо, той же Тичина, запропонував як продовження «чернігівських субот» влаштувати тут, у Вінницькому музеї, своєрідну літературно-мистецьку вігальню.

Вшановуючи 70-літній ювілей класика української літератури, учасники торжеств відзначали й плідну роботу Романа, залишили в книзі від-

відувачів теплі щирі відгуки. Така висока оцінка майстрів красного письменства надихнула Романа, і він ще з більшим завзяттям береться до праці, адже за тим же наркомівським наказом на нього було покладено й загальний догляд за роботою Чернігівського будинку, де мешкала родина Коцюбинських, і відділу імені М.М. Коцюбинського в Чернігівському державному музеї.

Та і побажання українських письменників, і наказ наркома освіти залишилися нереалізованими. Наказом того ж Затонського від 3 листопада 1934 року Романа звільнили від обов'язків директора музею. Цей наказ він одержав 7 листопада — в день святкування чергової річниці Жовтневої революції. Романові на той час виповнилося 33 роки і в цьому віці Ісуса Христа, хоча сам себе вважав атеїстом, Роман почав сходження на червону більшовицьку Голгофу. Чись надто пильне партійне око уgliedіло в його діяльності «контрреволюційний націоналізм».

Причепилися навіть до статті в обласній газеті «Більшовицьким шляхом», яка називалася «Проти українського націоналізму в музейній справі». Її написали Роман Коцюбинський і Павло Петренко, а рекомендував до друку завідувач відділу і член бюро обкому Федір Самутін. Так от, у ній, на думку надто пильних більшовиків, автори «прикрываясь партійністю слегка для отвода глаз читателя цепляют старое националистическое руководство и отводят солидное место в статье пропаганде контрреволюционного национализма...»

Обурений несправедливістю Роман пише великого листа до ЦК КП/б/У, наркому освіти В.П. Затонському, в обком партії і їде до столиці «добиватися правди». В наркоматі освіти він хоче дізнатися, за що ж його зняли, де йому тепер працювати, адже на руках двоє малолітніх дітей. В Києві він дізнається, що розкрита контрреволюційна організація, в якій активну участь нібито брав його брат, на той час уже Голова Держплану УРСР, і сам Затонський сказав Романові, що і він, Роман, як і Юрій, звинувачений в націоналізмі.

Наказ наркома освіти про зняття його з посади Роман намагається опротестувати і в названому листі до ЦК КП/б/У він пише: (цит. мовою оригіналу).

«...я считаю, что этот приказ по отношению ко мне не молодому члену партии (я с 1916 г. работал в с.д. большев. кружках молодежи, имею 15-летний партстаж, без единого партвзыскания и какого-либо участия в антипартийных группировках) неверен, необоснован, тем более, что для меня сразу ясно стало, что вопрос сводится не к снятию меня с занимаемой конкретной работы, а к выражению мне как коммунисту — членом Политбюро ЦК КП/б/У т.Затонским политического недоверия (что т.Затонский в разговоре со мной и подтвердил). Я полагаю, что несмотря на сложность обстановки, можно было бы до издания приказа вызвать меня для дачи объяснений по выдвинутым против меня обвинениям — раньше, чем политически убивать — это ведь элементарное требование нашей партийной демократии...»

Наївний Роман ще вірить у якусь «партійну демократію», яку вже розтоптав своїм м'яким, кавказького крою без закаблуків чоботом Сталін. На семи з половиною аркушах машинописного тексту Роман намагається виправдатися, що в його діяльності немає ні грана «контрреволюційного націоналізму», що напевно ж, відповідало дійсності. Він намагається захистити брата Юрія, зазначаючи: «Никогда в разговорах на партийные темы с 1929 г. и до сегодняшнего дня (в этот период я с ним сблизился) я не слышал от него даже малейших намеков антипартийного порядка. В работе он всегда горел... Мне больно вдвойне и я буду очень рад, если в процессе дальнейшего разбора дела контрреволюционной организации Ю.Коцобинский, отрицающий выдвинутые против него обвинения — сможет доказать свою подлинную партийность».

Не зможе «довести» свою непричетність до троцькістської організації ні Юрій Коцобинський, який уже потрапив у тенета енкаведистів, ні Роман, який мусить відповідати і за брата. Обоє вони не знають, що сам Сталін, санкціонуючи доносительство, нагнітав соціальну істерію в країні. Від партійних і органів внутрішніх справ він вимагав ураховувати навіть найбезглуздіші доноси, вказуючи, що коли «...в них буде правди хоч на 5 процентів, то й це хліб». Так, це був «хліб» для енкаведистів, які під будь-яким приводом намагалися створювати (на папері) контрреволюційні групи, висловлене невдоволення побутовим безладом кваліфікували як антирадянську пропаганду, листування з родичами чи службове відрядження за кордон — як шпигунську роботу. А якщо все це складалося до купи — то це вже розгалужена мережа антирадянського підпілля, підготовка до терористичних актів проти вождів партії і держави.

Всього цього ще не знає Роман. Йому треба вирішити проблему з роботою. Знайшлася добра душа і в ЦК, куди звернувся Роман. Заступник завідуючого відділом культури і пропаганди Орлов за погодженням з наркоматом соціального забезпечення направляє Романа в Дніпропетровськ для використання його як заступника завідуючого обласним відділом соцзабезпечення. І на початку грудня 1934 року Романів шлях стелеться в наші краї. На цій посаді він пробув близько двох місяців, очевидно, й не приступивши до виконання своїх обов'язків, бо від нервових потрясінь загострилася його давня хвороба. До того ж з наданого приміщення запропонували виселитися. І Роман звертається до Дніпропетровського обкому з проханням послати його в один з новостворюваних південних районів області на будь-яку роботу, аби була можливість працювати і хоч на якийсь час з'їздити до Азовського моря, що славилася цілющими властивостями для лікування таких захворювань, як у нього. В один з таких національних, німецьких районів, Ротфронтівський, і направляють Коцобинського з рекомендацією обрати його заступником голови новостворюваного району.

В середині лютого 1935 року Роман дістається в с.Вальдгейм, що визначене як центр Ротфронтівського району, бере участь у роботі районного з'їзду рад, його обирають навіть до президії, але серед обраних до скла-

ду виконкому його прізвище не назвали: з обкому партії телефоном надійшла сувора вказівка «Коцюбинського не обирати!». Причини такої вказівки Роман не знав. А вона була пов'язана з старшим братом і т.з. «Контрреволюційною троцькістською організацією на Україні». Саме в січні 1935 року Юрія Коцюбинського за рішенням ЦК ВКП(б) було заслано до Алма-Ати, а 27 лютого як «керівника всеукраїнського троцькістського центру» заарештовано.

Цього Роман ще не знав. Повернувшись до Дніпропетровська, від пережитого захворів. І тільки завдяки клопотанням дружини, яка отримала направлення на роботу плановиком-економістом на обозний завод у Молочанському районі з переважно німецьким населенням, Роман теж одержує направлення в цей район. Він погоджується працювати на заводі токарем і на початку березня 1935 року сім'я Коцюбинських переїхала до Молочанська. Невдовзі токаря з вищою освітою і незакінченою аспірантурою призначають директором створеної при цьому ж заводі імені Лепсе школи фабрично-заводського навчання (ФЗН). Сім'я поселяється в будинку №23 по вулиці Шевченка. Роман і Олена активно включаються в громадсько-політичну роботу: Олену Писаревську обирають членом парткому, а Романові доручають шефство над комсомольською організацією.

Подружжя Коцюбинських, перебуваючи в 1935-1936 рр. у Молочанську, веде, крім основної виробничої, значну культурно-освітню роботу і в робітничому колективі заводу ім. Лепсе, і серед міського населення. Роман налагоджує діяльність осередку МОДРу (була така в ті роки — Міжнародна організація допомоги революціонерам — І.Н), виступають з лекціями і доповідями, на партійних зборах гостро критикують заводське керівництво за допущену безгосподарність. Словом, вони діють як принципи комуністи. Здається, все йде гаразд.

Але партійні органи і їх слуги-енкаведисти пильно стежать за кожним кроком і словом цієї сім'ї, що має тісні родинні зв'язки з Юрієм Коцюбинським та Віталієм Примаковим. За постановою Особливої наради при НКВС СРСР з 17 травня Юрій Коцюбинський відбуває заслання у селі Каргасок (Західний Сибір), а через рік його ув'язнюють у виправно-трудоий табір на 5 років. У серпні 1936 року заарештовують заступника командуючого військами Ленінградського військового округу Віталія Примакова в справі т.з. «Антирадянської троцькістської організації в Червоній Армії».

З газет «Правда», «Комуніст» та інших, із закритих листів ЦК, які зачитуються на партійних зборах, подружжя дізнається про страхітливі обвинувачення Юрію Коцюбинському і Віталію Примакову, не вірять цим обвинуваченням, але що вони можуть вдіяти? Написати листа до ЦК чи до самого товариша Сталіна? Не здіймається рука, бо вже й так косо поглядають на них, уже й Романа хтось на партзборах обізвав «націоналістом», а що ж далі буде?.. Обоє відчувають, як стискується невидиме кільце навколо них. На зборах 7 грудня 1936 року, коли «проробляли» доповідь Сталіна «Про нову Конституцію Союзу РСР» ні Роман, ні Олена не виступали, хоча кожен з промовців свій неоконирний виступ закінчував здравицею на честь

«вождя всіх народів і творця Конституції Сталіна». Чому ж не виступили комуністи з вищою освітою Коцюбинський і Писаревська, адже практично на кожних попередніх зібраннях вони виступали? Може, їм не дали виступити? Чи вони самі відчували наближення трагедії над країною і над їхньою сім'єю? Про це навряд чи хто коли дізнається, бо позовклі сторінки протоколів мовчать, а учасників тих подій уже немає на світі.

Репресивна машина радянського тоталітарного режиму діяла чітко, а її частини майже синхронно. У жовтні 1936 року в Сибіру співробітники НКВС заарештовують Юрія Коцюбинського, доставляють його спочатку до Москви, а потім до Києва: йому пред'являється обвинувачення в тому, що він з Сибіру (в ув'язненні!) здійснює «керівництво контрреволюційною троцькістсько-терористичною організацією в Україні». А через неповні два місяці, 12 грудня 1936 року співробітник Молочанського райвідділу НКВС Кноблех заарештовує Романа Коцюбинського згідно з постановою прокурора Київського військового округу Субоцького від 10 грудня.

Так почала діяти «найдемократичніша в світі Сталінська Конституція», під оманливим, ілюзорним сонцем якої творилося страхітливе чорне беззаконня. Через десять днів після арешту доставленого в Київську тюрму НКВС Романа вперше офіційно допитують, принаймні, так зафіксовано в протоколі від 22 грудня. Ось перші аркуші цього документа (цит. мовою оригіналу):

«Вопрос: Следствием установлено, что вы до дня вашего ареста являлись активным участником националистическо-троцкистской организации, подготовлявшей террористические покушения против руководителей партии и правительства на Украине. Вы признаёте себя виновным в этом?»

Ответ: Нет, я не признаю себя виновным в этом.

Вопрос: Известно, что ряд ваших близких родственников являются активными участниками контрреволюционного заговора, подготовлявшими убийство т.Сталина. Изложите следствию, что вам известно по этому вопросу?

Ответ: Мне известно из прессы и информации на районных партийных собраниях, что мой брат Юрий Коцюбинский является одним из руководителей националистическо-троцкистской организации, организовавшей террор на Украине. Никаких иных данных, кроме указанных о нем, а равно и других родственников, я не имею.

Вопрос: Известно, что муж вашей умершей сестры Примаков также является террористом. Что вам об этом известно?

Ответ: О том, что Примаков также является террористом, я узнал 10 декабря 1936 года из информации секретаря Молочанского РКК на районном активе. Из других источников ни до, ни после я ничего не знал.

Вопрос: Следствием установлено, что вы были связаны с рядом активных участников к-р организаций, членом которых состояли и вы, в Одессе, Харькове и Виннице. Назовите следствию этих людей.

Ответ: Ни с одним националистом, троцкистом или террористом я нигде никогда не был связан, кроме связей служебного характера...»

Упертість Романа виводить з терпіння слідчого. Які методи фізичного впливу він застосовує до арештованого, про це сторінки протоколів мовчать. Про це ми дізнаємося значно пізніше з інших документів. Зате протоколи допитів не можуть приховати того психологічного натиску, який застосовує слідчий. Протокол наступного допиту від 11 січня 1937 року теж починається з обвинувачення в приналежності арештованого до контрреволюційної організації. Знову і знову з протоколу в протокол слідчий допитується, чи визнає арештований себе винним і у відповідь чує: «Ні, не визнаю!» і єдине зізнання на якомусь етапі допитів Роман зробив, що він, перебуваючи в Одесі в кінці 20-х років, проводив «українізацію» за вказівкою вищих партійних і державних органів.

На запитання слідчого: «Зачем же вы проводили в жизнь их националистические контрреволюционные установки?» Роман відповідає: «Потому что я не считал эти установки контрреволюционными или националистическими». Точної відповіді Роман і не міг дати. Але вона не дає підстави слідчому писати обвинувальний висновок і енкаведист домагається, аби підслідний зізнався, що був активним членом терористичної організації, в яку входили Федір Самугін, Павло Петренко та ряд інших одеситів і вінничан з партійного та радянського активу, організації, яка буцімто готувала замах на керівників партії і уряду, а він, Роман, начебто хотів убити Постишева і Косіора як помсту за старшого брата і для цього мав використати револьвер системи «наган», який у нього вилучили під час обшуку. Але ж та зброя по суті — це пам'ять про Червоне козацтво, наган зареєстрований у Молочанському райвідділі НКВС?..

Упродовж восьми місяців тривали допити. Слідчі мінялися (Перцов, Боть, Татарчук, Бондаренко, Давидов), а Роман твердо стоїть на своєму: не визнаю себе винним. Більшість допитів велася у Вінниці, де слідчі застосовували особливо жорстокі, нелюдські тортури, які не витримували навіть фізично сильні і загартовані люди. Не зміг витримати їх і слабкий здоров'ям Роман. На останньому допиті 15 серпня 1937 року, який вели начальник 5-го відділення лейтенант держбезпеки Бондаренко і спеціально натренований кат сержант держбезпеки Давидов, вони добилися, точніше вибили таке зізнання: (цит. мовою оригіналу з протоколу):

«... Причины моего перехода в ряды активных контрреволюционеров-националистов заключаются прежде всего в том, что до 1919 года я жил и воспитывался в буржуазно-националистической семье. Затем эти взгляды и убеждения закрепились в результате моего общения с рядом активных украинских националистов. В силу указанного, я, примерно, в 1926-27 гг., уже будучи законченным украинским националистом, стал на путь проведения борьбы с Советской властью...»

Це написано, звичайно ж, самим слідчим Бондаренком, а що під ними стоїть підпис Коцюбинського, ще нічого не значить. Що стоїть за цим підписом — правда чи обмова самого себе, аби лиш закінчувалися муки допитів — ніхто і ніколи не дізнається.

Обвинувальний висновок по «Кримінальній справі №32208» 30 серпня

підписали оперуповноважений, молодший лейтенант держбезпеки Татарчук, начальник 3-го відділу, старший лейтенант держбезпеки Толчинський, а 5-го вересня висновок затвердили заступник начальника управління НКВС по Вінницькій області Морозов, помічник прокурора СРСР Рагінський підписав його 25 вересня — за день до початку судового засідання.

Останній відрізок Романового шляху проліг до Одеси. Саме тут 26 вересня 1937 року відбулося засідання Військової колегії Верховного суду СРСР. На запитання головуючого диввійськюриса Орлова, чи визнає підсудний себе винним, Р.М. Коцюбинський відповів (цит. за протоколом засідання, — де секретарем був Батнер) «он виновным себя признает только в том, что в своей практической деятельности проводил националистическую линию. Свои показания на предварительном следствии не подтверждает. Ни в каких а/с организациях не состоял. Никогда террористических намерений не имел».

В наданому йому останньому слові (в записі того ж Батнера) Роман сказав: «Тяжесть имеющихся против меня улик велика. Доказать неосновательность этих улик мне нечем. Прошу вынести справедливое решение по моему делу».

Та на яке «справедливе рішення» міг сподіватися Роман, коли більшовицька влада готувалася відзначити 20-річчя Жовтневої революції масовими розстрілами безвинних людей як «ворогів народу»? Можливо, на «справедливість» сподівалися і ті 8118 чоловік, репресованих органами НКВС на Дніпропетровщині у 1935-1937 роках, як сподівався на це і Юрій Коцюбинський, розстріляний 8 березня 1937-го, а Віталія Примакова, який дев'ять місяців терпів торттури на допитах і якого розстріляли 12 червня 1937 року...

На тридцять сьомому році від народження 27 вересня 1937-го куля енкаведистського ката обірвала життя Романа — наймолодшого сина класика української літератури, твори якого в тому ж таки році були видані тиражем в 150 тисяч примірників...

3. ЖЕРТВИ ТА ЇХНІ КАТИ

Жертви тоталітарного сталінського режиму... Скільки їх? Хто вони? На ці питання важко відповісти: збігли, як швидкоплинні гірські потоки, десятки років, понісши у безвість живих свідків тих подій. Залишилися хіба що прибиті пилом часу архівні документи, доступ до яких став можливим тільки останнім часом. На основі їх і написаний цей нарис про Романа Коцюбинського, згадано побіжно і його старшого брата Юрія і колишнього чоловіка сестри — Віталія Примакова. Є згадка і про його друзів Федора Самутіна та Павла Петренка. Завдяки надісланим з Вінниці ксерокопіям деяких документів є можливість сказати і ще про кілька жертв та їхніх катів.

Як тепер стало відомо, головною метою тодішніх працівників НКВС для виконання планів-рознарядок на відстріл «ворогів народу» було добитися зізнання арештованих в приналежності до будь-якої підпільної антирадянської організації. Якими методами і засобами це досягалось, про це

трохи нижче, але такі зізнання зафіксовані ретельно в протоколах допитів, хоча через десятки років неупереджені висококваліфіковані юристи, розглядаючи реабілітаційні справи, визнають ці протоколи сфальсифікованими, а показання підслідних — добутими незаконними методами.

Так голова Вінницького облвиконкому Олексій Лукич Триліський, заарештований у червні 1937 року, дав «показання проти Романа». «Одним з основних місць, де зосереджена була робота з вербування і виховання націоналістичних кадрів з молодняка, був музей ім. М. Коцюбинського. Мені відомо, що до Вінниці приїздив відомий на Україні троцькіст Юрій Коцюбинський, який при безпосередній участі Самутіна, через секретаря ЦК КП/б/У Попова влаштував завідуючим цим музеєм свого брата націоналіста Романа Коцюбинського. З цього часу музей став центром згуртування молодих українських націоналістичних сил... Самутін неодноразово намагався залучити мене безпосередньо для роботи в музеї ім. Коцюбинського, але я ухилявся від цього, боячись компрометації».

Безперечно, за час свого директорства Роман Коцюбинській дещо зробив, аби музей відповідав своєму призначенню культурно-освітньої установи, про що свідчили відгуки відвідувачів. Однак написане керівником області під диктовку слідчого — це принаймні перебільшення, бо за якихось три-чотири місяці, віднявши місячне лікування Романа на Кавказі, навряд чи можна створити «центр згуртування молодих націоналістичних сил». Але саме таке формулювання було потрібне слідчому з НКВС.

Федора Миколайовича Самутіна, заарештованого 24 жовтня 1936 року аж у Челябінську і доставленого у Вінницю, допитував старший лейтенант держбезпеки Фішер. За давно виробленою в цих органах схемою «слідствию известно» він запитує обвинуваченого, по якій лінії ішов зв'язок «вінницької організації» з Юрієм Коцюбинським, і записує таку відповідь, ним же й підготовлену: «Зв'язок цей ішов по лінії його брата — члена організації Коцюбинського Романа, котрий деякий час працював у Вінниці директором будинку-музею ім. М.М. Коцюбинського, і викладача ВКСІШ, члена організації Петрепка, близько, по-приятельськи зв'язаного з Романом і Юрієм Коцюбинським...» Отже, і тут двічі згадане слово «організація» таке необхідне для слідчого при підготовці обвинувального висновку.

Допитаний 7 грудня 1936 року Павло Іванович Петренко (в цей час Роман ще був на волі, сидів на зборах, де «пророблялася» доповідь Сталіна про конституцію СРСР — І.Н.) вказував на свої зв'язки з Самутіним і Коцюбинським: «З Самутіним я зустрічався не більше десятка разів в його кабінеті в обкомі партії і один раз на урочистому вечорі в квартирі Романа Коцюбинського з нагоди річниці діяльності письменника Коцюбинського...» Через три дні на допиті Петренко пояснює, що в 1934 році він був відряджений по партійній лінії в музей для участі в передачі його новому директорові Романові Коцюбинському. На запитання слідчого Фролова, за чією вказівкою була написана стаття «Проти українського націоналізму в музейній справі», Петренко дає таке пояснення: «Я і Роман Коцюбинський попередньо до друкування в газеті вказаної статті пішли до Самутіна, ко-

лишнього зав. культпропвідділом обкому КП/б/У, який ознайомився із змістом статті і санкціонував поміщення її в газеті».

Така практика партійного керівництва газетою існувала протягом усього існування Компартії при владі. Та для слідчого важливо інше — «зв'язати» трьох чи навіть більше, як здається, чоловік в організацію контрреволюційну, націоналістичну, а тоді й пред'явити обвинувачення за статтею 54 Кримінального Кодексу. Це й було зроблено.

А потім відбувся й суд. За його вироком розстріляли голову облвиконкому О.Л. Триліського 24 жовтня 1937 року, завідуючого культпропвідділом обкому і члена бюро Ф.М. Самутіна 15 червня, а завідувача кафедри Вищої Комуністичної сільськогосподарської школи П.І. Петренка 27 вересня — в один і той же час з Романом.

Скільки ж таких жертв? За далеко неповними даними, опублікованими в журналі «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ», в Україні 1936 року заарештовано 15717 чоловік, в наступному 159573, тобто в десять разів більше, а в 1938 році — 108006 чоловік. Ця кількість зменшується в десять разів в 1939 році і різко зростає в 1940 році після приєднання областей Західної України. Мав цілковиту рацію відомий письменник Мирослав Ірчан, теж ув'язнений на Соловки, сказавши: «Переслідування всього українського здійснюється з математичною планомірністю і, допоки живий Сталін, Україна не перестане бути об'єктом чистки, що не припиняється...»

Якими методами добивалися слідчі від заарештованих зізнань їхньої участі в «контрреволюційних» організаціях — націоналістичних, троцькістських, терористичних — будь-яких, в залежності від того, яку на даний момент організацію наказувалося виявити? Частково про способи і методи добування зізнань у Вінницькому УНКВС в 1937-1938 роках опубліковано в журналі «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ» в 1998 році. Це саме тут діяла жахлива система екзакуцій, система, якій могли б позаздрити середньовічні інквізитори. Ось що засвідчив А.Т. Кожушко, один із тих, хто потрапив в лабети Вінницького управління НКВС (цит. мовою оригіналу):

«Меня обнаженного клали на стул так, что голова, руки и ноги свисали. На мои руки становился сапогами Мартынюк. Антонов держал меня за ноги, а Данилейко избивал, затыкая при этом мне рот. Меня сажали часто на острый конец стула таким образом, что я всей тяжестью тела опирался только конечностью позвоночника. Однажды я просидел в таком положении больше суток, причем мне не разрешили подняться даже по естественной надобности. В описанном выше положении я должен был сидеть с вытянутыми ногами, опущенными руками и неподвижным взглядом в потолок.

При малейшей попытке изменить положение на меня обрушивался град побоев. Два раза я падал в обморок, тогда Данилейко бил и топтал меня ногами, Антонов грел мне щеку и шею горячей папиросой и когда я отклонял голову в другую сторону, то Данилейко наносил мне удары по голове, крича: «Не отклоняй головы!»

Следовательно Антонову я однажды заявил, что в стране, живущей по законам Сталинской конституции, не имеют права такими методами вести

следствие. В ответ на это Антонов начал меня избивать, приговаривая: «Вот тебе Конституция. Вот тебе право». Меня также пугал Данилейко арестом моей жены и отправлением детей в изолятор. Такими методами меня и вынудили дать на себя вымышленные показания и оговорить других людей, от чего я отказался при первой возможности».

Цей документ, як і інші, десятками років зберігався в секретних архівах і тільки в незалежній Україні її Служба безпеки почала оприлюднювати. Про нелюдське поводження з арештованими свідчить і колишня друкарка О.Т. Алексеева, яка в ті роки працювала у Вінницькому УНКВС: «В избииении арестованных отличались по IV отделу 2 отдел, где нач. отделения был Ширин, одной из комнат т.е. 48, которая являлась для избииения арестованных, в ней работал мобилизованный товарищ, которого фамилию в настоящее время не помню, к этому тов. водили арестованных для избииения, т.е. тех, которые не давали показаний, а выводили с этой комнаты только тогда, когда арестованный начал давать показания».

Ці методи «лабораторії Редера» підтверджує власноручно написаний документ під №17. Це свідчення Олександра Татарчука — молодшого лейтенанта держбезпеки, який в 1937-1938 роках був оперуповноваженим 3-го відділу Вінницького УНКВС і вів допити Романа Коцюбинського (його акуратним каліграфічним почерком заповнено багато аркушів) «Справи №32208» — І.Н.). Ось що він написав:

«Работая последние пару лет в большей части на следствии при УНКВД по Винницкой области, мне приходилось неоднократно слышать, а также частично и видеть отдельные факты искривлений и нарушений УПК и УК в проведении отдельных следственных действий.

«Коллективные» методы допроса. Суть их заключалась в том, что одновременно вызывались в комнату к следователю 5-10 человек арестованных, из коих обычно один допрашивался, а остальные стояли и ждали своей очереди.

Впервые этот метод я наблюдал в б.4 отделе у следователя Редера, Иванченко, иногда приходилось там же видеть Ширина, б. зам. н-ка 4 отдела.

С введением этого метода число показаний-признаний арестованных значительно выросло и 4 отдел с его штатом следователей был впереди других отделов и в почете перед командованием в лице Кораблева быв. нач. УНКВД...» Залишимо на совісті О.Татарчука оті його виправдувальні фрази типу «частично видеть отдельные факты искривлений и нарушений», бо це писалося у серпні 1939 року і не міг чекіст, який щойно отримав призначення на посаду начальника Липовецького райвідділу НКВС (Вінницька область), «виносити сміття з хати». Та все ж його свідчення досить цінне і показове.

Продовжимо цитувати цей архівний документ:

«... Попасть в комнату к Редеру в момент такого допроса нельзя было, не пускали, и мои неоднократные попытки посмотреть, как «ведутся» эти допросы при помощи ножки от стула, не увенчались успехами.

В то время все же носились слухи, что Иванченко держал арестованно-

го за ноги, Редер зажимал голову между ног (арестованный лежал на стуле животом) и Редер же бил ножкой от стула арестованного, Ширин командовал, а арестованные 5-10 человек стояли в комнате и ждали своей очереди... По слухам (не помню, кто мне говорил или т.Назаренко, или т.Грановский) в Жмеринской оперспецгруппе нач. Запутряев устраивались так называемые «концерты» — аналогичные «лаборатории» Редера...»

А чи зазнали покарання кати за ці злочини проти людяності — всі оті організатори «лабораторій» та «концертів»?

З архівних матеріалів Служби безпеки України, оприлюднених тільки через 60 років, дізнаємося, що колишнього начальника Вінницького облуправління НКВС І.М. Корабльова та його заступника О.М. Запутряєва (організатора «концертів») на початку 1941 року було засуджено до розстрілу. Але невдовзі суд під головуванням ще більшого ката В.Ульріха змінив розстріл ув'язненням «без поразки в правах, але з позбавленням спеціальних звань», як записано у вирокі. Словом, пожаліли...

Що ж, справді ворон ворону око не виклоє. Це видно і на справі інших вінницьких катів — Ширіна, Пришивцева, Данилейка, Майструка, Бутенка (їх методи довго пам'ятали багато підслідних, які потрапили до «лабораторії» — І.Н.). Так от Ширіна Лазаря Наумовича, Пришивцева Антона Яковича, Данилейка Георгія Петровича, Майструка Володимира Федоровича і Бутенка Миколу Степановича, евакуйованих вглиб Росії в зв'язку із зайняттям німцями Вінниці, 18 вересня 1941 року по-суті виправдали, закривши слідчу «Справу №147285» і звільнивши з-під варті. Виправдали б і Редера, якби він не повісився в тюремній камері...

Дожив до старості і Давидов, який у 1937 році був сержантом держбезпеки і займав посаду оперуповноваженого 3 відділу УНКВС Вінницької області. Він разом з начальником 5 відділення, лейтенантом держбезпеки Бондаренком 15 серпня «зламали» Романа Коцюбинського. Військова колегія Верховного суду СРСР, розглядаючи 25 січня 1956 року реабілітаційну справу Р.М. Коцюбинського в своїй ухвалі зазначила: «...свидетель Давидов, принимавший участие в следствии по делу Коцюбинского, подтвердил, что Коцюбинский отрицал свою вину в антисоветской деятельности и для того, чтобы добиться от него признательных показаний, к Коцюбинскому применялись продолжительные ночные допросы...»

Що ж, у 1956 році навіть при реабілітації ще не могли сказати всієї правди: і чим супроводжувалися ці «продолжительные ночные допросы», і чим займалися в «лабораторії» Редер та іже з ним...

Дещо по-іншому склалася доля Гната Дмитровича Морозова, який у серпні 1937 року підписав, затвердивши обвинувальний висновок у справі Р.Коцюбинського. Ось короткий послужний список цього ландскнехта органів НКВС.

«Морозов Г.Д. (1898-1940 рр.) 3 серпня 1935 р. — помічник начальника УНКВС Вінницької області. 3 29 травня 1937 р. — начальник 2-го (оперативного) відділу УДБ НКВС УРСР, з 20 серпня 1937 р. — начальник УНКВС Вінницької області, з 28 березня 1938 р. — начальник 6-го відділу

І управління НКВС СРСР, з 1 січня 1939 р. — помічник начальника слідчої частини НКВС СРСР. Заарештований у 1939 році. Розстріляний 26 липня 1940 року».

На жаль, поки що ми не знаємо, що інкримінувалося Морозову і чи вважати його жертвою того режиму, якому вірно служив, як і його високий начальник у Москві Микола Єжов, який в останньому слові перед розстрілом 3 лютого 1940 року заявив: «Я почистив 14000 чекістів. Але величезна моя провина в тому, що я мало їх почистив». Що ж, справді репресивна машина тоталітарного радянського режиму в своїх жорнах перемелювала і тих, хто нею кермував. Це вимушений був визнати і останній голова КДБ СРСР В.Крючков, який у книзі «Личное дело» наводить цифру репресованих оперпрацівників — 21800 чоловік. Цифра, що й казати, солідна. Однак у порівнянні з кількістю жертв, що пройшли катівні ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, вона — крапля в морі. До того ж багато хто з катів не тільки не був покараний, але й отримував нагороди з рук «всесоюзного старости» М.І.Калініна, стрімко піднімався по службових сходинках, на крові жертв роблячи собі кар'єру, і доживав свого віку при високій (персональній) пенсії в матеріальному достатку і без мук совісті, бо її у таких в переважній більшості просто не було...

Ордер на арешт Романа Коцюбинського підписав прокурор Київського військового округу Субоцький. Ініціалів його на ордері немає, але все ж найбільш вірогідно, що це той самий, один із найближчих помічників чи точніше, поплічників прокурора СРСР А.Я.Вишинського. В книжці Арк. Ваксберга «Царица доказательств. Вышинский и его жертвы», виданій у Москві в 1992 році, ми знаходимо таку характеристику цієї людини. Біографія Лева Матвійовича Субоцького, пише він, теж чекає свого дослідника. Життя його уклалося в роки 1900-1959. З юних літ заповзятливий трибуналець пачками виносив смертні вироки. Дилетант, без освіти, не тільки юридичної, він притьмом займався ще й літературною критикою. У січні 1931 року він стає помічником Головного Військового прокурора, а в 1934-му, залишаючись на тій же прокурорській посаді, виявився одним із засновників (разом з Горьким!) Спілки письменників СРСР, отримує членський квиток за №72. З 1935 по 1937-ий цей високопоставлений чиновник був ще й головним редактором «Литературной газетъ», під час такого активного літературного редагування вів допит маршала Тухачевського та інших воєначальників. Після розстрілу цих «ворогів народу» він ще три місяці, так би мовити, служив двом богиням — правосуддя і мистецтва — хоча про яке правосуддя тоді могло йти, як і про літературну критику, що скоріше в його руках була доносом на письменників! Але все ж через три місяці цього прокурора-літератора чи літературного прокурора було заарештовано і він три роки перебував під слідством. Недавні підлеглі Субоцького зі слідчого апарату застосовували до нього такі ж методи дізнання, які й він на прокурорській посаді. Всі його благання із слідчого ізолятора до Генерального прокурора СРСР Вишинського залишалися без відповіді.

«Ми не знаємо, — пише автор книги, — яка драма розігравалася за міцно зачиненими дверима казематів, але в 1940 році він був несподівано звільнений, а справа проти нього припинена. В прокуратуру він уже не повернувся, але цілих два роки був секретарем Спілки письменників СРСР... Коли почали таврувати «безрідних космополітів», Субоцький виявився не катом, а жертвою. Його, правда, не кинули вдруге в тюрму, але оголосили сувору партійну догану «за протягування ідеологічно чужих поглядів». Про те, що він доклав руку до справи Тухачевського, в декількох написаних ним автобіографіях немає жодного слова».

І багато хто «прикладав руку», вдень і вночі судячи «ворогів народу», не тільки «забував» про це в автобіографіях, а й одержував нагороди Радянського Союзу за свою «героїчну» працю. Серед суддів-орденоносців були А.М. Орлов і А.Ф. Козловський. Їхні підписи стоять і під вироком Романові Коцюбинському. А державним обвинувачем був М.Ю. Рагінський — помічник прокурора СРСР, який за процес над Зінов'євим, Каменевим, П'ятаковим отримав орден Трудового Червоного Прапора. Тоді ж одержав орден і Олександр Батнер. На процесі М.І. Бухаріна він був секретарем судового засідання. В цій же ролі ми бачимо його і в Одесі, де 26 вересня судять Романа Коцюбинського, Павла Петренка та інших «націоналістів-терористів».

Про Батнера, цього професійного ката, А.Ваксберг у згаданій вже книзі пише: «Після війни виявиться замішаним у кримінальних службових зловживаннях далеко не безкорисливих, буде вигнаний з Верховного суду і засуджений. Звільнившись, зіп'ється, перетвориться в бешкетника і хулігана. Напившись, він починав матюкатися і буянити, кидаючись на домашніх і сусідів і вигукуючи про те, що він їх усіх «пустит в розход», як пустив особисто десятки і сотні ворогів народу. Слово «кров» не сходило з його язика — кров ввижалася йому всюди, навіть вночі він прокидався від жахіття сновидінь з наявністю крові...»

Що ж, то волала кривавиця безневинних жертв, а серед них і Романова. Ймовірно, що сам Батнер, вдовольняючи свої садистські нахили, особисто розстріляв наймолодшого сина видатного українського письменника, як до цього розстрілював інших, відомих і невідомих, кров яких — на його руках. І на руках тих, хто керував жахливим процесом геноциду, війною проти свого народу. Та чи хоч вночі ввижалася кров убієнних синів і дочок України усім названим і неназваним катом, які так і не спокутували свій непростимо тяжкий гріх перед Богом, перед людьми, перед Україною?..

4. ДОЧКА ТОВАРИСТВА ПОЛІТКАТОРЖАН

... Не відриваючи погляд від аркуша паперу, слідчий швидко заповнював рядки «Анкети арештованого». У графі «прізвище, ім'я, по батькові» та «Рік народження і місце народження» записав: «Писаревська Олена Євгенівна, 1907, Київ, Лук'янівка». У відповідь на графу «Соціальний стан до революції» почув «Дочка Товариства політкаторжан», зупинився і підвів погляд на змарнілу молоду жінку:

— Я питаю про соціальний стан! Ким були до революції? Ваше соціальне походження? Дворянка? Міщанка? Селянка чи купецька дочка? Відповідайте!

— Ні, я дочка Товариства політкаторжан, — твердо і спокійно відповіла, дивлячись на цього чоловіка з двома кубиками в петлицях шевйотової гімнастерки.

— Хм! Інтересно, інтересно, громадянко... як вас там, ага — Писаревська! — Слідчий відклав ручку і потягся аж до хрусту в плечових суглобах. — Розкажіть свою байку, послухаємо...

«А що розповідати? Візьми мою партійну справу, прочитай автобіографію і там знайдеш відповіді на питання й цієї анкети. А-а, у тебе ще немає моєї «Особової справи», не встигли привезти з Молочанського райкому, бо ви, енкаведисти, дуже поспішали, схопивши, наче я терористка Фанні Каплан, що у вісімнадцятому... Ні, я не терористка...»

Олена подумки проказала це, дивлячись у вічі слідчому, та, побачивши в них іскорку зацікавленості, почала розповідь про себе, про свою долю.

... Так, її батько Євген Леонідович Писаревський, член РСДРП з 1904 року, і її мати Софія були революціонерами. Царські жандарми схопили їх нібито за підготовку замаху на Столипіна. Ні, його убив у Київському оперному театрі син єврея-мільйонера адвокат Богров у 1911 році. Батьки ж її, можливо, були причетні до іншого підготовленого теракту набагато раніше, бо матір, вагітною, запроторили в Лук'янівську тюрму, де вона й народила Олену в 1907 році. Не знайшовши прямих доказів злочину, батька і матір все ж заслали на довічне поселення в Тобольськ. Після Лютневої революції батько став членом Тобольського ревкому, а після жовтня 1917-го — заступником голови ревкому. Більшовицький ревком доручив йому охорону царської сім'ї, але по дорозі в Єкатеринбург всю охорону замінили з мотивів революційної пильності, і батько повернувся додому. Невдовзі Тобольськ зайняли колчаківці. Розлючені тим, що царську сім'ю в Єкатеринбурзі більшовики розстріляли, колчаківці жорстоко помстилися. Дізнавшись, що батько був начальником варти в поїзді, хоч і не причетний до вбивства, білогвардійці на очах Євгена Писаревського ба-

гнетом закололи Софію, а його самого — четвертували, відрубуючи шаблями по черзі руки, ноги, голову.

Після такої трагічної загибелі батьків — Олені було тоді одинадцять, а її братикові Жені один рік — їх на виховання взяло Товариство політкаторжан. З 1920 року вони виховувалися в дитбудинку в Горках, яким опікувалася Надія Костянтинівна Крупська. Вступаючи на робітфак, а потім до Інституту газової промисловості Олена писала в анкетах, що вона — дочка Товариства політкаторжан, яке з невідомих їй причин припинило існування...

— А далі що було? — зацікавлено запитав слідчий, так і не доторкнувшись ручки на аркуші. Певно, не часто доводилось йому допитувати людей з такими незвичними біографіями.

— Далі? — задумливо перепитала арештована, ніби відриваючи очі від перегляду кінострічки свого життя. Оговталась і продовжувала:

— Ви, мабуть, читали вірш Маяковського «Товарищу Нетто — пароходу и человеку» — про убивство радянського дипкур'єра. Так от я в дев'ятнадцять років вийшла заміж за радянського дипломата. В 1930 році його убили в Литві. Ні, це був не той, про кого писав Маяковський: просто у мене така асоціація з тим випадком. Від першого чоловіка — дипломата у мене залишився син Ерлен, йому — десятий рік. А молодшому — Юлику третій. Це рідний син Романа Коцюбинського, з яким я одружилася в 1933 році в Харкові. Що з дітьми, де вони? — і на очах арештованої блиснули сльози.

— Не турбуйтеся про них. Старший у дитбудинкові, а молодший — у дитяслах. Ось у справі є розписки про прийняття ваших дітей під їхню опіку, — заспокоїв слідчий. Та раптом захопившись, що втратив так багато часу, слухаючи розповідь арештованої, а в протоколі допиту немає ні рядка по суті, крім анкетних даних, спохмурнів. Схопивши ручку для запису, запитав:

— Ви звинувачуєтесь у контрреволюційних діях, які проводили разом зі своїм чоловіком Коцюбинським Романом Михайловичем, спрямованих на повалення Радянської влади і знищення комуністів. Визнаєте себе винною в пред'явленому обвинуваченні?

Сльози на очах арештованої невідь-як зникли, і вона рішуче, як недавно ще на партійних зборах виступаючи на захист чоловіка, сказала слідчому:

— Винною себе в пред'явленому мені звинуваченні я не визнаю, бо контрреволюційною діяльністю я не займалася...

... Ще не раз водитимуть Олену Писаревську на допити в Мелітопольській тюрмі, і заарештована повторюватиме цю фразу: винною себе не визнаю, контрреволюційною діяльністю не займався ні я, ні мій чоловік. А після таких відповідей її знову заштовхували в тісну камеру, набиту арештантками — селянками з навколишніх мелітопольських сіл, вчительками і навіть співробітницями з місцевої науково-дослідної станції садівництва, які під керівництвом «мелітопольського Мічуріна» Михайла Федоровича Сидоренка вирощували дивовижні сорти черешень і персиків,

ще небачених в цих південних таврійських степах..

Знесилена допитами і невідомістю про долю чоловіка і дітей, вона падала на своє місце на нарах, заплющувала очі і подумки прокручувала стрічку свого життя з Романом. Він там, у Харкові, назвав її при знайомстві Лесею, став її коханим, незрадливим чоловіком, а Ерикові — люблячим батьком. І хоч невдовзі народився Юлик, Роман однаково ділив свою любов між ними, синами. Поєднавши свої такі різні долі, Роман і вона, Леся, разом ішли життєвою дорогою, підтримуючи один одного. Вона і перед слідчим могла б сказати те, що говорила 17 серпня 1936 року на зборах районного партійного активу. Молочанські комуністи обговорювали статті «Правды» — «Троцкистские агенты и днепропетровские либеральды» та «Уметь распознавать врага». На тому зборищі на всі заставки полоскались серед «ворогів народу» імена Юрія Коцюбинського та Віталія Примакова. Останнього вона не знала, а з Юрієм бачилася кілька разів і в Харкові і в Вінниці. Він справляв на неї, як і його дружина Ольга Бош, гарне враження. А що в двадцяті роки був в опозиції, так він давно з нею порвав, прилюдно визнавши свої помилки. На тих зборах хтось кинув тінь і на Романа: як же! брат троцькіста... Тоді вона попрохала слова і хвилюючись перед усіма заявила: «Що стосується Романа, то за свої три роки життя з ним я ніколи жодної антиленінської троцькістської установки не чула, а ми часто розмовляли на політичні теми як два комуністи. І я вважаю його щирим хорошим комуністом». Порядність, чесність Романа відзначали тоді й інші промовці. Однак, щодо троцькістсько-зінов'євського блоку збори захвалили: «Ми вимагаємо ворогів народу знищити безпощадно». Чого ж добивається цей слідчий в шев'ютовій гімнастерці? Щоб вона, Леся, зробила наклеп на коханого чоловіка? Ні, не діждеться він, той енкаведист!..

Так, вона не приховує, що допомагала Романові писати листа в ЦК КП/б/У, коли його невідомо за що раптом зняли з посади директора музею у Вінниці. Але хіба захист чоловіка та його брата можна розцінювати як «контрреволюційні дії»? Про яку змову на повалення радянської влади і знищення комуністів торочить цей слідчий, якщо і Роман і вона боролися за утвердження робітничо-селянської влади, як і вся родина Коцюбинських і Писаревських. Та Роман і Леся — комуністи, пройшли не раз партійні чистки і залишилися членами партії... Ні, вже не члени. Після арешту Романа 12 грудня 1936 року невдовзі за вказівкою райкому і її вивели зі складу парткому, а 8 березня тридцять сьомого виключили з партії. І стала вона, Леся, дружиною «ворога народу» і терпить тепер фізичні та нестерпні моральні муки. За що?..

А може припинити ці страждання? Зробити заяву, що вона марно опиралася доблесним органам НКВС і тепер чистосердечно зізнається, що разом з Романом готували замах на Постишева і Косіора, бо вони не заступилися своїм авторитетом секретарів ЦК КП/б/У за Юрія Коцюбинського — члена ЦК і голову Держплану республіки і його безвинно арештували, заслали, а 8 березня 1937-го розстріляли.. Ні, за таке визнання, хоч яке воно неймовірне, розстріляють і Романа, і її. А як же діти?

Слідчий каже, що держава піклуватиметься про дітей, виховає їх інтернаціоналістами, радянськими патріотами... Хто-хто, а Леся знає, що таке виховання без батька-матері...

Слідчий спочатку натякав, а потім і відкритим текстом заявив, що може полегшити її участь, якщо вона допомагатиме органам НКВС виявляти контрреволюціонерів серед заарештованих жінок, а згодом, уже на волі — і серед чоловіків. Це виходить її хочуть зробити серед арештанток «підсадною качкою», провокаторкою. Виявлятиме серед нещасних жінок, хто і чим диха, про що розмовляє, увійде в довіру до них, підмовлятиме зізнаватися в нескоеному злочині. За це її, Писаревську, випустять з тюрми. А на волі стане таємним агентом НКВС, тобто сексотом. Фу, яке гидке слово! А ще бридкіше, ще огидніше видавати енкаведистам тих, хто спатиме з нею, бо вона ще гарна на вроду і будь-кого закохає...

Мов липке павутиння з обличчя, вона відкидає ці пропозиції слідчого. Ба, це навіть старший за нього, мабуть, сам начальник таке їй говорив, почавши з компліментів її вроді і вірність партії Леніна-Сталіна, казав що при такій згоді в партії її поновлять, навіть квиток віддадуть той самий ще й вибачаться перед парторганізацією за допущену помилку кимось з працівників НКВС. Вона повернеться додому, до своїх дітей, на улюблену роботу економістом заводу імені Лепсе. Досить тільки погодитися...

Ні, не буде вона провокаторкою, не буде! Совість не дозволяє. І підкрадається ще одна рятівна думка: може, в органи НКВС пробралися ворожі елементи, які мають завдання капіталістичних розвідок винищувати чесних комуністів. Таких як Роман, як Юрій та врешті і як вона, дочка революціонерів, закатованих білогвардійцями, дочка Товариства політкаторжан. Ні, вона не здасться без бою...

З такими важкими думками поринає в тривожний сон, щоб уранці на допиті знову заявити слідчому: «Ні!»

Слідчий ні погрозами, ні умовлянням та улесливими обіцянками не вибив потрібного йому зізнання Олени Писаревської. Розлотований її відмовою він склав обвинувальний висновок, де записав: «О.Є. Писаревська... є дружиною контрреволюціонера і звинувачується в злочинах, передбачених статтею 54-10 Кримінального Кодексу УРСР і направляється на розгляд ОСО НКВС». Іншими словами, він направив жінку на смерть, адже відомо, що Особлива нарада НКВС СРСР /ОСО НКВС/ як позасудова установа мала необмежені права — від 10 років позбавлення волі в концтаборах до вищої міри покарання — розстрілу.

Чотири місяці чекала страхітливого присуду мати двох неповнолітніх дітей, посивівши в свої тридцять років. Вона потрапила в той стан безвиході, про який колись написав її двоюрідний брат Костя Писаревський, який, надіслав їй недописаний лист. Леся згадувала тут, у Мелітопольській тюрмі: «Несомненно, ты фаталистка. Но кто из людей не фаталист хотя немножко, в душе? Мне припоминается очень хорошее Блоковское стихотворение:

Ночь. Улица. Фонарь. Аптека.
Бессмысленный и тусклый свет.
Живи еще хоть четверть века
Все будет так. Исхода нет.
Умрешь — начнешь опять сначала,
И будет так, как было встарь.
Ночь. Ледяная рябь канала.
Аптека. Улица. Фонарь.

А далі тими ж дрібними літерами чорним чорнилом продовжував: «... В самом деле, жить — умереть не одно ли то же? Та же скука. Иногда вот, когда не спится, когда в темноте лежишь одиноко на кровати, в голову приходят самые неясные мысли о самоубийстве. В самом деле, для чего жить, бороться...»

Ще там у Костиному листі було, що соціалізм — це майже нереальна мрія і дуже далека. Де той лист подівся? Після арешту Романа, мабуть, його забрали разом з паперами. А тоді, в 1930 році, коли прийшов той дивний лист, вона хотіла написати Кості сердиту відповідь, але не встигла: з Ленінграда повідомили, що Костя покінчив життя самогубством.

Ні, шляхом Кості вона не пішла ні тоді, коли залишилася вдовою в 23 роки, не піде й тепер. «Лиш боротись — значить жить!» Хто сказав ці слова, які часто любив повторювати Роман, Ромочка її коханий. Здається, і Ерик їх проказував зі шкільного підручника української літератури... Господи, де вони — її чоловік, її діти?!

Тільки 17 лютого 1938 року Олену Євгеніївну Писаревську випустили з тюрми. І не тому, що пожаліли її дітей. Не тому, що вона відмовилася служити таємним агентом НКВС, про що підтверджує так званий «Меморандум» в її «Справі», де на 13-ий пункт «Можно ли завербовать осужденную и для какой цели» слідчий власноручно написав категоричне «Нет».

Можна сказати, Лесі пощастило: «єжовщина» доживала відведений для неї і її керівника строк, Сталін підшукував на зміну Єжову більш надійного «вірного сталінця». На Україні, як рукавиці, мінялися наркоми внутрішніх справ: Всеволода Балицького, арештованого, а пізнішого розстріляного, змінив Ізраїль Лешлевський, його — Амаян Кобулов, останнього — Олександр Успенський, після таємничого зникнення якого до керма страхітливого наркомату внутрішніх справ став Іван Серов. Саме в цей час ЦК ВКП/б/ хотів загнати випущеного жахливого джина знову в пляшку і готував постанову щодо посилення прокурорського нагляду за діяльністю органів безпеки. Переповнені «ворогами народу» тюрми почали потроху вивільнювати.

В цих умовах слідчий, який допитував «дочку Товариства політкаторжан» і підготував обвинувальний висновок на ОСО НКВС вимушений був власноручно записати: «...Обнаружив, что в процессе следствия не добыты данные о её контрреволюционной деятельности, Писаревскую Елену Евгеньевну, которая содержится под стражей при Мелитопольской тюрьме, из-под стражи немедленно освободить, дело следствием на нее

прекратить и сдать в архив».

Так і лежала «Справа №...» О.Є Писаревської в архіві управління КДБ по Запорізькій області аж до 1990 року. Саме тоді колишній начальник облуправління КДБ генерал-майор Д.С. Федосов (він помер у 2000 році — І.Н.) дозволив подивитися цей документ, як і познайомитися зі справою Романа Коцюбинського.

Тоді мені вдалося опублікувати в газеті «Запорізька правда» документальні розповіді «Повість про молодшого сина» та «Імена з когорти славних». Завдяки публікаціям вдалося зав'язати листування з сином Романа і Олени — Юлієм Коцюбинським, який на той час був директором музею свого діда М.М. Коцюбинського в Чернігові (на жаль, Ю.Р. Коцюбинського недавно не стало — І.Н.).

З листів і матеріалів, які свого часу надіслав мені Юлій Романович, я дізнався про подальші події. Повернувшись з тюрми з довідкою про звільнення, Олена Євгенівна розшукала дітей і до 1941 року жила в Молочанську як сім'я «ворога народу». А з настанням війни і наближенням німецьких військ їй вдалося евакуюватися в Сталінградську область. Війна розкидала сім'ю: шістнадцятилітній Ерик утік на фронт і загинув під Сталінградом, Юлик загубився в дитбудинках. Тільки через десять років після війни мати і син розшукали один одного. В той час Олена Євгенівна працювала інженером на Щокінському хімічному комбінаті в Тульській області, її справді поновили в партії без перерви стажу, нагородили значком «50 років перебування в КПРС» і ювілейною медаллю. Померла Олена Євгенівна Писаревська уже у 80-і роки і похована на цвинтарі в с.Ясна Поляна.

І як тут не згадати знаменитий епіграф до роману «Анна Кареніна» — «Всі щасливі сім'ї схожі одна на одну, кожна сім'я нещасна по-своєму». Чи були Роман і Леся щасливі? Так, але їх щастя тривало недовго, як спалах блискавки чи скоріше, як сонячний зайчик, якого не схопиш долонями і не втримаєш, хоч би як старався. І ніхто з них не винен у тому, що сталося, як і ті мільйони людей, що потрапили в жорна гігантської тоталітарної системи. Вона, та система, безжально перемелювала людські долі і робила ворогами навіть рідних людей, не кажучи вже про друзів дитинства чи юності.

Про одну з таких історій, як з друзів система зробила ворогів, подальша розповідь.

1988-1999 рр.

ЇХ ЗРОБИЛИ ВОРОГАМИ...

Документальна розповідь про запорізьких журналістів

1. ДВОЄ СЕРЕД БАГАТЬОХ

Одного з них звали Всеволодом, іншого — Миколою. Вони так і називали один одного, як це прийнято поміж приятелями. Та й різниця в роках була невеликою, щоб звертатися на ім'я та по батькові. Обоє мали незакінчену вищу освіту, яку не встигли здобути не з своєї волі. Обоє любили літературу й мистецтво, мріючи, що й самі прокладуть свою борозну на ниві красного письменства. Та й хто тоді (і тепер!) з журналістів не мріяв стати письменником?!

Познайомилися вони на початку тридцятих років, коли в Запоріжжі розгорнулося будівництво гігантського промислового комплексу на базі Дніпровської гідроелектростанції. Всеволод Ракитський працював тоді в газеті «Червоне Запоріжжя»,

Всеволод Ракитський
фото 1940 р.

Микола Володимирський
фото 1983 р.

а Микола Володарський — в багатотиражці «Днепровский строитель». Зблизила молодих журналістів любов до літератури, яка після Першого всесоюзного з'їзду письменників стала називатися радянською. На складні, неоднозначні процеси в політичному, економічному і літературному житті обоє дивилися реалістично: осуджували партійне втручання в художню творчість, тривожилися за майбутнє літератури, з письменницьких рядів якої безжальна рука вождя та його опричників виривала кращих, але непокірних, і кидала милостино славословам. Микола Володарський під свіжим враженням московських зустрічей як недавній

студент Літературного інституту розповідав про те, чим живе літературна столиця. Він на власні очі спостерігав, як по-різному жили столичні письменники: з якогось літературного зібрання Борис Пастернак вертався

накульгуючи пішки, а повз нього мчали на авто Сурков, Уткін, Жаров. А варто було б навпаки, — зробив висновок Микола, залоблений в поезію Пастернака...

Чи погоджувався з товаришем Всеволод щодо такої оцінки, важко сказати напевно, адже становище українських письменників було значно гіршим: одних взяла в свої холодні обійми «влада соловецька», інші як Микола Хвильовий приклали револьвер до скроні чи їм допомогли це зробити всюдисущі енкаведисти, а треті вимушено співали хвалу вождеві та партії...

— Про яку свободу творчості в нашій країні може йти мова! — бідкався Ракитський і продовжував: — З якогось приводу щодо Гейне Маркс сказав, що поетам не можна накидати вуздечку. А у нас поети загнuzдані...

Володарський в тісному колі друзів переказував зміст поеми москвича Олександра Шевцова «Парнас». Серед «парнасців», які покінчили життя самогубством — Сергій Єсенін. Йде мова і про Маяковського, про його знамените звертання до самогубця Єсеніна. «В нашей жизни помереть нетрудно...» Раптом — постріл, і на Парнасі з'являється Маяковський...

— Посмертна слава Маяковського куплена його власною кров'ю, — зауважив один із співрозмовників, — Навряд чи увійшов би він у шкільні підручники, якби Сталін не назвав його кращим поетом радянської епохи, мабуть, тільки за отой рядок «...о работе стихов на Политбюро чтобы делал доклады Сталин...»

Кому могли зашкодити такі розмови молодих журналістів, як і їхні оцінки Миколи Бухаріна «одного з найкультурніших людей, які так швидко не забуваються, але історія ще скаже своє слово». Справді, історія сказала своє слово, але вже наприкінці ХХ століття, як сказала вона і про Сталіна, котрий, за висловом одного з цих співрозмовників «дорвався до влади, бо орудував тихою сапою». Саме тоді Микола Володарський щиро зізнавався приятелеві: «Я не розумію: багато говорять про вчення вождя, але я цього не бачу, бо сталінські, так звані, теоретичні праці, — це спрощений переказ ленінських».

Та виявилось, що кожне слово, сказане навіть за чаркою чи за кухлем пива, фіксувалося сексотами, лягало в досьє енкаведистів, а згодом — до протоколу допиту. Такий то був час...

Микола Володарський, хоча його напівсирітське дитинство і юність пройшли в нашому місті, змушений був часто залишати Запоріжжя, намагаючись утекти від «Особової справи», де чорніли страхітливі рядки «виключений з Літінституту», «виключений з рядів ВЛКСМ за зв'язок з ворогом народу...» Цим «ворогом», виявляється, був Яшин — редактор «Белгородской правды», де в редакції якийсь час працював Володарський і якого інколи запрошував до себе редактор.

При створенні Запорізької області на початку 1939 року із редакції «Червоного Запоріжжя» в новостворювану російськомовну газету «Большевик Запорожья» серед інших журналістів направляють Всеволода Ракитського. Його призначають завідувачем відділу культури газети. Цілком природно, він запрошує Миколу Володарського, який у черговий раз за-

лишився без роботи, допомагає йому влаштуватися літпрацівником до себе у відділ. Друзі ще більше зближуються в поглядах і оцінках тогочасних подій, критично ставляться до вивертів більшовицько-пропагандистської машини. Ну, яка ж це «полная и окончательная победа социализма в СССР», проголошена Сталіним, якщо робітники індустріалізованого Запоріжжя не мають змоги купити продукти і промислові товари, а колгоспники, страждаючи від безгрошів'я і податків, не мають права продати на базарах міста навіть вирощене в присадибному господарстві?!

І про це розмовляють журналісти. Якось Микола Сулима поскаржився, що, отримуючи 600 карбованців, він живе гірше, ніж кілька років тому. А у відповідь йому Всеволод Ракитський пожартував: «Таке, що хоч організуєш банду та перестривай на шляхах, як розбійники. Берданка у мене є...» Дорого йому обійдеться цей жарт за кухлем пива, ой дорого!.. Як відомо, на початку сорокових років більшовицьке гасло «Боротьба за хліб — боротьба за соціалізм», з яким у громадянську війну продзагони відбирали хліб у селян України, а в 1932 році «буксирні» бригади з комуністів і активістів витрущували навіть квасоллю з торбинок перших колгоспників, чим призвели до нечуваного голодомору, — тепер, у сорокові, набуло дещо інших форм. У всіх газетах — від центральних до місцевих — друкувалися матеріали «В Прокуратурі СРСР», де називалися прізвища голів колгоспів, притягнутих до кримінальної відповідальності за те, що посміли видати колгоспникам по 10-15 кілограмів зерна нового врожаю до закінчення хлібопоставок державі. За радянсько-німецьким договором значну частину українського хліба відправляли у «дружню країну», якою тодішні радянські керівники вважали гітлерівську Німеччину.

Це обурювало журналістів, як і сам «договір про дружбу», і якось Всеволод Ракитський висловився вголос: «Все це в моїй голові не вкладається. Що ж виходить: фашисти і комуністи — друзі? Цей договір, на мою думку, дуже вдарить по темпах революційного руху в капіталістичних країнах. Реакційні партії здіймуть галас, і симпатії до СРСР зменшаться...»

Одним словом, обидва запорізькі журналісти немовби передбачали, що таку ж оцінку тогочасним подіям поставить історія через півсотні літ, підписуючи свій неупереджений присуд Гітлеру і Сталіну, сумнозвісному «пакту Молотова-Ріббентропа». Ні, журналісти не були провидцями: вони просто реалістично оцінювали події кінця тридцятих — початку сорокових років.

У повітрі пахло порохом — в Європі вже йшла війна, яку назвуть Другою світовою. Факт блискавичної окупації маленької Чехословаччини фашистською Німеччиною Ракитський і Володарський вважали зрадою з боку Радянського Союзу, а радянсько-фінську війну — ганебною для нашої країни, в якій «людина вільно так живе», як співалося тоді по московському радію щоранку і щовечора. Газети, в тому числі й «Большевик Запоріжжя», заповнювали сторінки матеріалами про трудовий ентузіазм народу, який на всі лади славив свого вождя з нагоди його 60-ліття. З номера в номер цілими сторінками йшли списки колгоспів, радгоспів,

машинно-тракторних станцій, прізвища учасників Всесоюзної сільськогосподарської виставки. Дуже багато газетної площі відводилося матеріалам про добровільне входження до складу Радянського Союзу Естонії, Латвії, Литви. Словом, «Жити стало краще, жити веселіше!»

А водночас друкується (27 липня 1940 року) Указ Президії Верховної Ради СРСР під довгою і затуманеною назвою: про перехід на восьмигодинний робочий день, на семиденний робочий тиждень і про заборону самовільного уходу робітників і службовців з підприємств і установ. Це був по суті кріпосницький закон для міста, бо селяни, не маючи права на паспорти, уже були навічно закріпачені за колгоспами. Саме так оцінили цей Указ журналісти. Ні, не на шпальтах газет, а в приватних розмовах з приятелями, мабуть, не підозрюючи, що НКВС мало й серед газетярів «свої очі і вуха», адже хтось із кола друзів «стукнув» про ці «нездорові розмови».

Більше того, в документах НКВС зафіксована майже зі стенографічною точністю така розмова в приміщенні редакції Всеволода Ракитського з відвідувачем Григорієм Худиком, людиною, очевидно, причетною чи зацікавленою літературою. Ось ця розмова:

Г.Худик: Сучасна поезія — суцільна сірятина. Усі вірші схожі один на одного, як рідні брати. І всі про одне й те ж. Ось Єсенін писав — це да! Але тепер і він би не зміг бути самим собою. Він би задихнувся... Я сам відчуваю, що задихаюся. Хочеться щось зробити, висловити наболіле просто у вічі всім... Я щось таки зроблю на захист Єсеніна і душевних віршів, які зараз не в моді.

В.Ракитський: Ви нічого не зробите. Виступити зі своїм твором, який ітиме врозріз з панівними поглядами, вам ніхто не дасть. Надрукувати свої статті чи вірші ви не зможете ніде, тому що свободи преси у нас немає. Так що візьміть свою душу, складіть її вчетверо, щоб її зручно було носити.

Г.Худик: Але це ж неподобство! Хто може мені закрити рот у вільній країні?!

В.Ракитський: Я сам знаю, що неподобство, але нічого не поробиш. Затиснуть рота так, що й пиццати не захочеш. Дурницями займатися ніхто не стане. Такий час тяжкий. Знаєте прислів'я древніх: коли гримлять гармати, музи мовчать? Зараз не до поезії. Зараз потрібна барабанна тріскотня. І поетів, які барабаняють, уряд заохочує. Певно ж, Пастернак ордена не одержав. І Сосюра не одержав би, якби не ламав голос на політичній ліриці, яка йому дається, як жабі спів...

Що ж, через півсотні літ, коли читацький загальний ознайомився з неопублікованими в сорокові роки поемами «Махно» та іншими творами Володимира Сосюри, якому довелося стільки натерпітися лиха за свій вірш «Любіть Україну», можна тільки подивуватися з реалістичної оцінки журналістом тогочасної літературної дійсності. Справді, загнудані поети, як і коні, ходитимуть в упряжі, під сідлом вершника з батогами...

Із стуленим ротом, мабуть, і самі «склаптили душу вчетверо» писали журналісти про літературу, мистецтво, культуру. Статті на ці теми, опубліковані в 1939-1940 роках в газеті «Большевик Запорожья», — в основному

стосуються ювілейних дат — Островського і Корнійчука, Лермонтова, Маяковського та інших письменників. Навіть між рядками, в підтексті, там годі шукати чогось антирадянського чи навіть просто критичного. Лише зрідка дозволялося журналістам зробити зауваження на адресу керівництва обласної філармонії за слабку підготовку до ювілею Чайковського.

З цієї «ювілейщини» дещо випадає велика стаття Всеволода Ракитського про Петра Нестерова, хоча написана теж до якоїсь дати. Шкодуючи про нерозкриті можливості талановитого льотчика і його трагічну загибель, автор назвав статтю «Підрізані крила». Наче цим самим він хотів сказати, що і в СРСР, як і в Російській імперії, у талановитих людей підрізані крила і вони позбавлені можливості творчого злету.

Останній раз підпис Ракитського з'явився в газеті від 31 липня 1940 року під рецензією на поему Асєєва «Маяковский начинается». Закінчувалася стаття так: «Его (Маяковского) можно любить или ненавидеть, но безразлично относиться к нему нельзя. Такова закономерность». Може, цим Ракитський закінчував давню суперечку з Володарським, який на той час уже перебував у Москві, працюючи в багатотиражній газеті «Темп» фабрики імені Кагановича.

В ніч з 9 на 10 серпня 1940 року газета «Большевик Запорожья» вийшла на двох сторінках замість звичних чотирьох. Навряд чи це сталося, як це зараз буває, через брак паперу. Тоді для своєї пропаганди більшовицька партія знайшла б папір. Відповісти на запитання, чому газета обласного комітету партії вийшла нестандартним форматом нині через 60 років неможливо. Найвірогідніше припущення, що в газеті на 3-ій або на 4-ій шпальті був набраний якийсь матеріал Ракитського, якого тієї ж ночі на 10 серпня було заарештовано. Оскільки ж ні переверстувати, ні поставити на те місце інший матеріал (газета тоді друкувалася пізно вночі — І.Н.) не було можливості, то газету просто обрізали: з чотирьохсторінкової зробили двосторінкову. Таке припущення ймовірно ще й тому, що наступний за цим номер газети вийшов повноформатним. Отже, справа не в бракові газетного паперу, а в чомусь іншому.

Підпис Ракитського з'являється у серпні 1940 року уже зовсім на інших паперах, які майже 60 років зберігаються в архівах НКВС-КДБ-СБУ по Запорізькій області.

2. ПРО ЩО РОЗПОВІЛА СПРАВА №7045

Ось ця тека з написом «Дело №7045 по обвинению Ракитского Всеволода Львовича и Володарского Николая Абрамовича по ст.54¹⁰ ч.1 УК УССР». В ній серед інших документів — анкета арештованого, з якої дізнаємося, що Ракитський В.Л. народився 14 червня 1911 року, росіянин, освіта — незакінчена вища, був членом ВЛКСМ до 1934 року, на момент арешту — безпартійний, завідувач відділу культури і мистецтва газети «Большевик Запорожья». Є тут стислі відомості про матір, дружину, доньку. В протоколі обшуку і вилучення речових доказів зазначені: мисливська одноствольна рушниця №18309, а також 34 патрони для дрібнокаліберної гвинтів-

ки і навіть один патрон бойовий для пістолета. Мабуть, той, хто проводив обшук, розумів, що з такою зброєю не організуєш «контрреволюційний, антирадянський» заколот і тому шукає інших речових доказів.

А що як заклики до повалення радянської влади і до убивства дорогого і любимого товариша Сталіна ось у цих аркушах? І сержант держбезпеки Ізраїлевський записує до протоколу вилучених речей вірші: «Письмо колхозников о Красной Армии», «Братья по классу», «Западная Белорусь», «Родина встречает», «Детство Ильича»... Всі вірші російською мовою, отже, українським буржуазним націоналізмом тут не пахне. Ану, поглянемо на книжки. Плутарх — щось дуже древній, але прізвище якесь непевне — вилучимо! Сюди ж і книгу Ю.Стеклова «Первый Интернационал», «Историю» Покровського — хай слідчий розбереться! Ага, ось, нарешті, вороги народу: Микола Хвильовий «Вибрані твори», Володимир Винниченко — про них, контриків, щось на політгодині балакали...

Чи саме так думав, проводячи обшук, сержант держбезпеки Ізраїлевський, чий підпис є на документі, про це не дізнатися. Він — маленький гвинтик величезної репресивної машини НКВС і прийшов арештувати «ворога народу» на підставі документів, підписаних начальником УНКВС Горбанем і прокурором Надзиванним.

Колега Ізраїлевського по боротьбі з «ворогами народу» у Москві був не таким прискіпливим і пильним. Арештувавши 18 вересня 1940 року Миколу Володарського, він не став морочитися з перерахуванням назв віршів, а записав просто: «Стихи — 65 листов, тетради разные — 15 шт., письма — 14, книга стихов Есенина». Про останнього він, мабуть, чув, що це «кулацький» поет, отож і вилучив... Московська «операція» (як видно з протоколу) тривала одну годину 50 хвилин. У «Справі» є теж анкета арештованого: «Володарский Николай Абрамович, 1914 г.р., еврей, образование высшее незаконченное, литературный работник, место работы — редакция многотиражной газеты «Темп» фабрики имени Кагановича, Москва».

Напевно, дуже поспішав московський енкаведист управитися з обшуком і арештом до обідньої перерви, бо не встиг навіть назвати імена та по батькові матері, дружини і двох доньок «ворога народу»...

Зате не поспішали слідчі, ведучи допити арештованих. Ракитського допитував заступник начальника 2 відділу УДБ УНКВС Запорізької області молодший лейтенант держбезпеки Полонов з другої години дня до одинадцятої ночі. Наступний допит він розпочав о восьмій годині вечора і закінчив о другій після півночі. А 26 серпня слідчий встановив свосередній жахливий «рекорд»: почавши допит о 10-ій ранку, він закінчив його о другій годині ночі, тобто допит тривав шістнадцять годин! Якщо припустити, що слідчий і його помічники навіть пальцем не торкнулися підслідного (хоч пізніше в «Справі» з'являться документи про фізичні тортури — І.Н.), то чи могла людина витримати моральне катування, коли від неї вимагали зізнатися в злочині, який вона не вчинила і навіть не думала про можливість такого злочину?! І людина наговорювала на себе, підписуючи те, що вигадав слідчий...

Микола Володарський, якого доставили з Москви і допитували в Запоріжжі, тобто на місці «злочину», аби покінчити пшидне з муками багатогодинних допитів, «зізнався», що він мав намір... зірвати Дніпрогес. Але слідчий ехидно, хоч і резонно сказав Володарському: «Этот трюк прошел бы в тридцать седьмом, а сейчас — нет. Расскажите о контрреволюционной группе писателей в Москве. Кто входил в эту группу? Какие цели она ставила? Какие связи с Украиной? Какую банду вы пыгались создать вместе с Ракитским в Запорожье?.. Ведь он уже вербовал в свою банду Сулиму! Кого еще? Продолжайте давать показания...»

Як і що відповідати слідчому на цей град запитань? Може, аби відчепився, вигадати, що московську групу очолювали Олександр Шевцов і Ярослав Смеляков? Їм таке «зізнання» нічого не додасть, бо вони вже відбувають строк у «местах не столь отдаленных» і не можуть мати якийсь зв'язок з українськими письменниками, хіба що з тими, котрі теж в таборах ГУЛАГу?..

Залишалося одне: визнати антирадянськими, контрреволюційними розмови про погане постачання продуктами і товарами робітників Запоріжжя, про безправність колгоспників, про жебрацьку платню журналістам і про те, що вони не можуть, не мають права висловити власну думку, якщо вона не збігається з оцінкою «Правды». Її статті — це по суті директиви ЦК ВКП/б/... А якщо журналіст у приватній розмові висловився, що призначений недавно головою Раднаркому Корнієць «навіть виступити як слід не вміє», то це слідчий кваліфікує, як підрив авторитету уряду. Більше того, слідчий уперто домагається, щоб арештований зізнався, що називав Йосифа Віссаріоновича диктатором, адже з оперативних донесень (тобто від «стукачів») відомо, що в розмовах журналісти називали Сталіна «грузинським царем, який дорвався до влади», який діяв «тихою сапою», прибираючи з своєї дороги своїх противників часто їхніми ж руками...

В такому ж дусі проводилися і допити Ракитського, де кожне слово підслідного енкаведист намагався припасувати як свідчення причетності до організації антирадянської терористичної групи, навіть банди. Ось лише кілька рядків з протоколу (в перекладі):

Запитання: Ви говорили Сулимі, для якої мети ви організовуєте банду, а його призначаєте своїм помічником?

Відповідь: Це було сказано жартома.

Запитання: Вимагаю правдивого зізнання, для якої мети ви говорили про організацію вами банди...

Відповідь: Було сказано як жарт, ніякої банди я не збирався організовувати...

І дивно, що це безглузде звинувачення в «організації банди» дійшло навіть до судового розслідування в обвинувальній промові помічника прокурора області. А втім, що тут дивного? Йому, як і енкаведистам, доводилося партійне завдання бути пильним щодо «підступів ворогів народу». Саме тому він теж до пізньої ночі передопитував арештованого і з задово-

ленням зафіксував у протоколі: при передопиті ім'ярек свої показання підтвердив. Під цим протоколом передопиту підпис і зазначено час. А він був далеко за північ...

Навіть тепер, перечитуючи архівні документи 60-річної давності, відчуваєш той страх своїх колег, які потрапили в лабета НКВС тільки за те, що реально дивилися на тодішнє життя, об'єктивно аналізували політичні, економічні і літературні процеси, даючи їм свою оцінку, що йшла врозріз з офіційною, «правдистською». Страшно ще й тому, що доноси «інформаторів» про розмови за кухлем пива чи чаркою горілки слідчий кваліфікує як доказ організації підслідним антирадянської банди. І додає речові докази — мисливську рушницю без патронів, три десятка патронів для дрібнокаліберної і навіть один патрон для пістолета, якого ще не знайдено, але якщо до підслідного вжити «заходи фізичного впливу» як до ворога народу, на що дав добро сам товариш Сталін, зізнається, де той пістолет схований. Та головний доказ — заборонені книжки «контрреволюціонерів» — Хвильового, Винниченка, куркульського поета Єсеніна... Нічого, зізнаються і в тому, що проводили агітацію проти дружньої нам Німеччини, проти німецько-радянського пакту, проти війни з Фінляндією...»

Сучасному поколінню людей на початку третього тисячоліття важко зрозуміти, як могло таке бути 60-70 років тому при ладі, коли з чорних тарілок радіорепродукторів щодня лунало: «Я другой такой страны не знаю, где так вольно дышит человек», а в катівнях НКВС кричали від тортур оці ж самі «прості радянські люди». Щоб зрозуміти, в якому становищі опинилися двоє друзів — запорізьких журналістів, варто прочитати лист-заяву Всеволода Ракитського на ім'я К.С. Ворошилова — голови Президії Верховної Ради СРСР. Лист з Воркути після 15-річного відбуття покарання в концтаборі і заслання датований 15 серпня 1955 року, коли, здавалося, настає час правди. Ракитський пише (цитую з незначним скороченням звертання до адресата — І.Н.):

«В 1939-40 годах меня несколько раз вызывали в Запорожское облуправление НКВД и «разъясняли», что сила советской разведки в ее связи с массами и т.д. и т.п.

Опускаю ряд подробностей — они общеизвестны. Мне предлагали стать осведомителем. Я отказался. Тогда в ход были пущены иные средства — мне напомнили о моем дворянском происхождении и прозрачно намекнули, что мой отказ может испортить «карьеру журналиста». Тут же мне было предложено «дать материалъ» на моих бывших добрых приятелей и сослуживцев Н.Сулиму, Г.Брасюка, В.Лебединского, Н.Володарского и т.д.

Я отказался. На некоторое время меня оставили в покое, но 10 августа 1940 года я был арестован. Замнач 2 отдела Полонов потребовал дать показания, что я являюсь лидером контрреволюционной организации. Несмотря на все изощрения и варварские приемы и методы следствия — таких показаний от меня не добился. На помощь Полонову пришел нач.отдела Заславский. Этот мракобес, прославившийся ночными «допросами» в Днепропетровской тюрьме, где он изувечил не одного, а десятки

своих «подопечных», заявил, что заставит подписать все, что угодно. Нет животного выносливее человека, но и его воле и силе приходит конец. Стойки, избиения, 12-часовые высидки в конуре ожидания сделали свое дело. Я заболел. Было одно только желание — не видеть больше этих полонных, заславских и иже с ними. Я что-то подписал, после чего меня оставили в покое. Такая же судьба постигла и Володарского. Из обвинительного заключения я узнал, что меня обвиняют в измышлениях и клевете на дружественную державу и т.д. то-бишь на фашистскую Германию, хранение изъятой литературы. Так у меня при обыске взяли том Винниченко и том Хвильевого (страшное преступление!). Но дело не в том. Я прошу обратить внимание на протокол очной ставки, ведь ни один свидетель не показал ничего абсолютно, кроме попугайского подтверждения моих собственных горячечных полубредовых показаний. Случай хотя и не редкий, но трудный. Ведь на бумаге всё выглядит правдоподобно, но ведь недаром люди ели свой белый хлеб с маслом и принадлежали к всесильной касте, которая могла все.

Я прошу пересмотра дела с глубокой уверенностью в том, что до всех моих следователей не могла не дотянуться рука подлинного правосудия. Это неизбежный конец того, кто под видом закона творил беззаконие, чиновничий произвол по злему ли умыслу или бездушному чиновничьему усердию — все равно. Они не могут оставаться безнаказанными...»

Лист колишнього журналіста — це крик душі людини, що бажає лише одного — відновлення справедливості. Але даремно сподівався. Колишній підручний Сталіна Климент Ворошилов, без сумніву, й не читав листа. А хоч би й читав, то навряд чи пальцем поворохнув для покарання винних у беззаконні і реабілітації безвинно постраждалого: у самого Ворошилова, як і в інших поплічників «вождя всіх народів» була совість нечиста, бо на руках його кров соратників — військових діячів Червоної Армії.

З канцелярії Президії Верховної Ради СРСР листа Ракитського переслали в прокуратуру Запорізької області. Сюди ж з канцелярії Генерального прокурора СРСР Р.А. Руденка переслали й сповнений гіркоти і відчаю лист Миколи Володарського. «Я не можу примиритися з давньою і гіркою образою, — писав він. — Після п'ятнадцяти років я знову і знову себе перепитую: що ж таке я вчинив проти партії і мого народу».

Даремно чекали репресовані журналісти позитивного вирішення їхніх справ і реабілітації. На календарі був 1955 рік. Неповних два роки минуло після смерті Сталіна, майже скрізь ще стояли пам'ятники «найріднішому і наймудрішому», хоча формально на XX партз'їзді був осуджений «культ особи», а в 1953-ому був розстріляний поспішно Лаврентій Берія. На листи Ракитського і Володарського з обласної прокуратури відповіли «оставить без удовлетворения». Лише через рік, 14 вересня 1956 року Президія Верховного суду України на прокурорське подання відмінила вирок Запорізького обласного суду від 25 грудня 1940 року і закрила кримінальну справу під №7045 з формулюванням «за недоказанностью преступления».

3. ЮРИДИЧНІ ТЕНЕТА І СЛОВО ПОЕТА

Саме оце формулювання «за недоказанностью преступления» ятри- тиме душу репресованих журналістів. Адже виходить, що злочин все ж був, але його не змогли довести («доказати») ні слідчі, ні прокурори, ні судді. А чому б не написати недвозначно «за відсутністю складу злочину»? На це запитання юристи, які займалися питаннями реабілітації ще в 1990 році, зокрема світлої пам'яті старший помічник прокурора області Віталій Нестеренко, пояснювали, приміром, так: коли злочин не доведено, то з юридичного погляду його не можна вважати здійсненим. А при «відсутності складу злочину» його довести неможливо. Іншими словами, ці юридичні поняття практично тотожні. Але чи так це?

В кінці вересня 1990 року, на межі розпаду радянської імперії до міста Ухта (Республіка Комі) з'їхалися колишні в'язні радянських концтаборів. Саме тут, в одному з численних осередків ГУЛАГу, вирішено було провести Тиждень совісті. І Микола Володарський звернувся до підполковника Подлещикова — начальника 10-ї групи КДБ республіки Комі (тоді ще вона називалася Комі АРСР — І.Н.) написавши, що не згоден з таким формулюванням, адже злочину з його боку не було, а він, поет, автор більше десятка поетичних книжок, заслужений працівник культури республіки, не може не відчувати різниці в поняттях «за відсутністю» і «за недоведеністю».

Невідомо, що відповів офіцер Комітету держбезпеки і як пояснював хитросплетені юридичні тенета. З його короткого листа, що зберігається в «Деле №7045», дізнаємося, що підполковник Подлещиков дозволив взяти колишньому в'язневі, 76-річному поетові його фото 1940 року. На пам'ять, на згадку...

А пам'ять вернула Миколу Володарського не лише в 1940 рік, а і в його літа напівсирітського дитинства і юності. Батька він не пам'ятав, але слідчий нагадав йому, що той був кантором синагоги в Кіровограді, тому в графі анкети про соціальне походження записав «з сім'ї священнослужителів», що вже могло тягти на статтю про покарання як «соціально-небезпечний елемент». Згадалися старому поетові і дитбудинок, куди потрапив під час голоду, і школу ФЗН у Запоріжжі, і перші літературні спроби, які привели його до Москви, в Літературний інститут, з якого був виключений за доносом співкурсника. Згадався і жарт, який він розповів у колі запорізьких приятелів: «За радість тихую носить штаны благодарю вождей странь». Не підозрював, що й ці два рядки будуть зафіксовані в доносі і в протоколі допиту. Може, саме ці рядки й стали тим «криміналом», за яким його кинули на десять років ув'язнення і на п'ять — поразки в правах.

Згадалися і віршовані рядки, написані ним у касаційній справі у січні 1941 року: «Бескорыстно, кристально и чисто я люблю тебя, Родина-мать! Ты источник и светоч жизни... Я хочу до последних дней жить во славу твою, Отчизна, и во славу твоих вождей...» Ці рядки, продиктовані відчаєм і страхом за життя дітей, які залишаться без батьківської опіки, за себе, якому ледь перейшло на двадцять сьомий рік. Йому боляче буде за ці рядки і через три десятка літ він напише, звертаючись і до свого покоління, і

до молодих сучасників:

Не бросайте слова на ветер,
не подумавши, наобум.
Мы за слово с вами в ответе,
За рожденье его и судьбу.
Оно может и ранить до крови...
Я стою неизменно на том,
Чтоб о сказанном нами слове
Не пришлось пожалеть потом...

А що поет був відповідальним за слово, вимогливим до нього, можна судити з його поетичних книг, виданих уже після реабілітації в Республіці Комі, — «Светлый родник», «Радуга над Печорой», «Верность мечте», «Избранное». В 1964 році Миколу Володарського прийняли в Спілку письменників СРСР. Було йому тоді п'ятдесят років...

І ще згадалося, як з Всеволодом Ракитським готували ювілейну статтю до 35-річчя Миколи Островського, де лейтмотивом її поставили його відомі слова: «Найдорожче у людини — це життя. І прожити його треба так, щоб не було нестерпно боляче за марно прожиті роки...» Ах, Коля Островський — Павка Корчагін... Якби ти знав, що буває нестерпно боляче...

ЗАМІСТЬ ЕПІЛОГУ

В книжці «Свет памяти» Микола Володарський вмістив переклад віршів кількох українських поетів, і серед них запоріжанки Тетяни Нецерет. Виявляється в 1983 році поет приїздив на Запоріжжя, виступав із нею перед читачами у Бердянську. Тісні, дружні стосунки встановилися у нього і з відомим поетом Петром Ребром, який тоді очолював Запорізьку письменницьку організацію. В подарованій книжці «Шумит зеленый полдень» Микола Володарський зробив напис: «Дорогому Петру Павловичу с искренним уважением и самыми добрыми пожеланиями. Половинка моего сердца с Вами, в Запорожье, в городе моей юности...» А в одному з листів сумував: «Когда теперь выберусь в Запорожье? До недавнего времени там проживала моя родня, а теперь никого нет... Независимо от всего этого, мечтаю еще походить по Запорожской земле...»

Так до кінця своїх днів (помер поет 7 лютого 1992 року) він зберіг спогади про Запоріжжя — і радісні, і гіркі...

На жаль, невідомо, як склалася доля після реабілітації у 1956 році Всеволода Ракитського. Відомо лише, що стосунки між колишніми друзями порвалися. Абсолютно безпідставно один підозрював іншого в обмові, в зраді. Обидва вони просто стали жертвами тоталітарної Системи, яка понад 70 років панувала в нашій країні, Системи, яка підрізала крила вільнолюбцям і вільнодумцям, Системи, яка сіяла ворожнечу між близькими друзями, аби породити Страх перед нею і її творцями.

Система зробила двох друзів, двох талановитих людей ворогами, хоча кожен з них міг сказати про себе: «Я пришел в этот мир работать, делать людям не зло, а добро...»

Ці слова належать одному із них — Миколі Володарському...

«... Я СТОЯВ ЗА САМОСТІЙНУ УКРАЇНУ!»

*Невідомі сторінки життя
і творчості репресованого
письменника*

Ці слова сказані не в кінці ХХ століття, коли над кожною державною установою майорів блакитно-жовтий прапор. І належать ці слова не тим, хто нині примазується до ореолу мучеників і борців за незалежність України, нагадуючи собою оту муху, що сиділа на розі у трудівника вола і хизувалася: «І ми орали!...»

Ні, ці слова сказав просто у вічі слідчому з управління НКДБ скромний економіст-плановик Запорізької «Харчопромспілки». І дивлячись у побуряковіле обличчя слідчого, рука якого мимохіть судорожно смикнулася до нагана в шухляді, він продовжував: «Так, я стояв за самостійну Україну без протекторату будь-якої держави. Я не бажаю бачити радянської влади, але не проти рад, лише щоб ці ради були без більшовиків...»

Як реагував на це енкадебіст — чи кивнув дебелим своїм помічникам і ті влаштували допитуваному «п'ятий кут», а потім хлюпали водою на обличчя знепритомнілого від тортур, — про це пожовклі аркуші «Справи №7313» мовчать. Але саме вони зафіксували ці горді і мужні слова 6 липня 1941 року, коли фронт стрімко наближався до Запоріжжя і місто охопила лихоманка евакуації заводів і людей на схід. А може, цей чоловік так зловтішався над слідчим в енкадебістській уніформі, бо чекав на швидкий прихід «визволителів» у сірозелених мундирах. Що ж, справді й такі були серед нашого люду, хоч і рідко... Але не він, Гордій Брасюк, який ще дев'ятнадцятирічним юнаком піднімав полум'яним словом на повстання своїх земляків проти австро-німецьких окупаційних військ та гетьманців і водночас проти більшовицької навали з боку Росії. «Рідною національною владою» він вважав тільки Центральну Раду. Треба було мати неабияку мужність, щоб у 1930 році, коли його судило всесильне ДПУ, заявити: «На шлях боротьби проти Радянської влади, я став ще в 1918-1919 роках ... вважав, що більшовики взагалі проти культури і, зокрема, проти українського відродження...»

Так хто ж він був, цей сміливець? З якої когорти хоробрих? Ще в 1946 році в статті «Чому я не хочу повертатись до СРСР» Іван Багряний назвав його ім'я серед митців України, замучених чи розстріляних в катів-

нях НКВД. А виданий у 1970 році бібліографічний довідник «Письменники Радянської України» спромігся на таке повідомлення:

Гордій БРАСЮК (1899-1941).

Гордій Іванович Брасюк народився на Волині в бідній селянській родині. Вчився в Житомирському комерційному училищі, потім — у Київському інституті народної освіти (тепер університет). Був членом Київської філії «Гарту», згодом належав до «Ланки» та «Марсу». З 1935 р. працював бухгалтером в Алма-Ата. Перше оповідання — «Устинка» — надрукував у 1924 р. в журналі «Червоні квіти». Друкувався в журналах «Червоний шлях», «Нова громада», «Життя й революція», «Плуг», «Глобус» та ін.

Окремими виданнями вийшли збірки оповідань «Безпутні» (1926), «В потоках» (1927), «Устинка» (1929), «Сни і дійсність» (1930); роман «Донна Анна» (1929)».

Мало, надто мало вихошло із непроглядного мороку забуття, який панував кілька десятиріч над Україною: тільки в останнє десятиліття ХХ віку вона почала складати поминальник імен своїх кращих синів і дочок — жертв тоталітарного режиму. І серед них — ім'я письменника Гордія Брасюка, що двічі потрапляв до країни, якої не було на жодній карті світу, але яка реально існувала під назвою ГУЛАГ.

... Народився Гордій 2 січня 1899 року в багатодітній сім'ї Івана Петровича Брасюка та Мотрі Василівни в селі Лука поблизу Житомира. Бурхливі події 1905-1907 років, коли «там економію розібрали доценту, там спалили гуральню або сахарню, в іншому місці рубали панські ліси, орали землю... Пани тікали, никли перед лицем народу, як солома в огні» без сумніву, вплинули на вразливого і допитливого хлопчину з сім'ї, яка з горем навпіл ледь зводила кінці з кінцями на кількох десятинах малородючої поліської землі. Крім Гордія, в родині було ще четверо дітей. Як і старший брат Петро, хлопець тягнувся до знань і відмінно закінчив церковноприходську школу. Вчитель і священник порадили батькам віддати здібного хлопця в гімназію або реальне училище для здобуття середньої освіти, але коштів на навчання у сім'ї не було. Та, як кажуть, світ не без добрих людей: завдяки благодійній акції священника і поміщика із сусіднього села вдалося зібрати гроші для придбання підручників і оплати першого року навчання в реальному училищі. А от на учнівську форму коштів не вистачило, і Гордій ходив в училище у бідному селянському одязі, викликаючи глузування ровесників із заможних родин і гнів директора, який за це ненавидів «селока».

За порадою поміщика Базилевича Гордій перевівся в комерційне училище, де директором був брат композитора Б.М. Лятошинського. Сім'я Лятошинських зробила значний інтелектуальний вплив на сільського хлопця: його запрошували на літературно-музичні вечори, дозволили користуватися великою бібліотекою, де вперше він познайомився з творами Михайла Коцюбинського, які стали для нього ніби взірцем художньої прози. Як відмінника Гордія звільнили від плати за навчання, але жилося йо-

му сутужно: доводилося займатися репетиторством у багатих родин, навіть співати в церковному хорі, бо за це міг один раз на день харчуватися в монастирській їдальні. В комерційному училищі бухгалтерська документація велася переважно німецькою та італійською мовами, і Гордій опанував їх досконало.

... 1917-ий. Його весна — бурхлива і тривожна. Щойно в Петрограді скинуто царя, влада перейшла до Тимчасового уряду, а на Україні 4 березня проголошена Центральна Рада як єдина представницька влада всього народу. І вісімнадцятилітній Гордій Брасюк сприймає її як справді народну, національну владу і з юначим запалом кинеться у вир української національної революції. Тодішні свої настрої і почуття через кілька років він передасть в оповіданнях і повістях. Так в образі молодого вчителя Василя (оповідання «Ядзя») легко вгадується сам автор. «Коли Василь став за секретаря волосної земельної комісії — тоді увійшов у смак громадської праці: їздив на села, провадив соціалізацію, українізацію, вибори в установчі збори... За його допомогою груба лизнула не одну виборчу картку с.-д., або й російського с.-р. — Василь співчував лише українським. Аж на! Його творчу працю стали руйнувати. Наближалась кривава революція і це були: розбишаки азіяти — більшовики...»

Так більшовицький переворот у жовтні (листопаді) 1917 року назвав він «кривавою революцією», маючи вочевидь подальші наслідки того перевороту і розв'язаної ним братовбивчої громадянської війни: Гордій, як і багато українців, підтримував дії Центральної Ради, пропагував її універсали. Як відомо, її 3-ій універсал саме 7 листопада проголосив створення Української Народної Республіки (УНР) в складі 9 губерній. Цим документом відмінялося право власності на поміщицькі та нетрудові землі, встановлювався 8-годинний робочий день і державний контроль над виробництвом. Цим універсалом намічалися заходи для найшвидшого укладення миру, призначалися вибори до Українських Установчих зборів на 27 грудня 1917 року, а скликання їх — на 9 січня 1918-го. Такий документ імпонував селянському синові, як і багатьом українцям, які сприймали соціалістичні ідеї Володимира Винниченка та інших українських соціал-демократів. Центральній Раді та її урядові не вдалося здійснити з ряду причин намічені заходи і почалася окупація України австро-німецькими військами, за допомогою яких влада перейшла до генерала Павла Скоропадського, проголошеного гетьманом. Гордій Брасюк активно включився в підготовку збройного антигетьманського повстання, керівниками якого були Симон Петлюра і Володимир Винниченко. Про тогочасні події збереглися свідчення самого Брасюка: «Я мав зв'язок зі своїм однокласником Щегоцьким Данилом, який у свою чергу був знайомий з учасником повстанського комітету проти гетьманської влади на Україні. Опісля через Щегоцького я зв'язався з членом цього комітету — Калиною. Одержавши від Калини завдання, я проводив агітаційну роботу серед селян свого села. Внаслідок моєї агітації селяни села, в якому я жив, разом з селянами інших сіл, організували загін, який згодом був перетворений в Левківсь-

кий полк і виступив проти гетьмана».

Добровільно вступивши в армію УНР, командувачем якої був Симон Петлюра, молодий вояк служить інспектором господарської частини військового лазарету. В коло його обов'язків входило передусім контроль за тим, аби шпиталь був забезпечений продуктами харчування, білизною, медикаментами. Є свідчення, що водночас Брасюк був і політкомісаром, що, зважаючи на його освіченість та захопленість національною ідеєю, цілком вірогідно. Після поразки армії УНР і відступу її в Галичину, Гордію Брасюку довелося якийсь час жити нелегально, переховуватись у знайомих і незнайомих людей в різних селах Житомирщини. Ймовірно, що саме в 20-і роки він змінив чимало професій від художника-декоратора до сільського вчителя. Ці перші роки після громадянської війни, а також час навчання в Київському інституті народної освіти дали йому багатющий матеріал для написання оповідань «Сни і дійсність», «Помилковий поїзд», «Безпутні», повісті «В потоках» та інших творів.

Тогочасну дійсність він сприймає, як і його головний герой з повісті «В потоках» Сергій Шарий, що радо сприйняв Лютневу революцію і як художник змалював її в образі дужої, вродливої жінки, що вітає глядача ясними очима і чистим усміхом... Та мусив свою картину нести на базар, бо завклубом забракував її «як панянку». Довелося художнику жебракувати по селах, і він знеможений доходить висновку: «Була б монархія — він лишився б з почесним ім'ям художника і носив би в голові ліберальні ідеї, — тепер більшовизм — він блудний інтелігент. Його ідеї — плювок на вітрі...» Та не краще становище і сільського вчителя Хведора Степановича, який з бодем розповідає Сергієві, повернувшись з поля: «Ось кілька день підряд орю на зяб, то сів, то молотив на продналог... Одне слово — прийде вечір: ні рук, ні ніг не чуєш. Я зараз не дивуюсь, що зараз ніхто не йде в той клуб. За ціле літо не прочитав ні одної книги. Батько старий, все самому приходиться...» То ж хіба про такі наслідки революції мріяв і сам Гордій Брасюк і його герої?!

П'ять років (1924-1929) були часом напруженої письменницької праці, активної участі в тодішньому літературному процесі, в потоках якого опинився Гордій Брасюк. Він — активний учасник різних літературних об'єднань, письменницьких дискусій. Саме в цей час він знайомиться з Миколою Бажаном, Валер'яном Підмогильним, Григорієм Косинкою, Миколою Хвильовим, Борисом Антоненком-Давидовичем та іншими. В літературній організації «Марс» («Майстерня революційного слова») він спілкується з Іваном Багряним, Євгеном Плужником, Годосем Осьмачкою. Та головне — праця над словом. Його оповідання друкують найбільш популярні в Україні журнали. Одна за одною виходять збірки оповідань, а в 1929-му — роман «Донна Анна». Його твори дістають неоднозначну оцінку, а роман «Донна Анна» пролеткультівська критика зустріла «в штики», вважаючи твором, який не сприяє соціалістичному будівництву, шкодить йому, потураючи міщанським інтересам.

Удари критики, обвинувачення в натуралізмі та інших гріхах, письмен-

ник сприймає зовні спокійно, з гідністю відстоює право письменника на своє художнє бачення подій і людей. Та сильніший і болочіший, хоч такий же несправедливий, удар йому завдали з іншого боку: в 1930 році в розквіті творчих сил Гордія Брасюка заарештовують. Органи ДПУ інкримінують йому давні «гріхи» — участь юнаком у діяльності гуртків «Просвіти», забороненої радянською владою як контрреволюційної націоналістичної організації, службу в петлюрівській армії як політкомісара-агітатора, і навіть зв'язок з грузинським письменником Костянтином Гамсахурдія, який приїздив у творчих справах до Миколи Бажана і декілька днів жив у помешканні Гордія Брасюка. Та це лише зачіпка. Головне звинувачення — твори, які «ничего общего не имеют с пролетарским творчеством..., рассчитаны исключительно на темные и мещанские слои населения...» Що ж, справді автор і його герої сприйняли більшовизм як руйнівну силу, яка довела країну і, зокрема, село до злиднів. Ось, наприклад, у повісті «В потоках» про складну долю і трагічне кохання Сергія Шарого і Ольги Ярової є вражаючі картини злиденного українського села, обібраного хлібозаготівлями і непосильними податками. Варто навести віршовані рядки в листі невідомого селянина, переданого Сергієві, як сільському культосвітньому працівникові (вони написані на мотив відомого «Інтернаціоналу»):

«Повстаньте, голі і голодні,
із сіл, присілків, хуторів,
бо ворог наглий, звірородний
хроном гірким нам наїв...
Чуєш, хліб наш забрали...»

Але ж письменник ні на йоту не погрішив проти істини. В той складний і суперечливий час, коли більшовицька ідеологія не могла не увійти в протиріччя з ринковою економікою, більшовицька партія не збиралася поширювати економічний шквалізм на політику, з підозрою ставилася до інтелігенції — наукової, технічної і, зокрема, творчої. Настрої народу, немов у дзеркалі, відбивалися в творчості багатьох українських письменників. Вражаючі картини тогочасного села і міста яскраво відобразив і Гордій Брасюк. В повісті «Безпутні» на відміну від А.С. Макаренка з його дещо ідеалізованою дитячою колонією-комуною імені Дзержинського Брасюк реалістично описав життя в дитбудинку для безпритульних, яких він назвав безпутними. Володька, Михайлик, Павлушка, Митька та інші їхні ровесники росли жорстокими, бо нещадним було до них життя. Саме в ньому підгледів ці типи письменник, якийсь час на початку 20-х років працюючи в такому дитбудинку. І як і герої його літературних творів він розчарувався в радянській дійсності, не сприйняв політики більшовицької партії. І ось тепер його судять...

Вирок сумнозвісної «трійки» при колегії ДПУ УРСР: п'ять років концтаборів за статтями 54¹⁰ і 54¹² Кримінального кодексу, тобто за пропаганду та агітацію, що ніби письменник закликав, до повалення, підриву або послаблення радянської влади чи до вчинення окремих контрреволюційних злочинів або за недонесення про підготовлюваний чи про уже вчинений контрреволюційний злочин.

у с. 5706

НАРОДНЫЙ КОМИССАРИАТ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ

УНКДБ по Запорожской обл Управление

Следственная часть Отдел

5-1982

ДЕЛО № 7313

По обвинению Брасюка

Гордея Ивановича

1963 ГО

Начато 104 г. в 104 томах
Окончено 194 г. Том № 1

24 ЯН 1967 ГО

После судебного рассмотрения и вступления приговора в силу, настоящее дело подлежит немедленному возвращению в 1-й Специальный отдел НКВД УССР (гор. Киев). К делу должна быть приобщена копия приговора.

Истребованные находящиеся в производстве следственных дел, а также взятых из архива дел в других отделах или отделах НКВД, хотя бы и временно производятся не подлежат через 1-й Специальный отдел НКВД.

Основание: приказ НКВД, Прокуратуры и НКЮ Союза ССР № 00359 от 10 апреля 1959 г.

Передача следственного дела оформляется постановлением, утвержденным начальником соответствующего управления НКВД, или его заместителем.

Арх. № ~~054829~~

1159
9625

Сдано в архив 194 г.

Так Гордій Брасюк став одним з перших українських письменників, загнаних у концтабори за реалістичне зображення радянського способу життя. Майже всі «марсіяни» (члени групи «Марс», до якої належав і Гордій) були репресовані, а такі як Валер'ян Підмогильний, Григорій Косинка, Євген Плужник та інші загинули в сталінських таборах. Сам Гордій Брасюк відбував незаслужене покарання в одному з казахстанських таборів біля Караганди, що відомий як КАРЛАГ. Щоправда, є свідчення його рідних, начебто він був серед ув'язнених на будівництві Біломорканалу. Це теж вірогідно, бо на ту «сталінську будову» звозили ув'язнених не з одного табору.

Після звільнення у 1935 році виїхав до Запоріжжя, де працювала його дружина Тетяна Василівна Мануйлович. Історія їх знайомства, кохання і одруження цікава й романтична. Як свідчить дочка Галина Гордіївна Брасюк, що нині мешкає у Львові, її мати з родини чернігівських інтелігентів: її дідусь був інспектором гімназій. Помер він молодим, і сім'я з якихось обставин виїхала до Рівного, а під час Першої світової війни евакуювалася до Воронежа, а згодом — до Житомира. Тут у 1920 році помер від тифу Тетянин батько Василь Миколайович, і мати Ганна Костянтинівна влаштувалася вихователькою в дитбудинок, який став прихистком і для десятирічної Тетянки. Там вона вперше побачила Гордія Івановича Брасюка, якому вже йшов 21 рік. Він був закоханий у молоду виховательку Олену Зверєву, а всі діти, як і Тетянка, були закохані в «дядю Гордія», як його називали поміж собою. Доля 19-річної Олени Зверєвої склалася трагічно: її віддавали заміж за нелобого, та за тиждень до весілля чи з хвороби чи з інших причин вона померла. Гордій тяжко переживав втрату коханої, виїхав до Києва.

Зустрілися вони в Харкові, де Тетяна після закінчення медичної школи вступила до Харківського медінституту в 1929 році. Студентці було дев'ятнадцять, а її колишньому вихователю, що невдовзі став її чоловіком, ішов тридцятий. Подружнє щастя тривало недовго, бо у 1930 році Гордія арештували. П'ять довгих років чекала Тетяна Василівна свого чоловіка. В Запоріжжі подружній парі довелося нелегко. Перебуваючи під негласним наглядом органів НКВС, не маючи ні власного житла, ні постійної роботи, Гордій і Тетяна виїхали до Казахстану, де на той час оселилося чимало українців. Зокрема, туди виїхала й дружина Валер'яна Підмогильного з сином Романом, які заприятелювали з Брасюками. Гордій влаштувався в Алма-Аті плановиком-бухгалтером (ось де знадобилися йому знання, одержані в комерційному училищі), а Тетяна — в редакцію газети на будівництві Турксибу (Туркестано-Сибірської залізничної магістралі). Та хвиля репресії докотилася й до Алма-Ати, і подружжя виїхало до м.Петровська Саратовської області, де у них народилася дочка Галина. З нею в листопаді 1938 року виїхали знову до Запоріжжя. Притулок їм надала сестра Віра Василівна Мануйлович. Гордій Іванович влаштувався плановиком-економістом в «Харчопромспілку», де завдяки своїй високій кваліфікації і сумлінності невдовзі обійняв посаду завідувача відділу. Те-

тяна Василівна почала працювати в новоствореній обласній молодіжній газеті «Комсомолец Запоріжжя».

Дослідники творчості Г.Брасюка вважають, що після 1930 року він нічого не писав. Як зазначено в Українській літературній енциклопедії, після 1931 року Г.Брасюк відійшов від літератури. Це не зовсім так. Хоч як репресованому йому було закрито доступ до видань і навіть під його давніми псевдонімами «Мусій», «Горинь» та іншими не мав змоги друкуватися, але письменницької роботи він не полишав ні в Казахстані ні в Україні — на Запоріжжі. Про це свідчить промовистий і незаперечний факт.

Коли на п'ятий день війни, 27 червня 1941 року, Брасюка заарештували, то серед вилучених при обшуку речей, крім двох примірників роману «Донна Анна», надрукованого ще в 1928 році, зазначено й рукопис роману «Чечель» і чотири зшитки чернеток. Роман на 773 сторінки (як зазначено в протоколі обшуку) написати — це велика і довготривала праця, про що свідчать і оті чотири зшитки чернеток чи цього роману чи інших творів, бо в різних місцях протоколу вони навіть названі повістями. На жаль, ці рукописи безслідно втрачені. З документів, переданих Службою безпеки України по Запорізькій області до державного архіву, виходить, що рукописи і 15 фотографій передали дружині письменника. Однак як стверджувала ще за життя Тетяна Василівна, ніяких паперів чоловіка їй не передавали. «Після обшуку, серед розкиданих на підлозі паперів, — пише її дочка Галина Гордіївна (лист від 18 серпня 2000р. — І.Н.) — мама знайшла маленьке батькове фото для паспорта. З роботи в редакції маму одразу звільнили як «дружину ворога народу». Коли почалась евакуація, нам як родині репресованого категорично відмовили...»

Отже, можна вважати, що останній роман письменника назавжди втрачений і ми ніколи не дізнаємося його зміст. Однак цілком вірогідно, що головним героєм цього твору став один з керівників уряду Української Народної Республіки Микола Фролович Чечель, який після повернення на Радянську Україну разом з групою колишніх членів Центральної Ради працював у Харківському інженерно-будівельному і технологічному інституті. В 1931 році ДПУ сфабрикувало «Справу Українського національного центру» і без широкого розголосу майже півста чоловік були засуджені на різні строки ув'язнення. «Майже всіх їх закатали туди, де Макар телят не пас... — пише Юрій Хорунжий в документальному романі про М.С. Грушевського «Незгоди біль» — Чечеля, Шрага, Христока, Голубовича, Лизанівського, Мазуренка, Коссака... засудили до шести років каторги... Вислали з України, кого на Північ, кого до Казахстану й Сибіру...»

В архівах Служби безпеки України збереглися документи, згідно з ними 33 колишніх членів УНЦ у 1934-1941 рр. знову були притягнені до кримінальної відповідальності, 21 — з них розстріляні, 12 — визначили тривалі строки ув'язнення і майже всі вони загинули в таборах. Встановлена й дата розстрілу М.Ф. Чечеля — 9 вересня 1937 року.

Ймовірною підставою твердження про те, що саме цей непересічний діяч УНР став головним героєм роману Гордія Брасюка є те, що Гордій ще

з юності знав свого земляка, бо той родом із недалекого села Коровинці Житомирського повіту, можливо, під час служби в армії УНР зустрічався з ним як членом Центральної Ради. Могли їхні шляхи перетинатися і в таборах в 1931-1935 роках. Та головне, що в обох була спільна ідея української національної революції — Україна має бути самостійною державою без будь-якого протекторату. «Централістичні тенденції большевиків, — як зазначав на допиті Микола Чечель у 1931 році — в'язати Україну з Росією так усередині, як і зовні, ми розцінювали, як пережиток старого московського централізму й владу великоруського імперіалізму над соціалізмом» (цит. зберігаючи тогочасний правопис — І.Н.).

Можливо, що першим читачем рукопису роману «Чечель» був молодший лейтенант держбезпеки Смішко, який на той час був заступником начальника відділу кадрів УНКДБ Запорізької області і який вів допит Гордія Брасюка. Але тоді б він прилучив цей речовий доказ контрреволюційних, антирадянських ідей до «Справи №7313», однак цього речдоку немає. Зате в протоколі допиту зафіксовано, що як і десять років тому (вирок «трійки при колегії ДПУ датований 9 листопада 1931-го — І.Н.) арештований не приховував своїх симпатій до Центральної Ради, бо на запитання слідчого про ставлення до неї він відповів (цит. мовою протоколу): «Я стоял за Центральную Раду, потому что я считал ее родной национальной властью». На інше запитання слідчого, проти кого була спрямована його агітаційна робота в 1918-1919 рр., Гордій Брасюк відповів: «Проводил агитацию одновременно против гетманской власти на Украине и против большевиков».

У висновку, затвердженому начальником УНКДБ по Запорізькій області капітаном держбезпеки Леоновим, слідчий записав як обвинувачення: «Вращаясь в кругу к.-р. националистически настроенных украинских писателей Хвильевых, Ирчанов, Блакигных, Антоненко-Давидовичей и других, как и он, ничего общего не имеющих с пролетарским творчеством, Брасюк начал издавать аполитические литературные труды, рассчитанные исключительно на темные и мещанские слои населения...

Все вышеперечисленные деяния в достаточной степени характеризуют Брасюка как а-с (антисоветскую! — І.Н.) личность, активно борющуюся в прошлом против Сов. Власти. Учитывая степень его социальной опасности в условиях данного момента полагал бы подвергнуть БРАСЮКА Гордея Ивановича административной высылке в Омскую область...»

Якби справа закінчилася адміністративним висланням, то доля письменника була б іншою. Однак виконуючий обов'язки заступника прокурора області по спецсправах Соколов подав справу на розгляд Особливої наради при НКВС СРСР, а її присуд був жорстокішим: «БРАСЮК Гордей Иванович, как социально опасный элемент заключить в исправительный трудовой лагерь сроком на десять лет, считая срок с 28 июня 1941 года...»

Останній документ щодо в'язня Г.І. Брасюка датований 4 січня 1942 р. очевидно з пересильної тюрми м. Уфи, що була відома ще з царських часів як Уфимський централ, який перейшли десятки тисяч ув'язнених

і до революції, а ще більше за роки радянської влади. «Далі його сліди губляться», — зробили висновок дослідники і в ряді публікацій 1942 рік вважається останнім у житті письменника. Але, мабуть, ніхто не звернув уваги, що на цій же виписці з протоколу №76 Особливої наради при наркомі внутрішніх справ СРСР від 8 грудня 1941 року є ще один рядок «№8 с-10-399 Івдельлаг — УССР». Що сховано за цими цифрами, важко відповісти: це можуть знати ті, хто писав або причетний до пересилки в'язнів з Уфимської тюрми. Мене зацікавили два слова — «Івдельлаг» і «УССР». Чи не в той жахливий табір Свердловської області було направлено ще одного в'язня з України, що підтверджує оце «УССР»? Але як знайти хоча б якісь сліди?

Сліди свого чоловіка розшукувала його дружина. Переживши з донькою Галиною роки окупації в Запоріжжі (працювала підсобною робітницею на складі кухонного приладдя), Тетяна Василівна відразу після звільнення Запоріжжя написала до чоловікових родичів на Житомирщину. Вона знала, що його старший брат Петро був репресований. Учитель за фахом, він був директором української школи. Коли начебто «по просьбе родителей» школу перевели на російську мову викладання, він відмовився проводити уроки російською, був позбавлений посади, заарештований і в 1938 році розстріляний все за тією ж сумнозвісною статтею 54 з її підпунктами. Тетяна Василівна адресувала листа на ім'я чоловікових сестер — Надії, Антоніни, Ярини, які за її припущенням могли залишитися живими після окупації. Та не діждавшись відповіді, вирушила разом з донькою до Києва, де заступником редактора «Правды Украины» працював її брат Микола Васильович Мануйлович. Це було в грудні 1944 року, а в лютому 1945-го Тетяна Василівна дісталася села Лука на Житомирщині, зустрілася з родичами чоловіка. Виявилося, що звістку про Гордія вони переслали до Запоріжжя, але чи загубився той лист в дорозі, чи не був вручений адресатові в зв'язку з вибуттям Тетяни Василівни. В листі йшлося про те, що на початку літа 1944 року Гордій Іванович написав сестрам, аби допомогли йому, бо він потрапив до Новотроїцької лікарні (в 10 кілометрах від станції Чу Джамбульської області). Лист прийшов із великим запізненням, але все ж сестри зібрали гроші, вислали на адресу лікарні для хворого брата, але відповіді не діждалися.

На запит Тетяни Василівни головний лікар відповів, що по книгах запису прийомів такий хворий не значиться і ніяких грошей лікарня не отримувала. Це неправда, бо Гордій Брасюк в листі до сестер повідомляв навіть номер палати, де лежав...

Як опинився Гордій Брасюк у Новотроїцьку? Світло на це проливає ще один лист, який надійшов у село Лука на адресу Надії Іванівни. Ось його текст: «Уважаемая Надежда Ивановна! Около двух лет мы с Вашим братом Гордеем Ивановичем жили вместе как братья. 11 апреля сего года (тобто 1944 — І.Н.) Гордей уехал отсюда, освободился. Он направился на ст. Чу Джамбульской области. Когда уезжал отсюда, обещал сообщить, где и как остановится. Но до сих пор (прошло семь месяцев) никаких известий

от него нет. Возможно он писал Вам. Если у Вас установилась связь с ним, то будьте добры написать нам, где он, как живёт, здоров ли, его адрес. Наш адрес: Свердловская обл., Ивдельский р-н, п/я 232/07, отд.13 л/п Штейнке Эрвину Альбертовичу или Крекеру Генриху Ароновичу».

Цей лист від співв'язнів з Івдельтабору поставив крапку над «і». Тепер можна з певністю сказати, що з уфимської тюрми у січні 1942 року Гордія Івановича етапували в люті морози за тисячу кілометрів на північ Свердловської області, де тоді був один з найжахливіших концтаборів у системі ГУЛАГ: мало хто з ув'язнених міг там вижити від холоду, голоду і хвороб. Не добув свого строку і Брасюк; виснаженого до стану дистрофіка «доброзичливі» начальники табору «звільнили»: хай іде куди хоче, все одно йому вже не жити, а табір звільниться від цього баласту. Дістатися до України Брасюк не міг і тому вибрав Казахстан, де багато що йому було знайоме з тридцятих років. Так тяжко хворий він дістався до станції Чу, а звідти хтось із добрих людей довів його до районної лікарні у Новотроїцьк. Звідти і написав останнього листа, сподіваючись на допомогу рідних. Та, на жаль, вона прийшла пізно, грошовим переказом скористався хтось інший...

Отже, можна стверджувати, що помер Гордій Іванович влітку 1944 року у селищі Новотроїцьку Джамбульської області і десь там його безіменна могила. Могила відомого українського письменника...

А як склалася доля його родини, про це розповіла мені в листах дочка Гордія Івановича уже в 2000 році. Ось декілька витягів з них: «В Києві мамі неможливо було влаштуватися на роботу. З допомогою М. Бажана в серпні 1945 р. вона була направлена редактором мови в журнал «Радянський Львів» (тепер «Дзвін»), Головним редактором був Козланюк Петро Степанович. Від М.Бажана він знав всю історію нашої родини. Тим не менше, взяв маму на роботу. Його родина підтримала нас матеріально (хоча самі жили дуже скромно). В редакції мама працювала до початку 1949 р. Потім там з'явився новий заступник Борис Буряк, який наполіг на маминому звільненні як «неблагонадійної». Майже рік мама була без роботи, допомогли витримати цей страшний час дружина Козланюка Олена Олексіївна, Ірина Вільде, Євдокія Русова (друкарка редакції). Потім за допомогою того ж Козланюка П.С. мама влаштувалася коректором в друкарні «АТЛАС», де пропрацювала до виходу на пенсію в 1975 році. Померла у березні 1986 року».

Галина Гордіївна згадує розповіді своєї мами про дружбу з першою дружиною Миколи Платоновича Бажана Гаїною Коваленко та її матір'ю Галиною Аркадієвною, які з радістю зустріли Тетяну Василівну у Києві в сорок п'ятому, допомагали чим могли. А в тридцяті роки сім'я Брасюків під час перебування в Казахстані заприятелювала з дружиною В.Підмогильного Катериною та малим Романом. В пам'яті Галини з розповіді матері закарбувався цікавий випадок. Перебуваючи в російськомовному оточенні малий Роман не хотів розмовляти українською, що дуже засмучувало Катерину Підмогильну, бо син не піддавався ні на умовляння, ні навіть на погрози матері. Та одного разу на свято Великодня вони були запроше-

ні у гості до родини поляка, дід чи прадід якого ще за участь у польському повстанні був засланий до Алма-Ати. І от коли хлопець почув і побачив, що між собою всі члени родини розмовляли виключно польською мовою, додержувалися своїх національних і релігійних традицій, то він без будь-якого примусу почав розмовляти українською мовою.

Не діждалася Тетяна Василівна не тільки повернення свого чоловіка, але навіть і його посмертної реабілітації, що сталося тільки у серпні 1989 року. Нині ім'я Гордія Івановича Брасюка записано до мартиролога українських письменників — жертв тоталітарного режиму, за що варто завдячувати Олексі Мусієнку та іншим подвижникам.

Так, ім'я письменника повернено. Але на відміну від багатьох реабілітованих письменників, навіть тих же «марсіян», твори яких перевидані в останнє десятиріччя, сучасний читач, навіть той, хто цікавиться літературознавством, позбавлений можливості познайомитися з творчістю цього непересічного майстра слова: твори Гордія Брасюка не перевидувалися. А між тим вони мають не лише пізнавальне значення для історика літератури, а й високу художню цінність. Та уже хоча б на знак пошанування письменника як жертви політичних сталінських репресій варто було б перевидати його кращі твори. А тим більше, що Гордій Брасюк — справжній український патріот, який навіть під загрозою тюрми і страти не зрікся своїх поглядів, обстоював національну ідею самостійної України без протекторату будь-якої іншої великої держави. За що ідею він і

Тож чи маємо право ми забувати таких людей і їхні твори у хай поки що бідній, обкраденій, але незалежній Україні, за яку вони віддали своє життя?!

Грудень 2000 р.

«МИ, РЕАБІЛІТОВАНІ ІСТОРІЄЮ, ПАМ'ЯТАЄМО...»

Кілька сторінок з життя українського журналіста

1. СТОЛІТТЯ В ДОЛОНЯХ ЛЕЖИТЬ...

За вікном розгулялася люднева негода. Лапатий сніг падає на розкислу від учорапнього дощу землю і стає мокрим місивом, з чого у дворі хлопчачки ліплять снігову бабу. Вона зліплюється міцно, та від вологості чи що стає сірою, дарма що на неї, як і на її скульпторів малих, падають білі-білі сніжинки.

Зі стін, обклеєних квітчастими пшалерами, здається, падають троянди і від цього у кімнаті панує літо, як розкошує воно і на святковому столі, де з-поміж скромних страв червоніє буряк, стоїть вінегрет, світло-салатовим кольором манять мариновані кабачки, припропус пляшка вина з чорної духм'яної смородини. А високий сивочолий чоловік, ледь сутулячись в щойно одягнутій світлосірій хутряній тілогрійці, стоїть і розповідає нам про літо тисяча дев'ятсот п'ятдесят шостого року, коли він прибув до Запоріжжя із таборів ГУЛАГу, де відбув майже п'ятнадцять років. Розповідає нам, хто зібрався, аби привітати його з дев'яносто другим днем народження.

За вікном 19 лютого 2001 року, і ми, принишкли від того, що чуємо, наче й забули про чарки з вином. Ми — це редактор газети «Запорізька правда» Володимир Дупак, відомий український поет Петро Ребро, журналісти Іван Дерев'янок, Борис Естеркін, Микола Шумилов, голова обласного відділення благодійного фонду «Хесед» Володимир Швельд та інші, хто чимось причетний до долі господаря помешкання в будинку під номером 53 по вулиці, названій ще в п'ятдесят сьомому на честь 40-річчя Радянської України, вулиці, що перетинає частину міста паралельно з проспектом Леніна. Так, хоч за вікном уже відлічені перші тижні третього тисячоліття і кожен день віддаляє від минулого, — воно міцно обхопило наше життя, наче скувало залізними кайданами...

Сивий, як голуб, чоловік розповідає хвилюючись про свої перші кроки на волі, а в моїй пам'яті раптом спливають рядки народної пісні про Кармелюка:

Повернувся я з Сибіру,
Та не маю долі,
Хоч, здається, й не в кайданах,
А все ж не на волі...

Ні, його не заковували в наручники з нержавіючої сталі, як нашого земляка з Якимівки Героя Радянського Союзу Сергія Щирова. Та й він, найстаріший український журналіст, проніс свій важкий хрест, як сотні тисяч — ба! — навіть мільйони українців, росіян, німців, євреїв та людей інших національностей, яких загалом тоді на волі звали радянськими, а в таборах «зеками» — скороченням від російського «заклоченный». Ні, це

не помилка про мільйони «зеків». Останній шеф держбезпеки СРСР майже перед розпадом радянської імперії через газету «Правда» оприлюднив таку цифру — в позасудовому порядку в Радянському Союзі було репресовано три мільйони 773 тисячі 234 чоловік. Та й цю цифру, названу Володимиром Крючковим, безпристрасні дослідники історії ХХ століття радять збільшити в десять разів, і мають для цього підстави. А за кожною цифрою цього астрономічного числа стоять людські долі.

Стоїть доля і за плечима цього стражденного чоловіка, в долонях якого лежить майже століття і якому ми бажаємо дожити до сотого дня народження і випити з ним келих «Шампанського».

2. ГАРТОВАНИЙ МЕТАЛЕВИЙ ДНЯМИ

Ця людина — Микола Костянтинівич Попель.

Богом і батьком-матір'ю йому судилося народитися саме 19 лютого 1909 року в селі Островка Савранської волості Балтського повіту Подільської губернії (нині це Савранський район на Одещині). В дитинстві Миколку звали Вуколом, бо так забажав його дід, здається чех чи серб за національністю і це ім'я збереглося в церковних метриках. З найперших дитячих спогадів збереглася батькова настанова-порада «Слухайся маму!», бо ішов він тоді з іншими савранцями на «германську», як тоді називали війну, що стала Першою Світовою.

Пам'ятає Миколка-Вукол, як після революції ділили панську землю і який їм випав пай тієї землі-годувальниці, і як село захоплювали то білі, то червоні, то ще якісь, та всі вони однаково грабували селян і розстрілювали, вішали, рубали тих, хто

був активним при попередній владі. В його дитинстві вихором пролетіли буремні роки громадянської війни, та при всіх властях у селі діяла сільська школа, навіть під час голоду 21-22 років, бо вже року 1925-го Микола-Вукол закінчує семирічку і, маючи неабиякі здібності до наук, продовжує навчання в агрошколі сусіднього села з досить незвичною назвою — Курячі Лози.

Саме на шкільні роки припадають і його перші кроки в журналістиці. За дорученням комсомольської організації він пише першу замітку в Одеську окружну газету «Червоний степ». Сількорівський допис хлопця був

Попель Микола Костянтинівич
фото 2000 р.

досить критичний, бо йшлося там про занадто бучне сільське весілля. Разом з поздоровленнями друзів п'ятнадцятирічний хлопчина відчув на собі і косі погляди «героїв» хмільного дійства. Справжню радість і гордість приніс Миколі лист відповідального секретаря «Червоного степу» Рудича, в якому той дякував за допис і запрошував й надалі співробітничати з газетою. Так Микола Попель склав свій перший вступний екзамен в журналістику, а перші уроки здорового способу життя дав йому в Курячолозькій агрошколі вчитель математики Арам Арамович Тадесьянц. Вчитель і влітку, і взимку купався в холодній воді, харчувався переважно сирими овочами і різними травами. Миколі це стало в пригоді не в дитячі та юнацькі роки, а значно пізніше...

Як випускника агрошколи з відмінними оцінками його зараховують на так званий ударний, прискорений курс Одеського сільськогосподарського інституту, який він успішно закінчує в 1931 році.

— Так із селкора, як тоді називали сільських, тобто селянських кореспондентів, — згадує 92-річний Микола Костянтинович, — я став професійним журналістом. Відразу після закінчення інституту мене з дипломом агронома прийняли у сільськогосподарський відділ «Чорноморської комуні». Завідував відділом Юрій Черкаський, а моя перша посада називалася «агроном-літпрацівник». Їздив багато у відрядження, особливо в південні райони, де тоді почали культивувати бавовник. Писав, друкувався навіть у всеукраїнській газеті «Радянське село», що виходила в столиці України — Харкові. Ще навчаючись в інституті, відвідував літературну групу «Молодняк». Не пам'ятаю, хто її очолював в Одесі, але приїздили до нас Володимир Сосюра, Леонід Первомайський, що вже тоді були визнаними поетами, приходив Олександр Корнійчук, який здається, мав якесь відношення до Одеської кіностудії. Наша група випускала журнал «Металеві дні». В ньому надруковано моє перше оповідання «Вартовий». Так що літературний гарт я отримав у «Металевих днях»...

Гартований металевими днями... Що ж, це теж символічно, якщо мати на увазі не стільки літературний журнал, скільки той час, що справді дзвенів металом і в цехах новостворюваних металургійних велетнів, і в голосах Сталіна та його «залізних» наркомів, і в поезії та прозі того часу. Для України та її багатомільйонного селянства це був час, який пізніше назвуть «жнивими скорботи». Їх спечений полудень зустрів Микола Попель в Голій Пристані на Херсонщині, що входила до складу Одеської області.

Сюди за направленням обкому комсомолу прибуває він і разом з Юрієм Черкаським (пізніше до них приєднався з «Чорноморської комуні» і Пилип Йона) створюють районну газету «Південна комуна». Скільки тоді після постанови ЦК ВКП/б/ про створення районних газет було народжено таких «комун», «сталінських шляхів» та інших районних видань «збільшовиченої ери» — важко й порахувати.

Вони стали надійним рупором райкомів партії, як і їхні молодші сестри-спільниці — багатотиражні газети політвідділів при МТС. Так і згадується тичинівське «Не на Рейні, не на Марні в МТС пошлем друкарні».

Так і в Голопристанському районі були створені багатотиражки при Бехтерівській та Збур'ївській МТС.

Відповідальний секретар редакції Попель, як його колишній доброзичливець Рудич із «Червоного степу», підтримував сількорів, вів копітку роботу з працівниками своєї «районки» і багатотиражок та друкарні, якою завідував Євген Тарновський.

Настав жахливий 1933-ій. Саме він став переломним у світогляді молодого журналіста, який навчч переконався в жорстокій і облудній політиці більшовицької партії. Спровокований сталінським керівництвом голодомор в Україні винищував цілі села. Як свідчать архівні документи, найвищого рівня смертність серед голодуючих досягла саме в хлібосіючих областях — Полтавській, Дніпропетровській, Кіровоградській та Одеській. Не винятком був і Голопристанський район.

— Жахливі картини голоду у мене й досі стоять перед очима, — згадує Микола Костянтинівич. — Матері з немовлятами помирають під парканом «закритої» їдальні, де партійні і радянські працівники району, що входили в номенклатурні «двадцятки» і «тридцятки» їдять запахуючись високопоживні страви, навіть білий хліб з маслом. Як член «тридцятки» разом з редактором я був прикріплений теж до цієї їдальні, але обід не ліз у горло: дома пухли від голоду мати і молодша сестра і я приносив той обід у вузлик додому. Ні, розділеним на трьох обідом я їх не врятував би, якби не знайомий директор друкарні. Його послали керувати господарством Чорноморського заповідника і він забрав моїх матер і сестру. Вони там вижили: мати дояркувала і те молоко врятувало її і мою сестру. Батько ж з молодшим моїм братом пішли на Кавказ і там врятувалися.

Що ж, їм і самому Миколі Попелю пощастило вижити. Пізніше, в останні роки минулого століття йому, як і багатьом з нас, довелося прочитати в «Жнивах скорботи» Роберта Конквеста, що із загальної чисельності сільського населення України в 20-25 мільйонів загинуло близько п'яти мільйонів, тобто кожен четвертий-п'ятий хлібороб. Але тоді, в 1933-му, він ще не зможе зрозуміти, чому письменник Микола Хвильовий і партійний діяч Микола Скрипник покінчать життя самогубством: цим вони сподівалися привернути увагу до геноциду, розв'язаного Сталіним та його поплічниками проти українського народу. Того ж 1933 року каральні органи заарештували велику групу українських письменників і театральних діячів, серед них Михайла Ялового, Сергія Пилипенка, Остапа Вишню, Леся Курбаса, їхні твори вилучалися з книгарень і бібліотек.

Тридцять роки увійшли в історію української культури і мистецтва як час «розстріляного відродження». Свинцева куля катів в енкаведистській уніформі ставила останню крапку і на українізації. Цікаву і небезпідставну думку висловив Микола Костянтинівич в одному з інтерв'ю напередодні свого ювілею.

— Я думаю, що «українізація» 20-х і початку 30-х років під гаслом ленінської національної політики, — говорив він, — то була заздалегідь

спланована і чітко продумана акція більшовицької партії, щоб виявити національно свідомі кадри і в подальшому їх знищити. На цей гачок упіймалися і брати Коцюбинські, і той же Хвильовий з його гаслом «Геть від Москви!» і нарком освіти Скрипник з його правописом. Кажу так, бо там, у північних таборах, найбільше було саме українців, обвинувачених в буржуазному націоналізмі. Та й мене саме в цьому обвинуватили...

Підтвердження думки М.К. Попеля я знайшов у статті «Війна без переможця», яку написав у 1999 році працівник УСБУ кандидат історичних наук Олег Бриндач: «Однією з ознак, по якій відшукували опозиціонерів секретні співробітники, була така характеристика «... в повсякденному спілкуванні віддає перевагу українській мові».

Такі характеристики він зустрічав у кримінальних справах 1935 року.

3. І БУЛО СПЕКОТНЕ ЛІТО 1941 РОКУ...

Добігали останні хвилини сьомого серпня 1941-го, коли в кабінеті відповідального секретаря «Червоного Запоріжжя» задзеленчав внутрішній телефон від редактора і в слухавці почулося: «Зайдіть до мене!» Відповів неголосно і спокійно, як завжди:

— Ось тільки дочитаю повідомлення Радінформбюро і зайду...

Вчитувався у скупі рядки зведень з фронтів, уловлював їх тривожний зміст: «... після важких боїв з переважаючими силами: противника, який поніс значні втрати в живій силі і техніці, наші війська залишили населені пункти...» Не помітив, як до кабінету зайшов чоловік з військовою виправкою під синім габардиновим плащем і мовчки присів на краєчок стільця. Дочитавши стрічку, мимохіть глянув на пізнього відвідувача: «Ви до мене? Зачекаєте хвилинку: редактор викликає...» І пішов. Та відвідувач на зирці теж рушив за ним і слідом прощмигнув до редакторського кабінету. Там з редактором Олександром Шабаліним сидів ще такий же чоловік в габардиновому плащі.

Нічого не підозрюючи, сів і запитально глянув на редактора: що сталося? І тільки коли той, запізнілий відвідувач, подав йому папірець, то з надрукованих на машинці літер, які чомусь застрибали перед очима, зрозумів: це ордер на арешт його — Миколи Костянтинівича Попеля, 1909 року народження, українця, освіта вища... Несамохіть поглянув на циферблат наручного годинника: була перша година по півночі. І ще запам'яталося бліде, наче воскове обличчя редактора...

Нічними вулицями припинялого Запоріжжя двоє повели його до будинку, де мешкав і звідки встиг два дні тому відправити херсонським поїздом вагітну дружину з сином: фронт наближався, а в селі їм безпечніше. І це трохи заспокоювало. З того, як ті двоє робили обшук у його кімнаті і не взяли нічого з речей, а тільки товстий зшиток зі щоденниковими записами, зрозумів, що доніс в НКВС на нього один з найближчих товаришів, теж газетяр. Йому ще зовсім недавно давав почитати свої нотатки. Але що в них крамольного? Просто думки з приводу останніх подій і тривога, як бути далі.

Не зімкнувши очей, діждався короткої серпневої ночі з сірючою плями заграбованого вікна в слідчому ізоляторі зрозумів, що починається новий день. А що він принесе? Про що питатимуть на допиті? Є анкета в його особовій справі, в автобіографії теж нічого не приховував. Про своє життя може розповісти, перегортаючи сторінку за сторінкою.

... У 1936 році йому, відповідальному секретареві «Південної комуні», обком дав направлення на навчання до Харкова — в тодішній Український комуністичний інститут журналістики. Вчився три роки. Лекції читали тодішні знаменитості: Олексій Полторацький, який був редактором журналу «Всесвіт» і часто знайомив студентів з найновішими творами зарубіжних письменників, а українську мову викладав професор Юрій Шевельов — чи не найкращий лінгвіст і літературознавець в Україні. В інституті силами студентів і викладачів випускали журнал «Кіжовець», де друкувалися оповідання і його, Миколи Попеля.

Закінчив інститут, та не в Голу Пристань, в районку, направили, а в обласну газету «Червоне Запоріжжя», яка відчувала нестачу кваліфікованих журналістів, бо своїми поділилася з новоствореною російськомовною газетою «Большевик Запорожья». Спочатку завідував відділом культури, бо його попередник «збільшовичився»: Всеволод Ракитський очолив відділ у «Большевику Запорожья». Та недовго, сказати б по-газетярськи, «сидів на культурі» — перекинули в секретаріат, спочатку заступником відповідального секретаря, або змінним секретарем. Та Володимир Лебединський часто хворів (всі знали — туберкульоз!) і під час його тривалої відсутності заміняв повністю на посаді відповідального секретаря.

Так було і в ту ніч з 7 на 8 серпня.

Від роздумів його збудив вигук наглядача у відчинених дверях:

— Арестованный Попель! К следователю! Руки за спину!

... — Коли мене вперше в 1941 році викликали на допит у Запоріжжі, — згадує Микола Костянтинівич, — то слідчий зразу ж приголомшив страшним обвинуваченням: «Слідству відомо, що ви займалися підготовкою збройного повстання проти радянської влади». Це було для мене настільки несподіваним і безглуздим, що я на якусь мить втратив дар мови і спромігся лише сказати:

— Будь ласка, повторіть запитання.

— Не валяй дурня! — кинув слідчий. — Питання зрозуміле. Мова про підготовку збройного повстання. Розповідай!

— Я нічого не розумію. Про що розповідати?

— Ще зрозумієш! Кинеш цю дурну наївність..

Наступного разу, а це було десь 10 серпня 1941 року, мене викликали (завезли) у Запорізьке відділення НКВС на перехресний допит до начальника відділу. Тут на мене чекало троє: сам начальник (товстий, вгодований чоловік) і двоє працівників відділу (саме тих, які арештували мене в редакції газети «Червоне Запоріжжя».

— Ми віримо, що ви нам допоможете, — сказав начальник, — розібратися в питанні, про яке вам уже говорив слідчий.

До речі, того слідчого не було в складі цієї трійки.

— Я нічого не знаю. Про що ж говорити. Про що?

— Скажеш, ти знаєш, про що, — додав один з тих, що приїжджав за мною вночі. — Скільки тобі років?

— Тридцять три, — відповів я.

— Коли будеш мовчати, то більше не стане, — запевнив мене один з них...

Так у віці Ісуса Христа почав свій хресний шлях на Голгофу запорізький журналіст. Уже над містом скидали бомби німецькі літаки і стіни тюрми на Червоногвардійській здригалися від вибухів, як усіх арештованих під посиленним конвоєм повели пішим етапом на Донецьк, а звідти на Харків. Не кожен дійшов: тих, хто знесилений падав на дорозі, мовчки пристрелювали. А він дійшов до міста, де ще три роки тому вчився в інституті. На Холодній горі, де була тюрма, яка не вміщала всіх етапованих, на швидкуруч обгородили колючим дротом табір. Не знав запорізький журналіст, що тут, у тюрмі, в 1939 році Іван Багряний у камері смертників написав гостро пронизливі рядки:

За мудрість і любов до скривджених і вбогих

Ми підем на Голгофу — ти і я —

Під крик «Розпни! Розпни!» нікчемного й брудного

Орденоносного хам'я...

Не знатиме Микола Попель, що через якихось півроку у цьому ж таборі, але вже німецькому для радянських військовополонених, опиниться недавній студент Олександр Гончар і звідти з-за колючого дроту передасть записку для свого професора Юрія Шевельова з благанням допомогти вирватися звідси... Не знатиме, бо опиниться в далекій Уфі, в сумнознаменитому Уфимському централі — пересильній тюрмі, яку пройшли десятки тисяч ув'язнених ще до революції і більше за роки Радянської влади... До столиці Башкирії ув'язнених із Запоріжжя, Донецька, Харкова доставлять у вагонах-«телятниках». Сюди ж — не в централ, звісно! — іншими вагонами прибуде уряд Радянської України, його наркомати і серед них — НКВС.

Звідси, з Уфимського централу, в січні 1942 року етакують в закритий табір Свердловської області ІвдельЛІАГ українського письменника Гордія Брасюка. Його творами «В потоках», романом «Донна Анна» та іншими він захоплювався в тридцять роки, а потім їх раптом заборонили і вилучили і він, Микола Попель, не знав за що. Не здогадувався, що скромний економіст-плановик Запорізької Харчопромспілки Гордій Іванович Брасюк це і є той самий автор роману і повістей, який відбув п'ять років у концтаборі і з 1939 року жив у Запоріжжі, зовсім неподалік від помешкання Попеля. Брасюка арештували 27 червня, а його, Попеля, 7 серпня 1941-го... Справді, несповідимі путі Господні. Та й людські теж.

4. І ДОСІ СНЯТЬСЯ ТАЙГА І ТАБІР...

Переказувати, що пережив Микола Костянтинівич Попель з 1941 по 1956 рік, важко і складно, передусім через те, що боїшся схибити на якійсь деталі і читачі скажуть: не був там — навіщо пишеш? — певною мірою матимуть рацію. Тим більше що за останні десять-п'ятнадцять років чимало опубліковано документів і документальних розповідей колишніх політв'язнів (до речі, багато їх опубліковано в часописі «Зона», який видає Всеукраїнське товариство політв'язнів і репресованих). Та й сам Микола Костянтинівич неодноразово виступав у пресі зі спогадами та документальними оповіданнями, про які ні в кого не поворухнеться язик сказати: ні, цього не було тому, що не могло бути! Було!

— Особлива нарада при НКВС, так зване ОСО, в 1942 році там, в Уфі, — згадує він, — засудила мене на десять років виправно-трудових таборів як націоналіста і учасника підпільної організації, тобто за статтею 58 Кримінального кодексу Російської Федерації. Ну, який я був націоналіст, коли дружина у мене єврейка і я вихований в дусі інтернаціональної дружби народів. Але ж я українець і тому і в побуті, і коли приходив в партійні та радянські органи як працівник газети, то розмовляв рідною мовою і писав матеріали, звісно ж, тільки українською. Мабуть, саме за це й покарали...

«УссольЛАГ», куди я потрапив — а це північний Урал — належав за гулагівською класифікацією до таборів із звичайним режимом. В цьому мені, що не кажіть, а пощастило, бо були табори ще жахливіші — суворого режиму і закриті особливого призначення. Однак і в нашому «звичайному» таборі жорстокість зберігалася з дотриманням сталінських «класових вимог до «зека». За фізичним станом в'язень отримував робочу категорію: виглядав ще міцним — літеру «Т» в списку, тобто «тяжелый труд», хто слабший здоров'ям — літеру «С», що означало «средний труд», а вже зовсім непридатний до праці інвалід — позначався літерою «Л», тобто «легкий труд». Хоча які там легкі роботи на лісоповалі? Ошкурювати, тобто знімати кору зі спиляної сосни чи обрубувати гілки на 30-40 градусному морозі вважалося легкою роботою...

Харчовий раціон на лісоповалі був таким, щоб «людський матеріал» довго не існував: 600 грамів чорного хліба і ріденька баланда на день. Голодна людина довго не витримувала, в ній пригасають людські риси, а пробуджуються звірячі інстинкти. Я був свідком, коли за головку протухлого оселедця, яка потрапила одному із зеків у баланді, інший «зек» з кримінальних убив його.

Я не кажу вже про загибель людей на лісоповалі. Мені й досі сниться, ніби на мене падає підпиляна сосна, мені кричать «Тікай!», а я не можу поворухнутися... Калічилися й гинули на лісосплаві. Я про один з таких випадків написав оповідання «Три брати». Біля тієї скелі з такою назвою і трапилося нещастя зі сплавщиками. Для табірної начальства ми були «ходячі трупи», ніхто за наше здоров'я не відповідав. Начальство одержувало винагороди і підвищення по службі за виконання і перевиконання планів в кубометрах деревини. А ми були для них «вороги народу». Пам'ятаю, як до нас в «УссольЛАГ» прибуло поповнення з сорока ув'яз-

нених, а серед них багато солдат молодих в шинелях і куфайках, в кирзових чоботях і блаженських черевиках з обмотками. Снігу — вище колін, мороз — за тридцять градусів. Вся група обморозилась і в таборі їх щодня по кілька трупів виносили. Всі загинули...

Та що там казати! Я сам був «доходягою», мене напівмертвого викинули на штабель трупів. Як тягли, то у маренні чув тільки: «Все равно ему — хана! Тащи!..»

Так, і цей випадок лежить в основі оповідання Миколи Попеля «Ворожила циганка Божена...», який опублікувала газета «Голос України» в 90-х роках. Він пише, як у згасаючій свідомості, в напівмаренні-напівсні йому привиділась циганка Божена. З нею він у дитинстві, малолітнім хлопчиськом, поділився пиріжком, і ось тепер Божена простягає йому свою пайку, він хапає її за руку і... опритомнює, стискаючи задубілу руку когось із померлих своїх товаришів. Коли він сповз з купи трупів і заповз до бараку, інші сахнулися: мрець ожив! Відтоді Микола Костянтинівич повірив, що є якась надприродня сила, яку інакше як Божою не назвеш. Вона допомагала ув'язненим священикам і віруючим людям з гідністю нести свій хрест.

Трагізм становища в'язня Попеля підсилювався ще й тим, що він протягом кількох років не знав про долю своєї сім'ї. І тільки після закінчення війни якось ублагав оперуповноваженого навести відповідні довідки. Той виконав прохання і, викликавши до себе, повідомив Попеля, що в 1942 році фашисти розстріляли його малолітнього сина і вагітну дружину. В це важко повірити, що його як «ворога народу» тримають у концтаборі, а дружину розстрілюють фашисти. Пізніше, через багато років, після звільнення земляки розповіли, що німецький офіцер застрелив ще й народжену Вірою дитину на місці розстрілу...

Після почутого не дивуєшся іншій розповіді Миколи Костянтинівича про березневий ранок п'ятдесят третього. Тоді ув'язнених не вигнали на роботу в тайгу, а зібрали у великому бараці, і сам полковник, начальник табору, з дрижанням у голосі повідомив: «П'ятого марта умер товарищ Сталин Иосиф Виссарионович...» Він не сподівався такого ефекту: ув'язнені з вигуками радості кинули вгору шапки. Опелешений начальник табору вискочив, а до бараку бігли охоронники з автоматами. Ні, ніякого повстання чи бунту не було: просто не стримали своїх почуттів радості і надії на звільнення...

Та ця радість була передчасною. Ще буде холодне літо п'ятдесят третього, коли за розпорядженням Берії випустять карних злочинців, а політв'язні залишатимуться за колючим дротом. Правда, невдовзі нова влада прибере і самого Берію і його найближчих поплічників, і незабаром почнеться «відлига», а разом з нею і перша хвиля реабілітаційних процесів.

— Я мав законне право не тільки отримати компенсацію за втрачене і середній заробіток, — розповідає старий журналіст, — але й поновитися на тій посаді, на якій працював до арешту. Прийшов у своє рідне «Червоне Запоріжжя», зайшов до редактора, а ним був тоді Михайло Вікторович Черевко. Він мені й каже: «Закон на вашому боці, але кого я звільню? Всі посади в редакції зайняті...» Тоді я й подався у багатотиражну газету тресту «Запоріжбуд» і я вдячний редактору Болотову: він поклопотався, аби мені ви-

ділили квартиру, бо на той час у мене стала друга сім'я, народилися діти...

Коли став пенсіонером і мав досить вільного часу, використав його для подорожей. Вирішив проїхати по тих місцях, де був у таборах. Побував у Солікамську, «УссольЛАГа» вже не було. Зустрічав декого із охоронників, які там жили. Один із них Степан Одеський — таке дивне прізвище дали в дитячі роки безпритульному хлопчині енкаведисти, коли здавали в дитячу колонію типу макаренківської — навіть запрошував погостювати у нього. Та я відмовився, про що потім шкодував. Я не маю на нього зла, бо він за шматок хліба виконував свій обов'язок солдата. Відвідавши Красноярськ, спокусився дістатися до Шупенського. Пообіцяв журналу «Піонерія», де раніше друкувалися мої оповідання, написати про місце заслання Леніна. Та я побачив, що покараний царською владою Володимир Ульянов не відчував неволі: одержував з казни гроші, виписував потрібну літературу для своїх книг і брошур, листувався, ходив на полювання. Поряд в сусідньому будинку жила Надія Крупська з матір'ю, які опікувалися «своїм Володею». Ні, це зовсім не те, що радянські концтабори, засновані за вказівкою вождя. І я відмовився писати про ленінські місця... Хоча обіцяли добре заплатити, а в нас у сім'ї ми з Катериною Іванівною кожен копійку рахували, бо четверо хлопців росли. Спасибі Катерині Іванівні...

Ми піднімаємо чарки за упокій душі небіжчиці, що відлетіла у вічність у 2000 році, на сімдесят п'ятій її осені. Смерть дружини підкосила здоров'я й самого Миколи Костянтиновича, та не зламала його духу. Козацькому роду нема переводу, як мовиться. Рід Попелів продовжується в його чотирьох синах, невістках, онуках і правнучці Наталоньці. Дивлячись на них, Микола Костянтинович часто каже:

— Слава тобі, Господи, що дав дожити до такого віку, діждатися не тільки волі собі, а й незалежності України! Мені, як і багатьом в Україні, живеться дуже скрутно, та не хочу повернення того, що було. Ми, реабілітовані історією, пам'ятаємо все. Тюрма і допити, тайга і табір мені й досі сняться, і я прокидаюсь від жаху і молось!» Слава тобі, Господи, що це тільки сон...»

Лютий 2001 року

Від автора. Цей нарис уже був у друкарні, коли мені повідомили, що вранці 29 квітня Микола Костянтинович помер. Наступного дня в останню путь його проводжали рідні і найближчі друзі. А 3 травня в обласній газеті «Запорізька правда» з'явилося повідомлення-співчуття на сім рядків дрібненьким шрифтом. Це за 75 років, які він віддав журналістиці із того століття, яке уже лежало на його долонях, але яке не зміг утримати. Та пам'ять про одного з перших українських журналістів Миколу Попеля ще довго житиме. Вона — в його публікаціях і в написаних ним і ще ніде не надрукованих оповіданнях «Три брати», «Чуєш, сурми заграли...» та інших бувальщинах з того пережитого ним, яке й життям важко назвати, але забути ще важче. Він вірив, що народ України, здобувши незалежність, не дасть відродитися тоталітаризму, жахоття якого пережив. Пам'ятаймо про це, як не забувають його люди, реабілітовані історією!..

ЧЕРВОНА ГОЛГОФА СВЯЩЕНОСЛУЖИТЕЛІВ

Разом з усім українським народом свій важкий хрест на червону Голгофу несли і священнослужителі.

Ікона святителя Сергія —
Архієпископа Мелітопольського

Практично відразу після Жовтневого перевороту у 1917 році, коли більшовики захопили владу, вони почали здійснювати план своїх вождів Леніна і Троцького щодо релігії, зокрема православної церкви та її священнослужителів. Наприкінці 1917-го — на початку 1918 року озброєні загони червоногвардійців вривалися в церкви і храми, монастирі і будинки священників, грабували цінності, а непокірних служителів культу розстрілювали. Відділена від держави церква (такий декрет Раднарком ухвалив у січні 1918 року) залишилася беззахисною перед диким шалом безбожників.

Сучасні історики на підставі архівних матеріалів відтворили те, що протягом семи десятиків літ радянської влади замовчувалося. «Київський митрополит Владимир был изуродован, а затем расстрелян, — пише

Анатолій Латишев у книзі «Рассекреченный Ленин». — Жестоким пыткам был подвергнут Пермский архиепископ Андроник. Ему вырезали щеки, выкололи глаза, обрезали нос и уши и в таком изувеченном виде водили по городу. Тамбовский епископ Гермоген... живым был привязан к колесу парохода и измолочен лопастями».

Обурений такими безчинствами збожеволілих орд, патріарх Росії Тихон надіслав листа Раднаркому в день першої річниці Жовтневого перевороту. В ньому святійший патріарх, перелічивши злочинства більшовиків, пише: «Соблазнил темный и невежественный народ возможностью легкой и безнаказанной наживы, вы отуманили его совесть и заглушили в нем сознание греха; но какими бы названиями не прикрывались злодеяния — убийства, насилия и грабеж всегда останутся тяжкими и вопиющими к Небу об отмщении грехами и преступлениями». Та марно звертався патрі-

арх до Леніна та його соратників, невдовзі він і сам став жертвою.

Безчинства, грабежі та інші злочини тривали й далі. У жовтні-листопаді 1918 року були пограбовані святі моці в ряді лавр і монастирів, в останніх почали відбирати землю спочатку в Росії, а із захопленням більшовиками влади в Україні свавілля поширилося і в наших краях. І такий безбожний шабаш тривав не рік-два, а майже протягом усього радянського періоду в історії нашої країни, хоча, звісно, форми і методи боротьби з церквою не були однаковими. Створена Леніним більшовицька партія ретельно виконувала заповіді свого вождя. Уже смертельно хворий, не маючи змоги бути присутнім на черговому з'їзді партії, він давав таку письмову вказівку членам політбюро ЦК: «... на съезде партии устроили секретное совещание всех делегатов по этому вопросу. Совместно с главными работниками ГПУ, НКЮ и Ревтрибунала на этом совещании провести секретное решение съезда о том, что изъятие ценностей в особенности самых богатых лавр, монастырей и церквей должно быть проведено с беспощадной решительностью, безусловно ни перед чем не останавливаясь и в самый кратчайший срок. Чем большее число представителей реакционного духовенства и реакционной буржуазии удастся нам по этому поводу расстрелять, тем лучше. Надо именно теперь проучить эту публику так, чтобы на несколько десятков лет ни о каком сопротивлении они не смели и думать...»

Таку страхітливу вказівку свого вождя його «вірні учні і соратники», його комуністична партія виконували майже до останнього десятиріччя минулого століття, тобто до усунення її від державної влади. В цьому, ще і ще раз переконуєшся, гортаючи пожовклі аркуші кримінальних справ священнослужителів у нашій області, яка в 20-30 роки входила до складу Дніпропетровської.

Ось декілька нашвидкоруч підшитих в одну справу папірців: «Следственное дело №296 по обвинению Александрова М.И. в контрреволюции и агитации против советской власти» від 14 грудня 1921 р.

В чому ж звинувачував представник ВУЧК священника з Верхнього Рогачика, (це велике село входило тоді до складу Мелітопольського району)? Виявляється, найбільша його провина в тому, що він, не маючи на це згоди церковної ради, не віддав у розпорядження радянських властей будинок, де жив священник. І за це чекістська «трійка» постановила, що до Матвія Івановича Александрова «... как злостному сознательному и неприимому врагу Р-кр. (тобто «рабоче-крестьянской» — І.Н.) власти применить высшую меру наказания расстрел, имущество конфисковать, дело следствием прекратить и сдать в архив...» Так ця справа священника і пролежала в архіві 80 років... Наступили сумнозвісні 30-і роки, коли під гаслом боротьби з класовим ворогом-куркулем сотні, тисячі запорізьких селян-трудівників висилали на далеку Північ, в не обжиті степи Казахстану та до Сибіру. Руйнували по селах церкви, а їх служителів висилали в Північні краї. Ось лише кілька фактів. Іван Маркович Клименко — диякон Успенської церкви на Гуляйпільлі висланий у місія спеціоселення Північного краю на три роки. Туди ж у 1933 році і на такий

же строк заслали диякона з Мелітопольщини Сергія Ілліча Латишева, а в 1930-му — священика з села Мар'ївка Запорізького району Сергія Андрійовича Мізецько і Олександра Івановича Можаровського — священика Миколаївської церкви із Запоріжжя. Після трирічного перебування в концтаборі його в 1932 році вислали ще на три роки на Північ. Доля їх невідома, як і служителя Святоолексіївської церкви з Мелітополя Олександра Миколайовича Сергєєва, якого на п'ять років заслали до Казахстану. Священик села Копані Оріхівського району Леонтій Васильович Колимський на три роки ув'язнений в концтабір.

Дослідники, зокрема В.Ченцов (м.Дніпропетровськ) відзначають, що спалах репресій щодо представників релігії в Україні настав після вказівки НКВС УРСР від 5 жовтня 1937 року, де записано: «... в найкоротший термін здійснити широку операцію з метою рішучого розгрому церковно-сектантських контрреволюційних кадрів». Для порівняння наводяться такі цифри. Якщо в 1936 році Дніпропетровське управління НКВС заарештувало 4 служителя культу, тобто 0,8 відсотка усіх заарештованих, то в 1937-му — 172 (1 процент), а в першому півріччі 1938 року — 255 священнослужителів, тобто більше двох відсотків.

Після арешту у жовтні 1937 року архієпископа Дніпропетровського Георгія Делієва хвиля масових арештів священнослужителів прокотилася і по наших краях. Священик Обіточненської церкви на Бердянщині 60-річний Данило Григорович Артановський розстріляний 8 жовтня 1938 року. А як видно зі «Справи №70077» на п'ять років концтаборів «трійкою» УНКВС по Дніпропетровській області були засуджені священнослужителі з Бердянська і району:

Кіранов Віктор Михайлович, 1881 р.н.

Богословський Михайло Костянтинівич, 1883 р.н.

Малявін Степан Іванович 1883 р.н.

Драніцин Олександр Іванович, 1888 р.н.

Ільнков Олександр Олександрович, 1896 р.н.

Шарков Костянтин Михайлович, 1879 р.н.

Заводовський Іван Семенович, 1879 р.н.

Боримський Сергій Іванович, 1874 р.н.

Ілівський Федір Олексійович, 1874 р.н.

Саклаков Тимофій Григорович, 1979 р.н.

Черненко Євгеній Михайлович, 1979 р.н.

Павлов Іона Михайлович, 1881 р.н.

Ханецький Георгій Кирилович, 1883 р.н.

На рік раніше до різних строків ув'язнення були засуджені священнослужителі з Токмацького району Микола Петрович Улович, Дмитро Петрович Нігієвич, Амвросій Васильович Коломосць, Агапій Кузьмич Басенко, Дмитро Дмитрович Губенко. На п'ять років заслання до Казахстану був засуджений Олександр Миколайович Сергєєв — священик Святоолексіївської церкви, що була в селі Круча на Мелітопольщині. До цього ще в 1924-1926 роках його тричі заарештовували органи ДПУ.

Мартиролог мучеників за віру Христову можна продовжувати далі й далі. До нього записані і священник Філіповської церкви в Запоріжжі Микола Гаврилович Шовкань, і пастор-настоятель церкви в Куйбишевському районі Фрідріх Вільгельмович Братц, які були засуджені на п'ятирічне ув'язнення в концтаборі. Не можна забути і розстріляного в 1937 році священника з Новогупалівки Вільнянського району Якова Костянтинівича Пешкова і ще десятки інших українців, росіян, німців, євреїв — людей різних віросповідань, однаково гнаних і цькованих радянською владою, хоча в Конституції було зафіксоване право кожного громадянина на свободу сповідувати будь-яку релігію. Ось іще декілька цифр, які теж свідчать про партійну політику щодо релігії. За перше півріччя 1937 року Дніпропетровське управління НКВС заарештувало 127 служителів культу, з них 94 були українцями, 31 — росіянами, 2 — євреями.

Свій тяжкий хрест на червону Голгофу несли і архіпастирі, тобто церковні ієрархи. Вище згадувалося ім'я архієпископа Дніпропетровського Георгія Делієва, болгарина за національністю, заарештованого у пік великого терору 1937 року. Більш докладно познайомимося з життєписом нашого земляка — єпископа Мелітопольського Сергія.

... В один із холодних лютневих днів 1872 року від Різдва Христова в домі сільського священника Михайла Зверєва із села Новопавлівки Бердянського повіту сталася подія — народився син. За спільною згодою і церковними св'ятцями дали хлопчикові ім'я Олександр, що означає «захисник людей». Як і належить, він виховувався в дусі благочестивого служіння церкві, відвідував її, а рано навчившись грамоти, читав виразно і церковно-слов'янські тексти і перекладені російською мовою Біблію, молитовники, книги про життя святих.

Підростаючи, допитливий хлопчина захоплюється і світськими гуманітарними науками і в юнацькому віці вступає на юридичний факультет Московського імператорського університету, успішно закінчує його. Маючи неабиякі музично-вокальні здібності, після університетських занять відвідував співочу капелу і після закінчення її отримує звання регента і вчителя церковного співу першого розряду.

Перед молодим юристом відкривалася гарна перспектива на посаді державного чиновника чи блискучого адвоката — захисника людей від беззаконня. Та як людина глибоко і щиро віруюча, вирішив піти стежкою батька, щоб служити людям словом Божим. Та для цього потрібна духовна освіта, і він здобуває її спочатку в семінарії, а потім в Духовній академії, яку блискуче закінчує в 1897 році із званням кандидата богослов'я. В 1899 році Олександр Зверєв отримує священний сан і призначення інспектором та законовчителем Таврійського єпархіального жіночого училища. У вересні 1912 року Олександр Зверєву надається сан протоієрея.

Роки богослужіння протоієрея Олександра припали на складний і буремний час — почалася Перша світова війна, Лютнева революція 1917-го року, більшовицький переворот у жовтні того ж року, розпад Російської імперії, братовбивча громадянська війна...

Протоієрей Олександр, як і переважна більшість священнослужителів, підтримує дії патріарха Московського і всієї Росії Тихона, який у жовтні 1918 року звернувся з посланням до радянського уряду, очолюваного Володимиром Ульяновим-Леніним. З болем і щирістю патріарх писав: «Вы разделили весь народ на враждующие между собой станы и ввергли его в небывалое по жестокости братоубийство. Любовь Христову вы открыто заменили ненавистью и вместо мира искусственно разожгли классовую вражду. И не предвидится конца нарожденной вами войны, так как вы стремитесь руками русских рабочих и крестьян доставить торжество призраку мировой революции».

Після захоплення влади більшовиками і громадянської війни становище православної церкви з дня на день погіршувалося. Послідовно здійснювався план знищення православ'я. Це відбувалося на очах Олександра Зверєва, який у 1919 році призначається смотрителем чоловічого духовного училища, а з 1921-го — священником Петропавлівського собору в Сімферополі. Він пережив чотири масові кампанії більшовицької влади проти православної церкви. Першу — з листопада 1917 по 1919 рік, коли почали закривати монастирі і деякі храми, реквізуючи майно на підставі декрету про відділення церкви від держави; другу — коли викидали мощі святих і позбавили духовенство політичних і громадянських прав і третю — з кінця 1920 року, коли силами і провокацією ВЧК більшовицька партія здійснила розкол православної церкви з середини, створивши так звану «обновленську», або «живу церкву».

І ось четвертий масовий удар. Голод, який з кінця 1921 по 1923 рік охопив значну територію Росії і України, був використаний з особливою жорстокістю проти церкви. Під приводом допомоги голодуючим Поволжя розпочалася масова кампанія по вилученню церковних коштовностей. Як правило, більшість священнослужителів за згодою прихожан здавали цінності у фонд допомоги. Зокрема, архієпископ Таврійський Никодим (Кротков) закликав духовенство своїх епархій якомога повніше сприяти цій благодійній акції. Та мета радянського уряду полягала не стільки в тому, щоб за церковні коштовності закупити продовольство за кордоном, скільки для того, щоб використати ці кошти для підтримки фінансами створювані в країнах Європи комуністичні та робітничі партії, про що стало відомо тільки після розпаду СРСР. Водночас ставилося завдання при першому-ліпшому прояву невдоволення фізично знищувати священнослужителів. В березні 1922 року Ленін в листі до Молотова для членів ЦК РКП(б) писав: «... для нас именно данный момент представляет не только исключительно благоприятный, но и вообще единственный момент, когда мы с 99-ю из 100 шансов на полный успех разбить неприятеля на голову и обеспечить за собой необходимые для нас позиции на много десятилетий...» Таким ворогом Ленін вважав церкву...

В нашому, охопленому страхітливим голодом краї, що входив до складу Катеринославщини і частково Таврії, радянські, партійні та каральні органи запопадливо виконували вказівки свого вождя. Органи ДПУ

арештували архієпископа Дмитрія (Абапидзе), тримали його під домашнім арештом. Відчував неминучість арешту і його наступник архієпископ Никодим (Кротков). Щоб велика єпархія не залишилася без свого архієпископа, священнослужителі вирішили рукоположити (обрати) на єпископа Мелітопольського Олександра Зверева, що й було здійснено 28 серпня 1922 року. Згідно з церковними канонами він прийняв обряд постриження в монахи і отримав нове ім'я — Сергій.

Керувати єпархією єпископу довелося в надзвичайно складний час, який був тяжким і для голодуючого населення і для церкви та її священнослужителів. Але він був вигідний для більшовицької влади безбожників: під час голоду під приводом того, що священнослужителі не віддадуть церковні коштовності, знищити їх (священнослужителів) і закрити храми, пограбувавши їх. В тому ж листі, адресованому членам ЦК РКП(б), Ленін писав: «Именно теперь — и только теперь, когда в голодных местах едят людей и на дорогах валяются сотни, если не тысячи трупов, мы можем (и должны) провести изъятие церковных ценностей с самой бешеной и беспощадной энергией, не останавливаясь перед подавлением какого угодно сопротивления...»

Як свідчать архівні документи, переважна більшість священнослужителів православної церкви не суперечили щодо вилучення коштовностей для допомоги голодуючим, відгукнулись на послання патріарха Тихона та інших ієрархів церкви. Ставши єпископом Мелітопольським, Сергій закликав священство: «Нельзя не помочь, надо непременно, обязательно помочь. Отдайте оставшееся в ваших храмах золото, серебро и вообще все металлические ценности. Вытащите их из-подспуда, если сверх чаяния они туда попали, и отдайте все на святое дело братской любви...»

Та незважаючи на згоду ієрархів церкви допомогти державі в боротьбі з голодом, більшовицька влада продовжувала свою репресивну політику. Ізолювали від народу, ув'язнивши в монастир патріарха Тихона, а в Києві органи ДПУ порушили кримінальну справу проти екзарха України Михаїла (Єрмакова). «Громадянин Єрмаков, — записано в обвинувальному висновку 5 лютого 1923 року, — є стійким і вірним прихильником патріарха Тихона. Він не визнає усунення останнього, відкрито стоїть на його боці, знаходячи звинувачення Тихона радянською владою ... походом радянської влади проти церкви.» Що ж, екзарх України не помилявся, називаючи так, і це був похід не тільки проти церкви, а й проти народу.

Органи ДПУ Катеринославщини пильно стежили за кожним кроком і словом єпископа Мелітопольського, накопичуючи в дос'є повідомлення своїх секретних агентів, серед яких немало було завербованих священників з так званої «обновленської», або «живої церкви». Ось один з таких доносів Катеринославському губвідділу ДПУ: «... єп. Сергій являється самим вредним и активным врагом обновленческого движения... Упорно борется с этим течением. Єп. Мелитопольский в своих разговорах с верующими обвиняет Советскую власть во вмешательстве во внутренние дела церкви...»

Єпископа арештували 8 жовтня 1923 року. Однак звинувачення ДПУ

виявилися настільки безпідставними, а його авторитет серед населення таким великим, що невдовзі його звільняють з-під арешту і він продовжує нести свою архіпастирську службу. Крім Мелітопольської єпархії, вище церковне керівництво доручило керувати і Самарською, бо архієпископ Самарський Анатолій (Грисюк) на той час був заарештований органами ДПУ РРФСР.

Авторитет владики Сергія зростає і серед духовенства, його кандидатуру висувають в члени Священного синоду, однак через передчасну смерть патріарха Тихона зібрання ієрархів з нього питання не відбулося. Та як активного учасника церковного будівництва єпископа Сергія обирають в новостворену Тимчасову колегію архіпастирів для управління справами православної церкви. Він багато й шідно трудиться на ниві, аби повернути в лоно церкви тих, хто піддався реформаторським настроям «обновленців», розкриває справжнє обличчя цих пристосуванців, які хотіли, передусім з своїх кар'єристських сподівань, створити так звану «живу церкву», яка в секретних інформаціях ДПУ називалася точніше «більшовицькою церквою». Її контингент, як зазначалося в звіті ДПУ УСРР «...в значительном большинстве состоит из карьеристов и пьяниц, обиженных и недовольных своими «князьями», что подрывает авторитет группы в глазах мирян и способствует развитию антагонизма и междусобиц. Приток попов к обновленцам прекращается...»

Під час численних поїздок по єпархіях і в розмовах з духовенством та віруючими єпископ Сергій щирим, полум'яним словом доводив недоцільність такого реформаторства, навіть шкідливість «обновленства». В цих питаннях він був цілком солідарним з відомим російським філософом Миколою Бердяєвим, який різко критикував цю течію і про «обновленців» писав: «Живоцерковники вже тому не заслуговують на ніяку увагу, вони доносять на патріарха та ієрархів патріаршої церкви, займалися церковним шпигунством і пристосовувалися до власть імущих, вони підтримували зв'язок із ДПУ, яке давало директиви «Живій церкві».

Про зв'язки «обновленців» або «живоцерковників» з каральними органами радянської влади і комуністичними організаціями на всіх рівнях свідчить багато документів, які лише в останні роки стають доступними для дослідників. Так Бердянський окружком КП/б/У у липні-серпні 1923 року інформував Катеринославський губкомпарт: «В силу цілого ряду економічних та політичних причин духовенство Бердянського округу було яскраво реакційним, і тому розкладання зустріло досить сильну і згуртовану групу... Нами було взято курс на організацію «Живої церкви», проведено з'їзд благочинних округів та окружний з'їзд. Нашій роботі протистояла група на чолі зі стійким, освіченим і хитрим священником Богословським, тихонівцем...»

Священики Бердянського округу (про їх, заарештованих в 1937-1938 рр. ішлося в першій частині цього дослідження — І.Н.) знали і глибоко поважали єпископа Мелітопольського за його невтомну діяльність, спрямовану на укріплення канонічної православної церкви. Віруючі вбачали в особі

владики справжнього духовного наставника і захисника віри Христової. Та більшовицькі власті непокоїть апостольська діяльність Сергія і в 1926 році єпископа Мелітопольського і Самарського заарештовують. Йому інкримінують сумнозвісну статтю 58¹⁰ Кримінального кодексу РРФСР, тобто «контрреволюційну діяльність» і засуджують на два роки заслання.

Покарання не зломило дух владыки і, повернувшись з північних країв, він знов приступив до виконання своїх пастирських обов'язків перед Богом і людьми. Йому надається сан архієпископа і з 1929 по 1935 рік він очолює Єлецьку кафедру.

Але ні високий духовний сан, ні авторитет серед віруючих не врятовують архієпископа від недремного ока НКВС. У 1935 році владыку втретє заарештовують за тією ж статтею, за якою до концтаборів Радянського Союзу відправлено вже десятки, сотні тисяч людей, і цей жахливий конвеєр з кожним днем набирає темпів. Спецколегія Воронезького обласного суду 21 січня 1935 року оголошує вирок: п'ять років виправно-трудоих таборів. Було щось символічне в тому, що цей вирок оголошено в день 11 роковин з дня смерті Володимира Ульянова-Леніна, безбожницьку справу якого продовжили його поплічники — гонителі християнства. В Карагандинському таборі (сумнозвісний КАРЛАГ в Казахстані) куди відправили архієпископа Сергія, серед ув'язнених було багато священнослужителів і просто глибоко віруючих людей. Після тяжкої, виснажливої фізичної праці, голодні і змучені, вони тасмно від табірної начальства збиралися на спільну молитву, відправляли панахиди по розстріляних і закатованих братах, які пройшли свою червону Голгофу. На цих тасмних богослужіннях владыка Сергій і сам щиро молився, благаючи Господа дати силу йому й іншим не впасти духом і з гідністю нести свій хрест за віру Христову до останнього подиху.

Табірне начальство, маючи донощиків і серед ув'язнених, запідозрило в молитовних зібраннях намір створити контрреволюційну антирадянську організацію. Так була сфабрикована кримінальна «Справа №4656» по звинуваченню групи священнослужителів і віруючих все за тією ж 58 статтею з її підпунктами. Це було зроблено для того, щоб і тут, у Караганді, гідно, по-більшовицьки зустріти XX річницю Жовтневої революції. Адже на відзначення цієї річниці на далекій Півночі, в Сандормоку, на Соловках саме тоді розстріляли велику групу українських письменників і театральних діячів. Там же загинули й багато священнослужителів, зокрема єпископи: Алексій (Воронезький), Даміан (Курський), Миколай (Тамбовський), Петро (Самарський) та інші.

А тут перед «трійкою» УНКВС по Карагандинській області стояло завдання засудити до розстрілу групу священнослужителів на чолі з архієпископом Мелітопольським Сергієм. П'ять днів з 8 по 13 листопада тривав цей процес. Перед судилищем неправедним стояли священнослужителі Василь Адаменко, Сергій Зверев, Василь Красновський і його син Антон, юрист за освітою, Григорій Шпак, а також глибоко віруюча людина Георгій Юренев, колишній вітебський суддя. Усі підсудні трималися з

християнською смиренністю і людською гідністю, відкидаючи брехливі обвинувачення. Ні на слідстві, ні на цьому судилищі ніхто з названих не визнав себе винним у скоєнні інкримінованих їм злочинів.

І все ж «трійка» УНКВС у складі: Адамович (голова), Пенхасов (член), Страневський (секретар) керувалися заповітом свого вождя Володимира Леніна «Применять к пошам высшую меру наказания». Наступного дня, 14 листопада 1937 року, владика Сергія та інших розстріляли. Так на 67-му році у далекому Казахстані скінчилася хресна путь на червону Голгофу нашого земляка Олександра Михайловича Зверєва — архієпископа Мелітопольського Сергія. Але пам'ять не вмирає, як і віра Христова. Майже через 60 років на розширеному засіданні Священного синоду Української православної церкви під головуванням Блаженнішого Володимира, митрополита Київського і всієї України, розглядалися життя, подвиги і мученицька смерть святителя Сергія (Зверєва) архієпископа Мелітопольського. 11 червня 1997 року Священний синод постановив: благословити для місцевого прославлення і пошанування архієпископа Мелітопольського Сергія, затвердити його іконописне зображення, а також проєкт тропаря і кондака (тексти для церковного хору), а пам'ять святителя відзначати щороку 14 листопада.

Вперше великі урочистості відбулися восени 1999 року в Святопокровському кафедральному соборі м. Запоріжжя, а хресний хід і богослужіння в пам'ять владики Сергія — в Мелітополі.

Вшановуючи пам'ять архієпископа Мелітопольського Сергія, запоріжці не забувають і інших священнослужителів, які не мали такого високого церковного сану, але були добрими пастирями і разом з своїм народом пронесли свій хрест на червону Голгофу. Це священники Михайло Богословський, Віктор Кіранов, Дмитро Гнатенко, Олександр Ільїнков, Матвій Александров, Олексій Усенко, Михайло Шафанов з матушкою Софією і ще багато інших тих, хто постраждав за віру Христову.

Царство небесне загиблим і вічна їм пам'ять на землі!..

*2000-2001 рік
від Різдва Христова*

ДОЛЯ БАРОНА ФОН ОТТО

1. ТАЄМНИЦЯ МАТЕРИНСЬКОЇ СПОВІДІ

... Вона помирала у важких муках. Хвороба віку змучила її до невпізнаності, змінила риси обличчя красуні полячки, яка із золотою медаллю закінчила гімназію в Севастополі, а опісля з дипломом першого ступеню — історико-філологічний факультет Вищих жіночих курсів у Харкові. Її знали і любили студенти Запорізького педагогічного інституту, що згодом став університетом і де вона була викладачем мови і літератури. А для своїх трьох дітей Вікторії, Левка і Ольгерда була просто люблячою, турботливою мамою. І ось вона покликала середульшого з них.

— Львовочка, — казала ледь чутно і він нахилився до її маленьких, худеньких рук. — Скажу тобі те, що ви не знаєте. Ваш батько походить з древнього роду німецьких баронів. Був він високоосвіченою, інтелігентною людиною... Викладав математику і фізику в інститутах і школах... Його замучили в ДПУ. Щоб якось уберегти вас від лиха, я змушена була знищити всі документи про нього і його родичів... Довелося замінити вам і національність — хай простить Матір Божа! І ви простіть, діти мої! Я все робила для вас...

Дві сльозинки скотилися з-під заплещених повік по впалих щоках помираючої...

Лев Андрійович Головін ще довгих чверть віку зберігав таємницю материнської сповіді. Хай би спробував він оприлюднити сказане матір'ю, чи розповісти десь, що він — дворянин та ще й з титулом барона, що, як відомо, передається як спадковий!.. Ні, він не намагався цього робити, бо то був час брежнєвщини, названий застійним. Можливо, органи держбез-

пеки і не заарештували б, як колись його батька, але з посади директора інституту підвищення кваліфікації учителів його, безперечно, звільнили б, виключили б і з партії за приховання соціального походження чи ще за щось, а його ж у партію приймали тільки як кращого вчителя в Жовтнево-му районі: старі більшовики — члени партійної комісії — півроку копалися в його документах, посилали запити у Покровський район на Дніпропетровщину, де під час окупації опинилася матір і вони, її діти.

...З далеких дитячих років він пам'ятав, що жили вони тоді неподалік паровозоремонтного заводу і сусідські хлоп'ята називали його, Віту й Ольгерда «німчуками», бо прізвище у них було якесь нетутешнє і дивне — ОТТО. Щоправда, стосунки між дітлахами не були ворожими: в хатах-мазанках на Колонці, як тоді називали район біля єдиної водопровідної колонки, — по-сусідству жили українці, росіяни, євреї — працівники паровозоремонтного.

Згадується йому батько. Високий, ставний, обличчям з ретельно підстриженими вусами і борідкою, він був схожий на останнього російського імператора Миколу Другого. Коли батько приходив додому, діти, Віта і він, Львовочка, ставали кожен на батькову ногу, хапалися за коліно, і так він їх катав, великий і дужий. А скільки радості було, коли, найнявши красивий фаєтон, повіз усю сім'ю до знаменитих порогів на Дніпрі, де все ревіло-гуділо, бризки долітали й до них на березі, а над рікою стояла біла хмара, на якій у сонячний день вигравала веселка. Звертаючись до дітей, батько казав: «Надивляйтеся, діти, запам'ятовуйте. Цього дива ви вже більше ніколи не побачите. Тут буде велике-велике озеро». Справді, невдовзі при будівництві Дніпрогесу пороги затопили, навіть найстрашніший з них Ненаситець сховався в глибинах озера, названого невідь-чому іменем Леніна.

Спогади переносять високого сивочолого чоловіка в перші роки щасливого дитинства. Лев Андрійович пам'ятає себе ще чотирьохрічним хлопчиком, коли після численних мандрів батьки переїхали до Запоріжжя і вчителювали в школі для дорослих робітників паровозоремонтного заводу, їхня квартира була при школі, якою завідував батько. Батьків кабінет — водночас служив і класною кімнатою. І з кухні, якщо двері відчинені, хлопчина спостерігав за уроками.

— Пам'ятаю, як тато розтлумачував своїм дорослим учням, які бувають кути, — розповідав Лев Андрійович — Навіть я розумів, який кут гострий, а який — тупий, а ті дядьки плуталися в них, і я з кухні кричав їм підказку, за що мама виганяла мене в іншу кімнату. А якось тато зайшов на кухню, підбрав жарину, що випала з плити, і сказав: «От сволота!» і знов пішов у клас. Я ж побачивши, як ще одна жарина випала, підбіг до дверей класу і гукнув: «Таточку, ще одна сволота випала!». Дядьки в класі зареготали. Батько швидко пройшов на кухню, підбрав жаринку і знову пішов до своїх учнів. А жили ми тоді заможнo, був період непу, батько, крім шкільних занять, давав ще приватні уроки і йому добре платили. Мені запам'яталися, що у нас стояли бідончики з медом, маслом, смальцем. Та скоро все це скінчилося, як дитячий сон у літню ніч...

2. «ВАС ЩО, ДО ЦЬОГО ЧАСУ НЕ ВЗЯЛИ?!»

Дитинство померкло квітневого дня 1928 року, коли у хвіртку будинку завідувача школи Андрія Вітольдовича фон Отто зайшло троє в блискучих шкірянках. Про що йшла мова, хлопець п'ятирічний не знав, бо мати відіслала його до сусідів, а коли повернувся, батька вже не було. Його посадили в тюрму, яку тоді називали бупр, тобто «будинок примусових робіт», щоб, мовляв, примусити працювати класово-ворожі елементи. Та примушували там не стільки до фізичної праці, скільки до зізнання в участі в контрреволюційній організації, якої, звісно, і в помині не було. І часто ті зізнання «вибивали». За давністю часу (а може, й спеціально знищили! — І.Н.) не збереглися протоколи допитів Андрія Вітольдовича фон Отто. Та результат відомий. Сусідка, яка працювала в тому бупрі працюючою під великим секретом сказала вчительці, що їй довелося прати одяг «увесь закривавлений» і вона впізнала, що то був одяг Андрія Вітольдовича. А коли в серпні того ж року Маргарита Вацлавівна прийшла на вулицю Червоногвардійську, де містився той бупр, і принесла передачу чоловікові, їй сказали: «Можеш забрати його додому: нам він уже непотрібний...» Випросивши пкільного коня і візка, вона привезла чоловіка додому, уже напівмертвого: він не міг ні ходити, ні розмовляти. Пам'ятає Лев Андрійович, як його найменший брат Ольгерд, якому ледь рік виповнився, придибав до батька, що лежав на ліжку. Батько не зміг навіть погладити по голівці сина, а лише сумно посміхнувся. Двадцятого серпня 1928 року батька не стало...

Хто ж він був і чим загрожував радянській владі?

Ось стислі біографічні відомості, які вдалося розшукати в архівах Росії і України Леву Андрійовичу майже через сімдесят років після того серпневого дня. Корені роду ховаються в глибині століть, в часи, коли територія України входила до Великого князівства Литовського. Перша гілка роду зазеленіла, тобто стала відомою, коли 22-річний Готфрід Отто у 1726 році отримав за заслуги дворянське звання і титул барона з відповідним гербом і правом писати перед своїм прізвищем оте коротке емке слово «фон». Його праправнук Андрій народився 17 жовтня 1877 року в сім'ї Вітольда Людвіговича фон Отто і Софії Флоріанової, хрещений був у церкві Вознесіння у Києві. У 1898 році закінчив Катеринославську гімназію і в тому ж році поступив на фізико-математичний факультет імператорського Московського університету. Закінчив його в 1903 році з дипломом першого ступеню, викладав математику в Феодосійському учительському інституті, Мелітопольському реальному училищі, Київському кадетському, а також в приватному училищі Козленка, в гімназії Вальтер.

З 1908-го він два роки був слухачем Санкт-Петербурзької Педагогічної академії і одночасно вчився на курсах при Головному управлінні військово-навчальних закладів, щоб мати право викладати в класах кадетських корпусів, чим і скористався, навчаючи пізніше майбутніх офіцерів в Одеському кадетському корпусі. Андрій фон Отто був учасником Першого Всеросійського з'їзду вчителів математики в Петербурзі. Він прагнув

побільше узнати, побачити, осмислити і, працюючи у Владивостоці, де викладав математику в комерційному училищі, багато мандрував по Сибіру, Далекому Сході, побував у Японії, Кореї, Китаї. В родинному архіві зберігалися фотокартки, на яких цей невгамовний учитель математики сфотографований на Великій Китайській стіні, біля підніжжя вулкану Фудзіяма, в буддійському храмі-пагоді.

Доля закинула учителя-мандрівника в наші краї, знайомі з юності, — на Катеринославщину, де став викладати математику спочатку в Маріїнській жіночій, а потім у Покровській 8-класній змішаній гімназії, де був призначені директором. Очолював цей заклад і тоді, коли рішенням радянських властей гімназія була реорганізована в трирічні учительські курси. У селі Покровському 43-річний директор одружився з молодою учителькою Маргаритою Транчук. Красуня-полячка була майже вдвічі молодшою за чоловіка, але жили вони в любові та злагоді. У Покровському у подружжя народилася дочка Вікторія, а через два роки, в 1923-ому і син Лев.

Після переїзду до Запоріжжя в 1926 році Андрій Вітольдович призначається завідувачем школи при паровозоремонтному заводі, а Маргарита Вацлавівна викладає мову і літературу. В квітні 1928 року органи ДПУ арештовують завідувача школи. За що? На жаль, невідомо, що саме йому інкримінували, але найбільш вірогідно, що дворянське походження учителя не давало спокою гепеушникам. Не добившись від нього зізнання участі у міфічній контрреволюційній білогвардійській організації, його замучили до напівсмерті і «звільнили», віддали дружині: хай помирає вдома, а не в бупрі. Так ДПУ замело сліди злочину...

Що залишалося робити молодій вдові? Адже на руках у неї троє малолітніх дітей: найменший, Ольгерд, народився уже в Запоріжжі в 1927 році. Звичайно ж, рятувати їхнє майбутнє. Як їй вдалося записати дітей «росіянами», нікому не відомо. Однак, прізвище залишилося, що й у подальшому насторожувало радянських чиновників. Родина Отто жила в постійному чеканні: приїдуть і за ними, тим більше, що брати чоловіка Микола і Борис ще на початку двадцятих виїхали за кордон. А на Колонці і вдень і вночі, найчастіше саме глухої ночі йшли арешти. Забрали й колеґ Маргарити Вацлавівни...

Масові репресії досягли свого апогею після прийняття «найдемократичнішої в світі» Сталінської Конституції. В 1937 році «чорний ворон» повіз учителя географії Йосипа Степановича Булгакова, в ніч з 7 на 8 листопада (мабуть, на честь XX річниці Жовтневої революції) арештували майстра паровозного депо Марка Кириловича Діденка, інспектора залізничного руху Василя Івановича Абрамова, а через тиждень — бригадира паровозників Онуфрія Андрійовича Агєсєнка... Хіба можна забути той жахливий час, про який через багато років Лев Андрійович напише:

Немела мать, от страха замирая,
Когда ей кто-нибудь бросал в упор,
В действительности недоумевая:
«Вас что, еще не взяли до сих пор?»

Родословная и Доказательства о
 Происхождении рода Олгановъ

Торъ

Труцъ прише

Изъ престоловъ по полю полторы кресты, либо въ
 низу по левой стороне, нѣтъ, по лѣвой по пе-
 реди. Преставой въ шлемъ либо короны прише-
 дитъ безоружная до тѣла рука въ локтяхъ
 согнутая въ мѣсяцъ сурь въ праволуцти. Звѣсти-
 ная —

Родословная

Доказательства

Сенюша { Сибирьская

1^е Уступилъ Звѣсь отъ Тот-
 фриды Тарика сына Оттого Са-
 нисаву и Катерина изъ Соптовъ
 Ванжевиши Супругамъ. Зѣтлю
 и дочери не похотѣло Кистъ Свѣ-
 бучи Преманщина Званую по
 силъ Стюногрива отъ Полоцкаго
 Стявоника и Тейковника
 Ординации Острожской Стефане

Дякувати Богу, не взяли, хоча сім'я була під пильним оком. Може, через те не прийняли юнака Левка в Запорізький аероклуб, не вступив він і до комсомолу, однак комсорг школи Діна Вайсбург — чорноока красуня-єврейка — давала і йому доручення, як й іншим, і Левко виконував їх. Не взяли його й до армії, коли він з іншими однокласниками-випускниками у червні 1941 року прийшов до військкомату. Він пройшов медичну комісію, а на мандатній — загальмували: хоч в атестаті добрі оцінки, але ж прізвище?..

А фронт тимчасом стрімко наближався до Запоріжжя. Йшла евакуація заводів, від німців тікали на Схід сім'ї активістів-комуністів, євреї і вони... німці. Війна наздогнала їх на станції Ханжонкове, де зупинилися у далеких родичів матері. Невдовзі німецькі війська зайняли і станцію і найближче місто Макіївку.

Залишалося одне — вертатися назад у Запоріжжя. Зібравши домашній скарб на возик, вирушили. Та оскільки шлях лежав через рідні для Віти і Левка місця, дісталися Покровського району на Дніпропетровщині, жителі якого, виявилося, ще пам'ятали директора гімназії Андрія Вітольдовича і його милу дружину. Залипили хвору матір і Вікторію для догляду за нею у незнайомі та привітної тітки Параски в селі Зелений Гай, хлопці рушили у дорогу далі на Запоріжжя. Зима сорок першого прийшла рано: вже на Покрову, 14 жовтня, випав глибокий сніг. Молодшому Ольгерду довелося вертатися — не витримали його парусинові туфлі, а Лев таки дістався до Запоріжжя.

Свого міста він не впізнавав. Вулицями крокували вилощені в чорних мундирах зі свастиками есесівці, знайомі сусіди на Колонці бідували без харчів, майже в центрі міста огороженому колючим дротом виник табір для військовополонених, а ледь не на кожному стовпі висіли оголошення-накази на німецькій, російській і українській мовах про розстріл за укриття євреїв і комуністів. І Лев не став затримуватися — вернувся у Покровський район уже знайомою дорогою.

Сім'я бідувала. Досі в пам'яті, як ділила Маргарита Вацлавівна кожному по двадцять кукурудзяних зерняток, як за миску борошна віддали зінгерівську швейну машинку, як довелося розпрощатися із пікіряним чемоданчиком, що як пам'ять залишився від батька у його мандрах. Та на пропозицію німецького коменданта Покровського району піти служити в поліцію Лев Отто відмовився і працював зі своїми ровесниками-українцями у сільській громаді, як завуальовано назвали колгосп. Навчився запрягати й розпрягати волів з дивними кличками Гітлер і Муссоліні. Невідомо хто і коли їх так назвав, але вочевидь ще до війни, бо в селі всі так звали. А коли один з волів об'ївся росяної люцерни і бригадир послав Левка за ветеринаром у центр Покровського і той з порога, захеканий, бовкнув: «Гітлер захворів!» ветеринар не здивувався, а поспішив на допомогу. Виходить, знав ці клички.

Ні, не через ці клички волів потрапив Левко Отто в ешелон на станції Чаплино, що відправлявся з українськими юнаками і дівчатами в Німеч-

чину: їй потрібна була дешева робоча сила. Так нащадок остзейських баронів став остарбайтером.

Табір в Аусбурзі був так званий «трудовий», входив до системи таборів заводів Мессершмітта. На ньому, одному з таких заводів Ренка, виготовляли коробки швидкостей для автомобілів та іншої техніки. Табір був обгороджений колочим дротом, але без сторожових веж з вартовими. Та як і в інших таборах тут теж був суворий режим з напівголодним існуванням, побоями за найменшу провину і навіть загрозою розстрілу за невихід на роботу чи саботаж або якусь шкоду. На день видавали по 300 грамів ерзац-хліба, невідомо з чого спеченого, вранці кухоль чаю, в обід — миска баланди з брукви. Щоправда під кінець 1943-го, мабуть, відчувши перелом у війні, почали видавати по 10-15 грамів маргарину, а в сорок четвертому — навіть платити по 20 рейхсмарок, за які все одно мало що можна було купити.

Работали мы на одном заводе,
Где делали коробки скоростей.
Нас за рабов там не считали вроде,
Но в то же время и не за людей, —

такими віршованими рядками визначить Лев Андрійович те становище своє і всіх остарбайтерів. Та буде це через якихось п'ятдесят років, коли він спроможеться видати свою книжечку віршів під назвою «Думы и былое». Але там, у Німеччині, він пересвідчився, що й німці були різними. Одні били нагаями — досить було затриматися з пикуванням у колону, інші хапалися за пістолета. А треті... З теплотою згадує колишній остарбайтер заводського майстра Карла Байєра, який навчав токарній справі. Старий німець ділився з учнем своїм «бротцайгом» — сніданком з хліба і тонко нарізаними шматочками чорної редьки.

Вихований у радянській школі вісімнадцятирічний юнак вважав щиро, що тільки в СРСР робоча людина живе в доброму достатку і, як співалося, «имеет право на учење, отдых и на труд». Йому втокмачували в голову, що там, на Заході із загниваючим капіталізмом, простий робітник живе у злиднях і безправ'ї. Та ось уже в свої дев'ятнадцять хлопець з подивом дізнається від Карла, що той до війни міг у відпустку вільно з'їздити на курорти Іспанії чи Італії. А ставши пенсіонером, жив безбідно — міг пристойно одягатися, нормально харчуватися, навіть посидіти зі старими друзями за чашкою справжньої кави чи кухлем баварського пива з сосисками. Ех, якби не війна і Гітлер з його «Дранг нах Остен»! Молодші там, на фронті, а старих, як він, Байєр, послали працювати...

Старому майстрові Левко вдячний і за те, що навчився від нього токарній справі, що згодилося йому в подальшому.

Чи було бажання записатися як «фольксдойче» і, можливо, залишитися назавжди на Заході? Це пропонували не лише німці на заводі, той же Байєр, а й свої. Староста групи остарбайтерів Володя Подольський не один раз казав, що з таким німецьким прізвиськом, він і не роздумував би.

— А я теж не роздумую, — відповідав Левко. — З вами мене привезли

сюди, звідси й поїду в Україну, якщо, звісно, не загнусь тут, в Аусбурзі...

Коли Аусбург звільнили американці, він міг би виїхати і в Америку і навіть в далеку Австралію, як пропонували. Та на Україні залишалися мати, сестра і брат — як вони там без нього? Шлях до них лежав через декілька фільтраційних таборів, де смершівці перевіряли і кожне слово і кожен крок, розпитуючи всіх, хто спілкувався з ним. Слава Богу, відпустили, хоча багатьом остарбайтерам довелось з німецьких таборів переселитися в табори ГУЛАГу...

3. А ПРІЗВИЩЕ ДОВЕЛОСЯ ЗМІНИТИ НАВІТЬ ДВІЧІ...

Ні, не в сорок сьомому, коли він після повернення з Німеччини рік попрацювавши токарем, став студентом фізико-математичного факультету Запорізького педагогічного інституту і невдовзі одружився зі студенткою філологічного Зіною Головіною. Кожен з них після шлюбу мав своє прізвище. А от через одинадцять років, коли у них уже були дочки — школярки і коли йому прозоро натякнули, що з таким прізвищем, як у нього, йому нічого не світить: отак і залишиться учителем фізики і математики в школі. Що ж, то був час, коли анкета

відігравала велику роль у долі людини. Узявши прізвище дружини і своїх дітей, ставши Головіним, він упевнено піднімався щаблями службової драбини — завуч, директор школи, відмінник народної освіти, делегат з'їзду вчителів і, нарешті, директор обласного інституту удосконалення учителів. По суті він став фундатором цього закладу, віддавши йому одинадцять років, і залишив його в глибокому пенсійному віці та добрі спогади сотень учителів.

Як і більшість пенсіонерів, він увесь час віддавав вирощуванню саду на дачі та вихованню внуків, але дедалі частіше згадував материн заповіт. Один за одним пішли у вічність і старша сестра, і молодший брат, і кохана дружина Зіна, і старша донька Тетяна, які так і не дізналися усієї правди про свій шляхетний рід.

Леву Андрійовичу Головіну довелося кілька років писати в різні архіви, аби відновити, точніш, відшукати сліди своїх далеких предків. Та, виявляється, частина цих документів збереглася в архівах. Вислали навіть копію диплома його батька, який вчився в Московському університеті, а з Петербурга надійшло декілька документів про «пожалування» дворянства прапрадідові Готфрїду, малюнок і опис родинного герба барона. А водночас з пошуком документів своїх предків Лев Андрійович писав і в архіви Німеччини про роки неволі. Там теж збереглися документи про остарбайтера Лева Отто. На родинній раді з молодшою донькою, її дітьми, вирішене було ще раз змінити прізвище, повернути батькове.

На моє запитання, що дало йому повернення до батьківського прізвища і до права писати перед ним додаткове «фон» Лев Андрійович відповів, усміхнувшись:

— Аж нічого! Хіба що моральне задоволення, бо внуки і правнуки знатимуть про своїх предків. А я таким чином, хоч і з великим запізненням, виконав материн заповіт. А щодо повернення на свою історичну батьківщину, як це зробили інші, то я глибоко переконаний, що моя історична батьківщина — це Україна: батько народився в Києві, дід — у Кам'янець-Подільську, батьки моєї матері теж народилися в Україні, хоч за національністю — поляки. Про це теж є документи з архівів.

Так, є документи і з Росії, і з Німеччини. Немає тільки документів з архівів колишнього Державного політичного управління України по Дніпропетровській області за 1928 рік. І Лев Андрійович фон Отто продовжує писати до органів Служби безпеки, аби відшукати останній слід батька: «Адже він був арештований, в чомусь його звинувачували, в катівнях ДПУ його фактично перетворили в труп, — пише в листах Лев Андрійович. — Я не можу собі уявити, що не залишилось ніяких слідів, адже все, що відбувалося в ДПУ, протоколювалося чи актувалося. Я вже стара людина, інвалід, мені вже не так багато залишилося. І я хотів би ще за життя з'ясувати для себе і для моїх нащадків про мого батька. Допоможіть, прошу вас!...»

2000 р.

ГЕРОЙ ЗАЛИШИВСЯ ГЕРОЄМ

Маловідомі сторінки життя Сергія Щирова

С.С. Щиров

Комуністична партія, встановивши в державі тоталітарний режим, викорчувувала не тільки залишки дворянства, як це видно на долі нащадків барона фон Отто, викорінювала релігію та духовенство, знищувала трудове селянство під гаслом «Геть куркуля — класового ворога пролетаріату!» В жорна сталінської репресивної машини потрапляли не лише борці за національну ідею самостійної України, а й радянські патріоти-інтернаціоналісти, які, ризикуючи життям, захищали Вітчизну та ідеї соціалізму і здобули в боях найвище в країні звання Героя Радянського Союзу.

Такою жертвою сталінщини став і наш земляк з села Мала Токмачка Оріхівського району

Іван Йосипович Проскуров. За участь у боях в небі Іспанії в червні 1937 року йому, першому на Запоріжжі, було присвоєно звання Героя Радянського Союзу з врученням Золотої Зірки під №33 і ордена Леніна. А на початку війни генерал-лейтенанта авіації органи НКВС заарештували і 28 жовтня 1941 року його життя обірвалося в беріївських катівнях.

Не менш трагічна й доля іншого нашого земляка Сергія Сергійовича Щирова, про що йтиме мова в цьому нарисі.

1. «ХТО ВІН, СЕРГІЙ ЩИРОВ?»

Під таким заголовком газета «Запорізька правда» 25 жовтня 1989 року надрукувала розповідь співробітниці краєзнавчого музею Регіни Чендиріної. Я тоді працював у редакції і мав причетність до цієї публікації, готував її до друку під рубрику «Реабілітація: документи, листи, відгуки». Ця розповідь була на часі, бо щойно в газетах «Известия» (19 жовтня 1988 р.) та «Красная звезда» (15 квітня 1989 року) були надруковані матеріали Ю.Феофанова «Судьба под №117...» і О.Голікова «Неопублікований очерк». З них читачі чи не вперше дізналися про Сергія Щирова.

Як науковий працівник музею Р.М. Чендиріна почала розшуки документів про нашого земляка, ім'я якого тоталітарний режим майже до останніх днів свого існування викреслював з історії. Тільки уже в незале-

жній Україні ім'я Сергія Щирова відновлено в шлейді земляків-героїв. Про це зокрема йдеться в публікаціях Л.Юдіна «Справа №2508 сталінського сокола» (газета «Урядовий кур'єр», 29 листопада 1999 р.) та нарисі П.Ребра «Як гасили зірки», вміщеному в альманасі «Спокута» №2 за 2000 р.

Однак не всі сторінки життя цієї людини були відомі названим дослідникам і тому варто спробувати ще раз відтворити героїко-трагедійний життєпис нашого земляка.

Народився Сергій Сергійович Щиров у 1916 році в селищі Якимівка, розташованому на півдні нашої області. Невдовзі сім'я переїхала до Севастополя, де музично обдарований хлопець став вихованцем оркестру військово-морського флоту, бо чудово грав на альті. Однак його мрія — не музика і навіть не море, а безмежжя блакитного неба. Як багато юнаків того часу, Сергій хотів стати льотчиком. Перші свої польоти в небі він здійснив на учбовому «У-2» та планері, навчаючись в Мелітопольському аероклубі та планерній школі. Після них продовжив навчання в знаменитому Качинському авіаучилищі, з якого вийшло немало відомих військових льотчиків, яких в ті часи з гордістю називали «сталінськими соколами».

Одним із них і став Сергій Щиров. Влітку 1941 року в званні молодшого лейтенанта він зустрів війну на Південно-Західному фронті, став свідком розгрому німецькими бомбардувальниками наших аеродромів, стояв біля перших могил загиблих своїх товаришів і за їхню смерть поклявся відомстити фашистам. Та лише в кінці червня він уперше підняв у небо свій «И-16» і з прикрістю переконався, що «мессери» і «фоккери» набагато досконаліші технічно, аніж радянські літаки. Про це він з гіркотою записував у щоденнику, рядки з якого наводять Р. Чендиріна та інші дослідники.

Вони ж зазначають, що бойовий досвід молодого льотчика зростав з кожним днем, з кожним вильотом. Свій перший бойовий орден Червоної Зірки отримав напередодні новорічного свята (орденська книжка підписана 29 грудня 1941 року). Через кілька місяців він — старший лейтенант — командус ескадрильєю винищувачів і на фюзеляжі його літака з являються червоні зірки, ознаки збитих ворожих машин. Про той час, зокрема про бої під Ростовом, у щоденнику Щирова є такий запис «Не встигнеш доповісти про виконання завдання, як знову доводиться летіти. Майже кожен виліт пов'язаний із зустріччю противника і повітряного бою з ним».

Відчайдушною сміливістю і високою льотною майстерністю Сергія Щирова захоплювалися його однополчани. Один із них, теж наш земляк із Гуляйпілья, Микола Ісасенко у мемуарній книжці «Виджу противника» згадує: «Пропозиція стати веденим у Щирова була для мене великою честю». Справді вони часто літали такою нерозлучною парою — якимівець і гуляйполець — бойові побратими, в жилах яких текла кров предків — славних козаків-запорожців.

Через рік після одержання Червоної Зірки на грудях майора Щирова засяяла Золота Зірка: у грудні 1942 року центральні газети опублікували Указ Президії Верховної Ради СРСР від 13 грудня «Про присвоєння звання Героя Радянського Союзу командному і рядовому складу Червоної Армії».

Дев'ятнадцятим у списку нагороджених стояло прізвище Щирова. Що ж, небагатьом у той важкий час випадала така висока честь бути Героєм!

Ось портрет нашого земляка в опису фронтового кореспондента «Красной Звездь» О.Голікова: «Приємне обличчя, чоло високе, круте, великі карі очі дивилися з-під чорних брів вивчаюче, чітко. Тиснучи мені руку, він усміхнувся, при цьому якимось по-особливому примружився, через що серйозне, навіть суворе обличчя зробилося враз м'яким, по-дитячому довірливим...»

Хороброго льотчика приймають в партію, товариші з 236-ї винищувальної дивізії повітряної армії, якою командував наш земляк В.О. Судець, вітають Сергія з підвищенням по службі і з виходом книжки «Бить врага, как Щиров», де описаний його досвід ведення повітряних боїв. Про хоробрість льотчика складають легенди.

2. УЧАСНИК СЕКРЕТНОЇ ОПЕРАЦІЇ НА БАЛКАНАХ

В тяжких кривавих боях на землі і в небі минув 1943-ій. Уже визволена територія Запорізької області і рідні села Сергія Щирова і Миколи Ісаєнка. В 1944 році радянські війська перейшли колишні кордони і ведуть бої на території Польщі, Румунії, Чехо-Словаччини, шириться партизанський рух в ряді країн і найбільше в Югославії, де під керівництвом Йосипа Броз-Тіто Народно-визвольна армія завдає дошкульних ударів фашистським військам. Гітлер віддає наказ будь-що знищити вище керівництво Народно-визвольної армії і, зокрема, захопити Тіто. До містечка Дрвар у Західній Боснії, де за німецькими агентурними даними перебуває ЦК СКЮ, штаб армії і сам Тіто, кинуті відбірні частини есесівців з гірськострілецьких дивізій. Над містом небо заповнили транспортні літаки і планери, з яких висаджується численний десант. Здається, нікому не вдасться вислизнути з цієї пастки. Та схопити Тіто німцям не вдалося: під виглядом похоронної процесії у труні, загримованого під мерця, югослави вивезли свого вождя у безпечне місце.

Однак ця операція не на жарт налякала вище партійне і військове керівництво Югославії і, аби не сталося чогось подібного, було вирішено переправити маршала Тіто і ЦК СКЮ до Москви, на чому наполіг і сам Сталін. Але як це здійснити? І військове керівництво розробляє план вивезення маршала Тіто. На той час (травень 1944 року) 236 авіадивізія була включена до складу 17-ї повітряної армії генерал-майора В.О. Судця, командиром 611 авіаполку призначається Сергій Щиров. Штурман цього полку колишній ведений Микола Ісаєнко з групою винищувачів перебував у розпорядженні командуючого 8-ю гвардійською армією. Та раптом сам генерал-полковник В.І. Чуйков викликає Ісаєнка і без посередництва командира полку наказує повернутися в свою дивізію. Нічого не розуміючи, що сталося, Ісаєнко, прибувши, не застає Сергія Щирова, а комдив наказує: прийняти авіаполк, бо Щирова переведено в інше місце.

Пізніше стало відомо, що викликаний до Москви Сергій Щиров одержав надсекретне завдання вищого військового командування. А полягало

воно в тому, що йому особисто доручалося вивезти з маловідомого місця в горах керівника Югославії і для цього він прибуває в розпорядження командира 10-ї штурмової дивізії генерал-майора А. Вітрука.

«Сергій сповна усвідомлював, — пише один із дослідників Л. Рябченко, — що це питання його життя або смерті, і не тільки його. У випадку невдачі полетить не одна генеральська голова. Адже йдеться не так про маршала, як про сталінського друга Тіто — козирного туза советизації Балканського півострова». На перших порах Щириков ознайомився з досвідом інших льотчиків, вивчав можливі повітряні маршрути над Балканами, щодня цікавився погодними умовами в гірській місцевості. І нарешті в один з вересневих днів при складних метеорологічних умовах Сергій Щириков приземлився на винищувачі в заданому квадраті гірського п'ятачка і доставив маршала Тіто на свою авіабазу. За прокладеним ним маршрутом репту членів югославського керівництва вивезли пілоти 10-ї штурмової дивізії А. Шорніков, Б. Калмикін і П. Якимов.

Операцію по врятуванню маршала Тіто Сергієм Щириковим дехто з дослідників небезпідставно порівнює з тією, яку здійснив Отто Скорцені в 1942 році, визволивши з неприступної гірської фортеці Беніто Муссоліні, закритого там повсталими італійськими карабінерами при підтримці союзних військ. Однак фахівці військової справи вважають, що Сергію Щирикову довелося діяти в набагато складніших умовах. Адже потрібна була віртуозна майстерність пілота посадити літак вночі в гірському масиві на поспіхом приготовленому «п'ятачку». Та й небагато було сміливців-льотчиків, готових піти на такий ризик, адже не виключалася можливість ворожої дезорієнтації. Не йде ні в яке порівняння й подальша доля рятівників вождів. Отто Скорцені, ця людина зі шрамом, як його називали, закінчив свій життєвий, шлях з високими почестями у франкістській Іспанії, а Сергій Щириков... Так у тому ж вересні 1944 року його викликали до Москви, де маршал Тіто особисто вручив Сергію Партизанську Зірку I ступеня і звання Героя Югославії. Між іншим, такої високої нагороди під час Другої світової війни були удостоєні лише 13 радянських військових. Однак у довіднику про Велику Вітчизняну війну перераховано лише дванадцять: три генерали, один адмірал і вісім льотчиків. Тринадцятого не названо. Хто він? А між тим у протоколі вилучених речей 7 квітня 1949 року при обшуку Сергія Щирикова серед 15 бойових нагород і Золотої Зірки героя ще значиться Партизанська Зірка (Югославія).

Що ж сталося з відважним льотчиком, якого після завершення надсекретної операції в Балканах було підвищено в званні до підполковника, призначено інспектором при Головному штабі Військово-Повітряних Сил СРСР і зроблено подання на нагородження його другою Золотою Зіркою?

3. ЛЮБОВ І НЕНАВИСТЬ В ОДНОМУ СЕРЦІ

Зоряний шлях нашого земляка перетнув тодішній всемогутній шеф держбезпеки СРСР, член Політбюро ЦК і по сумісництву спекулянт і гвалтівник жінок і дівчат Лаврентій Павлович Берія. Як це трапилося?

Під час однієї з поїздок до Москви (можливо, навіть тієї, де одержав надсекретне завдання, що в часі цілком збігається) Герой Радянського Союзу Сергій Щиrow познайомився з молодою красунею-єврейкою Софією. Обоє молоді і гарні, вони покохалися, як Ромео і Джульєтта, і в листопаді, на Жовтневі свята відгуляли бучне за тих суворих і напівголодних часів весілля. А на третій день інспектор Головного управління ВПС вилетів до Оренбурга, що тоді звався Чкалов на честь відомого радянського льотчика, сталінського улюбленця, який трагічно загинув при випробуванні ним нового літака у 1938 році. Є версія, що до загибелі причетні спецслужби, оскільки Чкалов нібито відмовився від вождєвої пропозиції очолити відомство держбезпеки, хоча саме цим міг перейти дорогу Берії. Можливо, що й відрядження Щиrowа було інспіроване підручними шефа держбезпеки, бо повернувшись через тиждень з Приуралля, Сергій не застав удома дружини. Ось як цей момент описує Леонід Рябченко зі слів самого Щиrowа:

«Вона з'явилась пізно вночі, і раптове повернення чоловіка її дуже збентежило: на стомленім обличчі сп'янілої дружини явно проступили виразні сліди неспідробної тривоги. Плутаним язиком намагалася щось пояснити... Тільки ранком другого дня Сергій довідався страшну правду: його дружина стала коханкою шефа державної безпеки СРСР Лаврентія Берії. Під вечір до помешкання Щиrowих знову підкотила машина «чорного полковника», начальника особистої охорони можновладця, Саркісова, який не звертаючи уваги на чоловіка, наказав його дружині «собираться». Ошарашений Сергій встиг лише кинути навздогін дружині: «Скажи своєму Берії, що для подібних справ ти маєш чоловіка» (ж-л «Зона», №9, 1995 р.).

Наведу більш вагомий документ, який з'явився тільки через 12 років після описуваних подій. Заступник генерального прокурора СРСР А.Катусєв в офіційному документі написав: «Перевіркою встановлено, що дійсно в 1944 році начальник особистої охорони Берії Л.П. — полковник Саркісов, побачивши на вулиці дружину Щиrowа, затяг її до Берії в особняк, а там Берія примусив її до сожительства, після чого неодноразово викликав до себе протягом 1944-1949 рр.»

Ці роки для Сергія стали часом пекельних душевних мук кохання і ревності, любові і ненависті, що вмістилися в його серці. Можливо, часом приходила навісна думка застрелити зрадницю, та що божевільну думку змінювала інша — Софію силоміць примусили лягти в ліжко розпусника і він, Сергій, із задоволенням розрядив би всю обойму в сите тіло негідника, на жаль, недосяжного для здійснення такої справедливої помсти.

А трагедія продовжувалась. Ледь не щоночі з'являлися посланці Берії і забирали Софію. Як бути? І підполковник Щиrow подає рапорт, прохає повернути його знову на фронт. В боях з асами Герінга безстрашний льотчик забуває про свій душевний біль і сором. «Бачу ворога!» — гукав він у племофон своєму веденому і кидався, як сокіл, на «мессера». Тільки там, у небі, його не діставали очі і вуха беріївців. А на землі майже кожен крок відстежувався: і тоді, коли чаркував з французькими льотчиками з дивізії

«Нормандія-Неман», і тоді, коли намагався забути Софію в обіймах красуні-полячки...

Прийшов жаданий для мільйонів людей День Перемоги. Святковий кітель підполковника прикрашали золота Зірка Героя і Партизанська Зірка Героя Югославії, два ордени Леніна, Червоного Прапора і Червоної Зірки, Олександра Невського і Кутузова, багато інших бойових нагород. А під парадним мундиром билось серце, зранене великою любов'ю і великою ненавистю. Він робить ще один крок до порятунку родинного щастя. Одержавши призначення командувати авіаполком у Вірменії поблизу кордону з Туреччиною, забирає з собою дружину.

Даремно! У члена Політбюро ЦК, шефа держбезпеки довгі пупальця. В 1946 році, балотуючись кандидатом у депутати Верховної Ради СРСР у Тбілісі Лаврентій Берія посилає особистий літак за своєю наложницею у Вірменію... Минає небагато часу, і Щирова відкликають знову до Москви у розпорядження штабу Військово-Повітряних Сил і він розуміє, що зроблено це тільки для того, аби той негідник в особняку на Садовому кільці міг вдовольняти свої сексуальні забаганки з його дружиною, коханкою під №117.

Є версія, що Берія через своїх поплічників запропонував Щирову сприяти просуванню по службових сходинках аж до маршала авіації, а щодо його дружини додав: «Я ще трошки пограюся з нею і поверну законному чоловіку». Ні, не міг цього стерпіти Сергій, він не тримав язик за зубами, і агенти Берії доносять шефу лайки і погрози льотчика-героя. Берія вживає своїх заходів. Щирова звільняють з Військово-Повітряних Сил і засилають до Ташкенту начальником ... місцевого аероклубу. Софія залишається у Москві і невдовзі за вказівкою Берії стає дружиною підстаркуватого генерала.

Безмежно вірячи, що Сталін не знає про вчинки свого поплічника, Сергій Щиров поклявся вивести на чисту воду свого особистого ворога Берію і зважується на ще один відчайдушно-божевільний крок.

Прибувши до Вірменії на місце своєї недавньої служби ніби для зустрічі зі своїми друзями підполковник С.С. Щиров у військовій формі при всіх нагородах відкрито, навіть демонстративно йде до кордону з Туреччиною. Він знає, що прикордонники затримують його і що буде суд, але тоді на суді він скаже все про Берію.

Сьомого квітня 1949 року затриманого прикордонниками Героя Радянського Союзу доставляють у Єреван і міністрові держбезпеки Вірменії Щиров каже: «Показання даватиму тільки в Москві». Після короткої розмови по урядовому телефону з Москвою міністр відправляє Щирова до Москви і там, на сумнозвісній Луб'янці, Сергій на першому ж допиті називає причину, чому він відважився на такий крок, і це шокує слідчих. Після 49 допитів в катівнях Луб'янки з'являється обвинувальний висновок з такими рядками: «Щиров С.С., будучи ворожебно настроєним к ВКП/б/и Советской влади, пытался изменить Родине — совершить побег за границу...» Але не діждався Герой відкритого судового засідання. Вирок йому винесла Особлива нарада при МДБ СРСР: «25 років таборів суворого режиму». Лаврентій Берія переміг...

4. В НЕВОЛІ ОРЕЛ МОЛОДИЙ...

Навряд чи знав вірші Івана Багряного — іншого в'язня сталінських таборів, — написаних в камері смертників ще за десять років до ув'язнення Сергія. В одному з віршів є такі рядки:

Б'є крильми птах глухої півночі над мурами.
Б'є крильми птах та й ловить дзьобом ґрати...
Не жур мене, товаришу похмурий мій,
Нам так приречено з тобою умирати...

Достеменно ж можна сказати, що, опинившись за ґратами, позбавлений закритим указом звання Героя Радянського Союзу і всіх нагород, Сергій Щириков почувався саме таким молодим орлом у залізній клітці. Йому саме виповнилося тридцять три роки (вік Ісуса Христа!), коли він ступив на свою Голгофу.

Про табірний період в житті нашого земляка до останнього часу майже нічого не було відомо. Та сталося так, що в одному з північних таборів у 1952 році з Сергієм Щириковим познайомився український правозахисник Леонід Рябченко: їхні камери БУРу («барак усиленого режима» з камерами-одиночками для особливо небезпечних «ворогів народу») виявилися по сусідству і через отвір у стіні вони розмовляли. Вийшовши на волю, Леонід Рябченко на сторінках часопису «Зона», який видає Всеукраїнське товариство політв'язнів і репресованих, розповів про нашого сокола в неволі — про перебування Щирикова в північному Мінлагу: «Саме сюди заховав його могутній суперник із ЦК ВКП/б/ за безкомпромісну боротьбу на волі, яку він ще з більшою енергією продовжував в ув'язненні: за свою честь і гідність людини Сергій стояв насмерть, як Герой. Він і тут серед мороку гулагівського режиму «БАЧИВ ВОРОГА», тому з притаганим йому завзяттям без страху кидався в атаку за найменшої нагоди. Скутий внутрішніми путами своєї віри Сталіну, Сергій мимоволі викривав всю аморальність, гнилість і банкрутство цілої системи, щоб звільнитися від цих пут, потрібний був час, а Щирикова убивали. Кожна атака забирала частку здоров'я...»

Автор наводить жахливі факти морального і фізичного знущання табірної начальства над Героєм Радянського Союзу. «Чекісти виводили Сергія на різні принизливі роботи, де б можна було витравити з нього почуття Героя, а він не давався: кожний вихід негайно перетворювався на мітинг, де промовець без страху говорив про такі речі, від яких у чекістів німіли язики. Зеки гуртувалися навколо нього — скоро він став і їхнім героєм, людиною з легенди».

Як свідчить автор, нашого земляка ховали в найглухіших камерах і навіть влаштували над ним повторний суд, звинувативши його в намірі підняти в таборі повстання і за статтею 19-58-2 Кримінального Кодексу РРФСР засудили додатково ще на 25 (!) років. «На люди його більше не випускали, — згадує Леонід Рябченко. — Доведений до відчаю, Сергій запалоє свою камеру... По тривозі прибігли пожежники, але «гражданін начальник» з піною на губах потушив їхній запал:

— Не рупте! Почекайте, хай згорить у власному вогні!

На щастя, вогонь потух сам. З повної диму камери неприємного Сергія витягли без ознак життя, але він вижив...»

Страшно навіть уявити, що довелося зазнати нашому землякові, який витримував ці тортури, не гнувся в три погібелі перед табірним начальством і тим самим давав приклад мужності і героїзму іншим ув'язненим. Думається, що й автор нарису «Переможець» за сім місяців перебування в камері-одиночній по сусідству з камерою Щирова вчився у нього сили духу і гідності. Водночас, звісно, і сам впливав на Щирова, пробуджував у ньому національну свідомість. Сергій навчав бачив, що в таборах переважна більшість — це українці, засуджені за прагнення здобути волю і незалежність України і в цих жахливих умовах, згуртовані національною ідеєю, протистоять і табірному начальству і кримінальним групам, яких нацьковували на «націоналістів». Врешті сам Щиров сказав Леонідові: «Вийду на волю — помагатиму вам». І останній мав підставу зробити такий висновок:

«Просидівши півроку в одиночній камері, я не відчував самотності, бо поряд билось серце побратима. Бог знає, чи випало б нам дружити на волі, адже занадто по-різному бачили ми свою Україну, але усвідомлення того, що вона для обох була сдиною і любою матір'ю, сднало більше, ніж спільне горе. Обидва ми бачили ворога, дуже віроломного і жорстокого, який запроторив нас сюди у розквіті сил, щоб знищити, як то кажуть «з кінцями». Обидва ми словом і ділом змагалися з ним без страху в міру своїх знань і сил. Ми знали, що скоро нас розлучать і кожний піде своєю дорогою».

Так невдовзі й сталося. У березні 1953 року помер Сталін, а в грудні нове керівництво країни наказало розстріляти Берію та його найближчих поплічників-катів. Для ув'язнених у таборах блиснула зоря надії на звільнення. У грудні 1954 року Сергія Щирова під конвоєм відправили до Москви, де переглядали його «Справу №2508». На запитання відповідального працівника Генеральної прокуратури СРСР Терехова, що стало причиною спроби перейти кордон і, отже, дати привід інкримінувати найтяжчий злочин — зраду Батьківщини, Сергій з усією безпосередністю, яка була йому завжди притаманна, відповів: «Поїхав туди (в Тапкент) я сам. Я її кохав, але не міг бути з нею... Я не міг стерпіти того, що сталося. Я не хотів із цим миритися. Але що було робити? І тоді я пішов на відчайдушний крок. Я думав, що якщо все скажу перед трибуналом, то брудні справи цього мерзотника (Берії) приховати не вдасться. Коли мене привезли на Луб'янку, на першому ж допиті я все сказав...»

Господи, та яка шекспірівська трагедія може йти в порівняння з тією, яка сталася з відважним льотчиком із Запорізького краю?!

Настає останній акт цієї життєвої трагедії.

5. ХОЧ, ЗДАЄТЬСЯ, НЕ В КАЙДАНАХ...

Кайдани, точніше, американські наручники з нержавіючої сталі, які називали «браслетами» і в які часто заковували Сергія в таборі, з нього зняли. На підставі протесту Генерального прокурора СРСР «Справу №2508» переглянуто і С.С. Щирову знизили міру покарання за не вчинений ним злочин до п'яти років, тобто до фактично відбутого ним строку (з 7 квітня 1949-го)

і таким способом «підвели під амністію». Але амністія — це не реабілітація. Тоталітарна держава не визнала своєї провини перед репресованим нею громадянином. Ніхто й не думав повертати йому відібрані при арешті нагороди, поновлювати у військовому званні і на посаді, компенсувати завдані матеріальні збитки, не кажучи вже про вибачення.

Без коштів для існування, без роботи, без сім'ї і фактично без імені наш земляк став ізгоєм суспільства, на прапорі якого красувалося гасло: «Людина людині — друг, товариш і брат!»

Фальшивість комуністичних гасел відчув він на собі. Тавро «антирадянщика», здавалося, навечно уп'ялося в цю мужню і справді легендарну людину. Багато хто із знайомих при зустрічах робили вигляд, що ніколи й не знали, декотрі, боязко озирнувшись на всі боки, вислуховували його історію, співчутливо кивали головами, але й палець об палець не вдарили, аби допомогти людині, що потрапила в біду.

Щоправда, не всі такими були. Дехто з бойових друзів не відцурався Сергія, а старався допомогти. Серед них щонайперше — наш земляк із Гуляйпілья полковник Микола Ісаєнко, який на той час мешкав у Москві. До нього дістався Сергій Щиrow в одягу, виданому в таборі. Чи варто розповідати про зустріч бойових побратимів — ведучого і веденого в їх повітряних атаках на льотчиків-асів Герінга?! Микола Ісаєнко дав Сергію свій військовий одяг, надав йому притулок, намагався якось допомогти з працевлаштуванням, але не вдалося: Москва не лише сльозам не вірить.

Сергій Щиrow добирається до рідної Якимівки, але й тут його не з розкритими обіймами зустріли. Аби якось мати шматок хліба, влаштувався на роботу фотографом у побутокombінат...

Після всього, що випало на його долю, Сергієві потрібен і душевний спокій, і родинний затишок, і визнання заслуг на війні, і просто любов. Нічого цього у нього не було. Тож і не дивно, що він захворів на розлад нервової системи і опинився в одній з психіатричних лікарень далекої Казані. Дехто з дослідників вважає, що цим самим органи безпеки «ховали кінці» свого злочину. Так це чи ні — важко судити. Але факт залишається фактом: 2 квітня 1956-го, на сороковому році життя С.С. Щиrowа обірвалося... І ще більше двох десятирок років після смерті на його ім'я Система наклала табу: годі шукати ім'я С.С. Щиrowа в двотомнику «Герои Советского Союза», в томах історії Великої Вітчизняної війни чи картинах про тих, хто подвигом прославив Запоріжжя. Тільки в кінці 80-х — на початку 90-х років минулого століття реабілітовано Героя Радянського Союзу Сергія Сергійовича Щиrowа, про що йшлося в названих публікаціях.

Свій вклад в цю справу внесли і земляки Героя, назвавши одну з нових вулиць у Якимівці його іменем. Та чи адекватний цей вияв запізнілої спокути тому подвигу, який здійснив їх земляк?! А він би міг ще бути серед поріділих перенг ветеранів Великої Вітчизняної війни і розповідати про свої перші бої у небі, адже йому було б нині вісімдесят п'ять років...

Тож хай ніколи не згасне пам'ять про Сергія Щиrowа!

Герой залишається Героєм...

2001 рік.

СПОВІДЬ КОЛИШНЬОГО ПРОКУРОРА

Автора цієї своєрідної сповіді Анатолія Яковича Коваленка я знав багато років, коли він працював першим заступником прокурора області, а я в «Запорізькій правді». Широко ерудований в багатьох галузях, з великим життєвим і прокурорським досвідом, він мав особливо глибокі знання в юриспруденції. Недарма жартома його колеги називали Коваленка «ходячою юридичною енциклопедією»: він напам'ять знав ледь чи не всі статті Кримінального і Кримінально-процесуального кодексів, пам'ятав детально майже всі справи, з якими знайомився після закінчення слідства чи виступав по них як державний обвинувач.

*А. Я. Коваленко
перший заступник прокурора області*

А виступи його на судових засіданнях були не просто доказові, змістовні, а й блискучі за формою. Такими ж були і його протести на невірні судові рішення, в результаті яких вищі судові інстанції змушені були відмінити рішення своїх колег. Уже на початку 60-х за протестами А. Я. Коваленка були відмінені вирoki багатьом запоріжцям, засудженим в 30-40 роки за горезвісною 54-ю статтею Кримінального кодексу УРСР: безвинно покараних людей реабілітували. Серед них є ті, про кого йде мова в нарисах, зібраних у цій книжці.

Та з Анатолієм Яковичем я познайомився ще задовго до задуму писати ці нариси. Своїми роздумами про репресії і про важкий шлях реабілітації старший радник юстиції Коваленко ділився з читачами «Запорізької правди», і я вважав за честь рекомендувати їх до друку на шпальтах цього видання. А коли лиха доля звела нас у білій тиші лікарняної палати, я радився з Анатолієм Яковичем при написанні пригодницької повісті, а він, перемагаючи нестерпний біль, розповідав (часто й з гумором) різні випадки з своєї прокурорської роботи. Окремі з них, які чимось незвичним запам'яталися, записував і вже після того, як не стало цієї прекрасної людини, талановитого юриста, опублікував в газеті «Запорозька Січ».

Ці щирі розповіді в моєму давньому запису пропоную читачам.

1. ПАСІКА ДІДА МАТВІЯ

Пам'ятаю того дідуся, який наче стоїть перед очима — високий, сивоголовий, з білими вусами, нащадок запорозьких козаків. А от прізвище ніяк не згадаю, мабуть, у мене вже склероз почався. Так от, дід Матвій, — ім'я, бач, згадав, — поскаржився на те, що в нього в 1944 році відібрали пасіку і прокурор визнав дії голови колгоспу законними. Оскільки скарга стосувалася дій прокурора району, мені й доручили розібратися. Виїхав я на хутір Шевченка, де жив той дідусь, захопивши з собою в районній прокуратурі його «Справу». А було ось що. В суд на діда Матвія подав голова колгоспу, зазначивши, що такий-то при відступі Червоної Армії в 1941 році забрав собі колгоспну пасіку, при німцях жив добре і тепер, мовляв, наживається. Цю справу розглядали на виїзному засіданні районного суду в приміщенні місцевої школи. Прокурор і суддя (юридична освіта в обох — трьохмісячні курси!), розглядаючи заяву, зіткнулися з тим, що свідки в один голос заявляють: дід колгоспної пасіки не брав, у нього була своя і досить велика. Словом, нема криміналу. Тоді прокурор і суддя, оголосивши перерву, почали допитувати свідків таким чином:

— Ти при німцях був?

— Та вже ж був...

— Значить, допомагав фашистам. А за це будемо притягувати як пособника окупантам. Підеш на Колиму на десять років...

Одним словом, шантаж. Настрахали свідків, і вони після перерви почали казати, що, мовляв, у сорок першому дід узяв колгоспні вулики. Присудили: повернути пасіку колгоспові. А дід мені розповів, як забирали пасіку, то кидали вулики на бричку абияк, розтривожені бджоли порозліталися і загинули, колгосп ніякої користі не мав, хіба ото що голова поласував медом із стільників у вуликах.

Розібравшись зі справою, передопитав багатьох колгоспників, я виніс протест, рішення районного суду відмінили. Але що з того?

Пасіки вже не було. А в хаті діда Матвія я звернув увагу, що на стіні в рамці під склом висить подяка Сталіна за те, що пасічник купив літака і передав його для сина-льотчика. Та син так і не встиг на батьковому літаку повоювати — загинув, йому посмертно присвоїли звання Героя Радянського Союзу.

Між іншим, голову того колгоспу через кілька років судили. Він був у Донецьку під час окупації начальником поліції, служив в охороні табору військовополонених, скористався документами одного із розстріляних і після ще головував у колгоспі на хуторі Шевченка. Пасічника Матвія давно вже немає. А в пам'яті він — як живий. Розказував, що він тільки двічі в житті плакав: як прийшла похоронка на сина і тоді, як вивозили його пасіку. Бджоли літали навколо Матвія, гули розтривожено, наче просили захисту від варварів.

2. ОТАКИЙ ТО БУВ ВЛАСОВ...

Це прізвище я пам'ятаю, бо дуже воно на слуху тоді було. Ні, це не той Власов, що «Русскую освободительную армию» формував, як потрапив у полон до німців. Якось так вийшло, що мені не довелося мати справи як прокуророві ні з одним з власовців. А от цього Власова пам'ятаю добре і його справу, бо клопотав про його реабілітацію. Правда, тричі його справу повертали вищі інстанції: підстав для відміни вироку немає...

Цей Власов із колишнього Нововасилівського району. Мешкав він, здається, в селі Шовкай, там радгосп був такої ж назви. А звинувачувався Власов, як записано в судовій справі, «... в подстрекательстве к захвату Советской власти». В чому ж полягало оте «подстрекательство»? Власов був талановитий самоук-художник і скульптор, йому сільрада доручила оформити художньо ганок свого приміщення. Цей ганок і підвів його, точніше, одна з дерев'яних колон під дашком. На ній він майстерно вирізав фігурку змії, що своїм тулубом обкрутила стовп, а голова її з тоненьким роздвоєним язичком повернута в бік вивіски «УСССР. Исполком сельского Совета депутатов трудящихся». Хтось із занадто пильних у цьому витворі художника вбачив символ спроби замаху на Радянську владу. Не смійтеся, бо саме так було сформульовано головний пункт обвинувального висновку: «... в подстрекательстве к захвату Советской власти».

Щоб його реабілітувати, мені довелося передопитати багатьох його односельчан. Нічого антирадянського вони не чули від нього і не вбачали ворожого в його діях. Правда, ту змію за наказом начальства вирубували сокирою, бо дерев'яний стовп надійно підпирав дашок сільради. Язик Власов не тримав за зубами: любив хвалитися, що в громадянську війну йому сам Ворошилов подарував коня і гвинтівку. Коня він у тридцятому здав у колгосп, а гвинтівку шукали як речовий доказ. І не знайшли, звісно...

Отакий то був Власов!..

3. СИМВОЛІЧНИЙ НАПИС

У тридцять восьмому році, точно не пригадую, в якому місяці, вийшла одна з численних брошур Сталіна. І як завжди — на першій сторінці портрет вождя. Я служив тоді в Червоній Армії, був молодшим політпрацівником — заступником політрука по комсомолу. Одного разу приніс політрук цю брошуру і каже: «Придивись уважно до портрета Йосифа Віссаріоновича...» Придивляюсь: портрет як портрет. Я Сталіна двічі бачив і слухав. Вперше — як учасник Всесоюзної наради військових політруків був на першотравневому параді 1937 року, а вдруге — на урочистих зборах, присвячених 20-річчю РСЧА, себто взимку тридцять восьмого. На зборах з доповіддю виступав Ворошилов. Чомусь з доповіді запам'яталася його хвальковита фраза: «Если господа капиталисты посмеют хоть каплю отравляющих веществ применить против нас, мы выльем на их головы ушатъ». Може, це було бахвальство, а може, й справді СРСР готувався до хімічної війни — не знаю. Але в газетних текстах в цій доповіді такої фра-

зи я не знаходив. Мабуть, побоялися міжнародного скандалу, бо тоді діяла Конвенція про заборону виробництва і застосування хімічної зброї.

Так от про портрет. Нічого, кажу, не бачу, схожість велика. А політрук мені: «Не на обличчя дивись, а на кітель, читай, що там написано...»

Справді, якщо уважно придивитися до кітеля, в обшивки кишень, зморшки на рукаві напівзігнутої руки, то можна прочитати слово «Гитлер». Може, це випадково так вийшло у художника, а може, він спеціально так намалював, — не знаю. І не знаю, звичайно, що сталося з тим художником...

Та через п'ять років, у сорок другому, трапилося те, що й досі забути не можу. Я вже на Ставропіллі займав прокурорську посаду. До розстрілу присудили сімнадцятирічну дівчину за вірш про Сталіна, в яких вона проклинала його як ката і фашиста. Звідки у неї, сімнадцятирічної, була така ненависть у той час, важко сказати. Ніхто з її батьків чи близьких родичів, як свідчили документи в судовій справі, не були репресованими. Однак час тоді був такий, що й за одне слово могли репресувати... Суд був скорий і ... несправедливий: вища міра... А оскільки неповнолітню не можна було розстріляти без санкції Президії Верховної Ради СРСР, то Калінін, цей «всесоюзний староста», видав спеціальний указ під тасмним грифом, як закритий для публікації. Після виконання вироку його анулювали.

Прізвище тієї дівчини, хоч убийте, не пам'ятаю Але совість мучить Краще б мене тоді розстріляли.

4. ОРДЕН ДУБОВОГО ЛИСТЯ

З 1947 по 1952 рік я працював заступником прокурора в Житомирській області. Розповім ще про один випадок.

Був на Житомирщині знаменитий голова колгоспу Микола Прокопович Мельник. Керував беззмінно колгоспом до війни, під час окупації і після війни. Так, не дивуйтеся, під час окупації колгосп існував, хоча, здається, називався сільською громадою. Та головою був той же Микола Прокопович, і більше того, окупаційні власті нагородили Мельника орденом «Дубове листя» — однією з вищих господарських відзнак рейху. За що? Виявляється, у колгоспі була черода якихось високоудійних корів — по шість-сім тисяч літрів молока надоювали від кожної корови. Можливо, якась німецька наукова чи дослідницька установа узяла шефство над цим господарством, але факт незаперечний: орденом нагородили. Звісно, при відступі в сорок третьому німці отримали наказ евакуювати ту високопородну худобу до Німеччини.

Та Мельник виявився хитрішим. Якийсь час до війни, ще до головування, він працював лісничим і знав навколишні ліси, як свої п'ять пальців, так би мовити. От він і його колгоспники вигнали усю череду в ліс і самі з сім'ями та домашнім скарбом переселилися в ліс. Перебули там до приходу наших і повернулися в село. Правда, жодної хати в селі не зосталося. Німці зо зла на свого «орденоносця» спалили село дощенту.

І що ж ви думаєте, вчинив той Мельник? Він зібрав усіх селян-

погорільців і сказав. «Поки не збудуємо корівник, жодної деревини на хати не дам!» І за якийсь тиждень-другий корівник стояв, як лялечка. А потім уже будували й хати. Ні до яких проектних інститутів Мельник не звертався, а село будував за своїм планом Та яке ж то було гарне село! Мабуть, найкраще на Житомирщині!..

Від енкаведистів, яким дуже кортіло взяти його за оте «Дубове листя», він одбрикався тим, що побував на прийомі у Хрущова і розказав як на духу... Залипили старого у спокої. Після війни довго головував, ще й орденом Леніна нагородили. Зірку Героя, правда, не дали... Досить, мовляв, йому й «Дубового листя»...

Це лише декілька розповідей Анатолія Яковича, хоча їх було набагато більше. І з них можна було б написати документальну повість про життя в 30-50-і роки минулого століття. І це була б щира сповідь людини, яка пройшла великий життєвий шлях, закінчивши його 24 квітня 1995 року — за тиждень до «золотого весілля», яке збиралися відзначити з вірною дружиною Любов'ю Михайлівною. Вона влітку цього року мені багато розповідала про Анатолія Яковича, передала з сімейного альбому світлину свого чоловіка для надрукування в цій книжці.

Вічна і світла вам пам'ять, як і вашому незнаному колезі Степанові Герасимовичу Симочкіну, якого в 1937 році репресували органи НКВС! Завдяки Вам та доброї пам'яті прокурора області Володимира Шмагченка його було реабілітовано в 1957 році.

Про це наступна розповідь.

ЗА ЩО СУДИЛИ ... ПРОКУРОРА

Історія злочину в документах і фактах з коментарями

Переді мною архівно-слідча «Справа 19482», що зберігається в Державному архіві Запорізької області уже як справа реабілітаційна під 662 номером. Вчитуєшся в пожовклі ламкі аркуші – і острах проймає: не вже таке могло бути? Виявляється, не лише могло бути, але воно не виняткове для того часу.

Ось один із перших документів: «... м.Запоріжжя, вересня дня, 1936 р. Я, оперуповноважений СПО УДБ Запорізького МВ НКВС — молодший лейтенант Державної безпеки Клібанов, розглянувши матеріали про злочинну діяльність гр. Симочкіна Степана Герасимовича ... обрати заходом припинення способів ухиляння від суду і слідства ... утримання під вартою в Запорізькій тюрмі».

Що ж, як мовиться, тюрма плаче за злочинцем. Але хто він — убивця? диверсант? палтівник? В чому він звинувачується? З протоколу обшуку, який проводив комендант міськвідділу НКВС Доров, серед опису різних квитанцій та газетних вирізок зазначено й посвідчення прокуратури. Отже, в тюрмі – прокурор міста Запоріжжя. В чому ж його звинувачують?

Читаю документ під назвою «Обвинувальний висновок».

«... в травні 1936 року Запорізьким міськвідділом НКВС була ліквідована контрреволюційна троцькістська організація, до складу якої входив ряд членів Запорізького троцькістського центру. До вирішення питання в Особливій нараді при НКВС СРСР, обвинувачений Симочкін звільнив усіх обвинувачених під підписку про невиїзд... Узявши під свій захист активно-го троцькіста Старостенка і прагнучи звільнити його з-під варти, дав йому явно контрреволюційний висновок, в якому вказав, що «Троцький дійсно в свій час був великою людиною і тому не можна вважати схвалювання Троцького контрреволюційною агітацією.» І пропонував справу ... закрити...»

До справи на норовливого прокурора інший оперуповноважений IV відділу молодший лейтенант держбезпеки Коган додає лист Симочкіна прокуророві області (в той час наша територія входила до складу Дніпропетровської обл.).

Ось що пише прокурор Запоріжжя в свою вищу інстанцію: «Направляю при цьому справу по звинуваченню Старостенка Володимира Івановича за ст.54¹⁰, ч.1 КК УРСР разом з обвинувальним висновком Запорізького міськвідділу НКВС, з яким я не згодний, оскільки вважаю що підстав для віддання під суд зібрано явно недостатньо. Старостенко за своїм розвитком є малорозвинутою людиною, к.-р. троцькістська агітація його зводилася до того, що «під час розмов згадав про Троцького і сказав, що Троцький був хорошою людиною, сидів у Кремлі разом з вождями і його кудись вислали, йому чомусь не довірили...»

Далі Симочкін посилається на показання свідків таких дріб'язкових розмов, сподіваючись, що прокурор області вникне в суть і справу припинить через сміховинні звинувачення, пред'явлені енкавеесівцями мало-

грамотній людині.

Але на той час прокурор Дніпропетровської області Ахматов уже був заарештований, а той, хто змінив його на цій посаді, безпомічно-боязко спасував перед органами НКВС, діяльність котрих, як і інших державних органів, мала перебувати під наглядом прокуратури.

Ні, це і прокуратура і суд у той час перебували «під ковпаком» НКВС, органи якого на місцях пильно стежили не тільки за кожним співробітником прокуратури і суду, а й за кожною буквою, що виходила з-під їх пера на папір.

І треба ж було такому трапитися, що в стінгазеті (такі рукописні стіннівки були в кожній установі, в тому числі і в прокуратурі та суді — І.Н.) адвокат Воск вмістила статтю, в якій, на думку слідчого, є «контрреволюція» і він з погрозами допитується у прокурора про це. Той вимушено відповідає: «В тій статті Воск, характеризуючи капіталістичне суспільство з його голодом, експлуатацією, пригнобленням мас, вставила слово замість «капіталістичне» — «комуністичне» суспільство. Таким чином, у статті вийшло, що ознаки капіталістичного суспільства, тобто голод, експлуатація, гноблення є не в капіталістичному, а в комуністичному суспільстві...»

Довелося Симочкіну визнати свій «політичний недогляд» і при наступному допиті пояснити слідчому НКВС: «Замітку, яку вона пропустила в газеті, я відразу ж показав начальнику НКВС т.Рейхману, який не надав цій замітці значення і визнав як технічну помилку». Та злочасна замітка появилася в газеті у березні. А слідчий прилучив її як речовий доказ «гнізда контрреволюції» в прокуратурі через п'ять місяців. А в жовтні прокуророві пред'являть ще жахливіше звинувачення. Виявляється, народним суддею працює якийсь Захаров: за даними НКВС він десять років тому був троцькістом.

Слідчий погрозливо запитує: «В апараті суду і прокуратури був виявлений троцькіст і дворушник Захаров. Незалежно від того, що цим питанням займаються органи НКВС, Ви як прокурор зобов'язані були порушити питання про негайне притягнення Захарова до кримінальної відповідальності. Чому ви цього не зробили?»

— Тому, що цим питанням займалися органи НКВС, — відповідає Симочкін, хоча напевно міг би сказати, що на посаді прокурора він з 1934 року і, природно, не міг знати, яких поглядів у 1927 році — сталінських чи троцькістських — дотримувався суддя Захаров. Однак слідчий, притягнувши і цей факт, звинувачує Симочкіна в потуранні троцькістам.

...Майже через рік після арешту Симочкіна, змученого допитами і тортурами, його справу передають на розгляд Особливої наради при наркомі внутрішніх справ СРСР. Ця позасудова інституція — породження сталінської системи розправи над «ворогами народу» — ухвалює рішення: «Симочкіна Степана Герасимовича за сприяння контрреволюціонерам — троцькістам ув'язнити у виправтрудтабір строком на п'ять років, рахуючи строк з 10.09.1936 року...»

... З документів, які зберігаються в архівах уже понад 60 років, дізна-

ешся, що засудженого направили з першим етапом на Далекий Схід в Бухту Нагаєва, звідки, як відомо політ'язнів морем вивозили на Колиму. Про це Симочкін устиг з дороги повідомити дружину листом, в якому просив вислати посилку з теплими речами. Однак посилка, відправлена дружиною, повернулася з відповіддю, що адресата немає. В 1939 році Олександра Іванівна Симочкіна, стурбована тим, що ось уже два роки немає звісток від чоловіка, звертається до Головного управління таборів СРСР (ГУЛАГ) з проханням повідомити про його долю. Їй надходить відповідь, що Симочкін С.Г. ув'язнений на 10 років без права листування. За цією формулою «без права листування» НКВС приховував «розстріл». Та Олександра Іванівна, як і сотні тисяч дружин репресованих, не могла знати і всі ці роки чекала чоловіка. Після смерті Сталіна і наступних подій 1953 року вона знову звертається у відповідні інстанції. Їй відповідають, що ні в списках живих, ні в списках мертвих такого немає.

«Питається, де ж могла загубитися кришталевої душі людина? — з болем пише жінка. — Чесний комуніст був стертий з лиця землі невідомо за що, а бандити, вбивці, диверсанти були випущені на волю...»

Так, то було холодне літо 1953 року...

Про долю колишнього прокурора Запоріжжя дещо стало відомо в 1957 році, коли на запит прокурора нашої області надійшла відповідь з управління КДБ СРСР по Омській області. «Повідомляємо, що на Симочкіна Степана Герасимовича, 1900 р. народження, у нас є лише архівно-слідча справа, — повідомляє полковник Громов, — ... за якою він був вдруге засуджений у 1938 році, перебуваючи в ув'язненні. Ця справа за протестом військового прокурора Далекосхідного військового округу переглянута і ухвалою Військового трибуналу ... від 24 грудня 1956 року припинена за п.5 ст.4 КПК РРФСР»

На цьому можна було б поставити крапку, якби не деякі обставини, про які мовчазно розповідають документи «Справи 662».

Грибоєдовський афоризм про злі язика, які страшніші від пістолета, мимохіть згадується при читанні «прокурорської» справи. Здавалось би, міськком партії повинен захистити ім'я чесного комуніста, звинувачуваного органами НКВС в неіснуючому потуранні троцькістам та в «стінгазетній контрреволюції», як і в тому, що нібито прокурор потурає затискувачам критики, хоч при перевірці виявилось, що робкори просто ледарі, п'яниці і наклепники. Але в цій «Справі №19482» зберігається довідка, підписана другим секретарем міськкому Андрієм Будним. Повідомляючи органам НКВС про липневу нараду з юристами в міськкомі, він пише: «В своїй доповіді Симочкін намагався в завуальованій формі протягувати явно к.-р. антипартійні погляди проти генеральної лінії партії, заявляючи, що і серед колгоспної маси існують нібито незадоволення політикою партії в питанні колективізації сільського господарства, що матеріальні умови колгоспників не забезпечені і на ґрунті цих незадоволень мають місце випадки самогубства. Окремі випадки самогубства Симочкін зображає як загальне незадоволення, що нібито існує серед колгоспних мас.» Оце так «захистив»!

Цей папірець 27 березня 1937 року слідчий долучив до кримінальної справи прокурора. Однак такий папірець не врятує і його автора: невдовзі енкавееєсівці «заметуть» і секретаря міськкому партії. Через кілька місяців Андрія Будного розстріляють у Дніпропетровську, приурочивши цю криваву акцію до 20-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції...

Є ще один документ, який проливає світло на трагедію того часу. Виявляється, кожен крок прокурора, кожне його слово фіксувалося... народним суддею. Саме ця жінка повідомляла «куди слід». Ось рядки з документа, що теж зберігається в «Справі». Катерина Семенівна Ш., «...перебуваючи зав. камерою нарсуду в м. В. Запоріжжя, а потім головою обкому профспілки... систематично подавала в ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, обком і міськком партії, редакцію газети «Правда», органи НКВС і прокуратури — різного роду наклепницькі заяви на комуністів (далі перелік прізвищ її жертв), звинувачуючи їх у найтяжчих злочинах..., називаючи їх ворогами народу, контрреволюціонерами, дезертирами Червоної Армії і т.д. і т.п., добиваючись їх виключення з партії та арешту».

Черговою жертвою судді — наклепниці став прокурор Запоріжжя. У 1957 році, коли постало питання про реабілітацію Симочкіна, а її допитували як свідка, ця жінка без докору совісті розповіла про своє неприязне ставлення до прокурора і про те, що її підтримував другий секретар міськкому партії Будний. Ось тільки один факт її кипучої «діяльності проти ворогів народу»: (цит. мовою оригіналу) «Помню уголовное дело на одного бывшего царского полковника, который работал зав. конного двора «Днепростроя» и заразил 200 лошадей лишаем... Первоначально обвиняемого взяли под стражу, но перед направлением дела в суд его освободили и он сбежал. Поэтому я вынуждена была объявить Всесоюзный розыск и мне удалось разыскать его в Сибири и этапировать в гор. Запорожье. Однако Симочкин... освободил этого бывшего царского полковника...»

Після такого «одкровення» служительки Феміди мимоволі згадується класичне «А судді хто?» Саме таким партійна влада доручала розпоряджатися людськими долями...

Тільки через 20 років у грудні 1957-го за протестом прокурора області Володимира Шматченка обласний суд реабілітував Степана Герасимовича Симочкіна «за відсутністю складу злочину».

Так за час свого існування радянська тоталітарна система перемолола на своїх репресивних жорнах мільйони ні в чому не винних людей. Серед них і таких як колишній прокурор Запоріжжя — людина чесна і порядна.

Вересень 2001 р.

«ВИ ЖЕРТВОЮ ВПАЛИ...»

Героїв барикад 1905 року розстріляли як ворогів народу у 1938 році

1. «Робітники хоробро билися на барикадах»

Магала
Опанас Іванович

Цей рядок зі щоденника Опанаса Магали — одного з керівників страйків і збройного повстання в грудні 1905 року. Ці події майже в усіх радянських виданнях названі славною сторінкою в історії Олександрівська (Запоріжжя). Під цією назвою партархів Запорізького обкому партії видав у 1957 році збірник матеріалів і документів про революційний рух на теренах нашого краю у 1905-1906 рр.

Не заперечуючи такої оцінки тих далеких подій і віддаючи належне їх учасникам, які йшли у бій на барикади під гаслом «Геть самодержавство! Хай живе народна революція!», все ж, напевно, не одному з тих, хто залишився жи-

вим, доводилося задуматися: а чи варті були примарні цілі, до яких закликали, великих жертв і втрат бойових товаришів? Так, вони справді виконали свій революційний обов'язок, який містився в словах партійного гімну «Весь мир насилья мы разрушим до основанья, а затем...» Вони йшли під нагаї та шаблі козаків, в тюрми і на каторгу, під кулі жандармів і на шибениці, сподіваючись, що збудують «наш новий мир» без насильства і експлуатації і «кто был ничем, тот станет всем!»

Як відомо з документів, 28 листопада 1906 року в Катеринославі Військово-окружний суд за збройне повстання в Олександрівську присудив вісьмох робітників до страти на шибениці, а решту — до різних строків каторги. Жорстоко, чи не так? Але з тих же документів відомо, що й ті вісім були помилувані царем Миколою Другим, якого більшовики назвали «Кривавим» і якого разом з його сім'єю розстріляли в Єкатеринбурзі в 1918 році.

«Коли прийшла телеграма про відміну смертної кари, — згадував учасник тих подій Рижков, — ми піднеслися духом. Каторги ми зовсім не боялися. Чомусь глибоко вірилося, що недовго нам доведеться там бути. Наше сподівання справдилося. Але для багатьох з нас надто пізно... Так закінчилася сторінка героїчної боротьби пролетаріату Олександрівська з самодержавством у 1905 році...»

Ці рядки спогадів опубліковані в 1925 році в першому збірнику «На барикадах. 1905 рік в Олександрівську», виданому агітпропом Запорізького окружкому КП(б)У. Особливо цінними у ньому є спогади Опанаса Магали, члена РСДРП з 1902 року, робітника заводу «Комунар», який найповніше і об'єктивно описав тогочасні події в нашому місті та його

околицях, почавши з 1902 року — про підготовку страйків, які згодом переросли у збройне повстання, про арешти і перебування в тюрмах. Ось, зокрема, він пише: «Після одного незаконного обшуку в тюрмі, ми підняли «волинку», вибили скло і оголосили голодовку. Сім днів ми голодували. До нас приходив прокурор Окружного суду. Після його відвідання деякі вимоги були виконані, але нас розсадили по різних тюрмах Катеринославської губ. Я і Островський потрапили в Павлоградську тюрму». Через порівняно короткий строк О.Магалу звідти випустили на поруки і він знову поринув у вир революційних подій.

У книзі «На барикадах. 1905 рік в Олександрівську» названі десятки прізвищ учасників тих подій — революційно настроєних робітників, які пройшовши етапи царської каторги, дожили до 1917-го і до 1925 року, коли відзначалося 20-річчя революції 1905 року, що стала, за визначенням В.І. Леніна «генеральною репетицією», без якої перемога більшовиків у жовтні 1917 року була б неможливою. Названі прізвища й тих, хто загинув і над розкритими могилами яких звучала жалобна пісня революціонерів:

— Ви жертвою впали в нерівній борні...

А от у збірнику, виданому до 50-річчя революційних подій 1905 року сталися дивні і незрозумілі зміни. Там названо лише трьох чоловік (І.Мороз-Коган, В.Васильєв, Д.Буцанов) та двох тоді ще живих і нагороджених орденами на ознаменування ювілею першої російської революції — Петра Швеця та Пелагії Череватової-Абакумової. Щоправда, є згадка, що 15 січня 1905 року на квартирі робітника Магали були скликані збори. Але хто він, яку роль відіграв у тих буремних подіях — ні слова. Напропувалося питання: невже тільки ці п'ятеро чоловік повели сотні робітників на барикади? Розкриймо «Історію міст і сіл Української РСР (Запорізька область)», видану в 1981 році. Там знайдемо ще прізвища восьми олександрівських робітників, засуджених до смертної кари, але помилуваних царем. Є ще фотографії Івана Мінаєва та Степана Тополіна, увічнених у назвах міських вулиць. Все одно не густо, якщо знати, що тільки засуджених за повстання було близько ста робітників.

Як же склалася доля решти героїв барикадних боїв?

2. В катівнях Запорізького УНКВС

Звичайно, дехто з тих, хто на зорі ХХ століття поклявся; «В царство свободи дорогу грудью проложим себе», загинув у царських тюрмах, не витримав каторжних робіт. Тож їм, як мовиться, царство небесне і вічна пам'ять. Однак більшість їх звільнила з каторги Лютнева революція 1917 року, і вони були учасниками наступних подій до і після жовтневого перевороту, в громадянській війні. Вони стали активними борцями за радянську владу, встановлюючи її на місцях і втілюючи в життя ленінські настанови. Так з історії Запорізької області відомо, що один з активних учасників революції 1905 року ще на початку двадцятих спробував організувати селян на колективне господарювання. Судячи з того, що невдовзі він виявився в Запоріжжі на заводі, перший «колгосп» розпався в умовах нової

економічної політики.

Чи бачили недавні революціонери, що ідеали РСДРП, партії, членами якої вони стали з 1902, 1904, 1906 років, практично сплондровані більшовиками?

Безумовно, бачили і тому вийшли з її рядів, про що в 1924 році публічно заявили через газету «Красное Запорожье». З «твердолобими більшовиками» відмовилися йти разом, хоча кожен з них чесно і сумлінно трудився на робочих місцях токарями, слюсарями, ливарниками. А коли в 1925 році адміністрація заводу «Комунар» затримала виплату заробітку, вони організували страйк і добилися результатів, як свого часу таким же методом добивалися їх від хазяїв-капіталістів.

Вихідці з селянського середовища, ці робітники негативно поставилися до сталінської колективізації сільського господарства, вважаючи її нічим не кращою за кріпацтво, що приведе до зубожіння маси селянства, а ліквідація «куркуля як класу» — до знищення основного годувальника країни. Вони, ці герої барикад, виявилися більш далекоглядними, ніж деякі тодішні політики: невдовзі штучно створений голодомор 1932-1933 років підтвердив шкідливість аграрної політики більшовиків.

Критичне, в принципі нормальне ставлення розсудливих людей до політичних подій не йшло далі розмов у родинному колі чи за кухлем пива з друзями після роботи. Але у всемогутнього НКВС були не тільки довгі руки, а й довгі вуха — таємні агенти в усіх прошарках населення. Тоді їх називали «сексотами», тобто скороченням від російського «секретный сотрудник». Ці люди, яких в народі ще звали «стукачами», доповідали про розмови і настрої робітників штатним працівникам органів НКВС, а ті «вживали заходи», фабрикуючи справи про контрреволюційні, антирадянські організації, що нібито готували замах на вождів чи навіть збройне повстання. Тим більше, що такі робітники як Опанас Магала, Григорій Жевжик, Мефодій Желдаков, Євсей Лісянський, Петро Білогуб та інші уже мали «досвід» організації повстання ще при цараті, а в двадцяті роки не раз їх заарештовувало ДПУ як меншовиків, хоча невдовзі й випускало «за відсутністю складу злочину». Але якщо тоді не було, то він може бути тепер? Адже, так як сказав товариш Сталін про посилення підступів класових ворогів при будівництві соціалізму?..

Так через тридцять три роки після подій 1905-го в Запорізькому міськвідділі НКВС була сфабрикована справа про антирадянську, меншовистсько-есерівську, повстансько-терористичну організацію і в підвал відділу НКВС були запроторені Опанас Іванович Магала, Євсей Абрамович Лісянський, Хацкель Соломонович Гітельман, Григорій Ананійович Жевжик, Мефодій Якимович Желдаков і Петро Іванович Білогуб. Саме в такому порядку вони названі в «Обвинительном заключении», складеному молодшим лейтенантом держбезпеки Казаковим і затвердженим начальником міськвідділу НКВС, старшим лейтенантом держбезпеки Вольським.

В такому ж порядку велися допити цих шістьох чоловік, арештованих 22 квітня 1938 року, в день 68-ї річниці Леніна, чию книжку «Шаг вперед,

два шага назад...» жандарми знайшли при обшуку помешкання Опанаса Магали і вона стала речовим доказом революційної діяльності. То було в 1905-му, а тепер ніяких речових доказів підготовки терористичного акту чи повстання збройного немає. І все ж рішення «трійки» Дніпропетровського Управління НКВС від 10 травня 1938 року — **розстріляти!**

Розстріляли їх 13 червня того ж року в Запоріжжі. Про це є документ. Ось він:(цит. мовою оригіналу): «Ми, нижеподписавшиеся: начальник Запорожского Горотдела НКВД Старший лейтенант Государственной Безопасности ВОЛЬСКИЙ и комендант Горотдела НКВД ДОРОВ составили настоящий акт в том, что сего числа в 22 часа приведен в исполнение приговор — высшая мера наказания — над осужденными решением Тройки УНКВД по Днепропетровской области (далі перераховуються прізвища, імена та по батькові та рік народження кожного — І.Н.). Протокол №82 от 10 мая 1938 года. Тела преданы земле». Підписи, печатка...

Так десь у Запоріжжі похоронені останки революціонерів-робітників, які стали жертвами тоталітарного режиму. Вони загинули від рук тієї влади, за встановлення якої боролися...

Над їхніми невідомими могилами не лунав траурний марш:

Вы жертвою пали в борьбе роковой...

Кажуть, що цю революційну пісню любив Ленін...

3. У кого в руках меч...

Справи репресованих у 30-50 роки минулого століття зберігаються нині в Державному архіві Запорізької області. Читаючи ці документи, мимоволі запитуєш себе: як могли мужні люди, загартовані і революційною боротьбою, і царською каторгою, спасувати перед слідчими НКВС, які народилися тоді, коли ці люди уже були членами РСДРП? Це — перше. А друге. Чому без будь-яких речових доказів і документів (наявності зброї, розроблених планів повстання тощо) їх засудили до найвищої міри покарання — розстрілу? На друге питання відповідь проста. Вона в постулаті А.Я. Вишинського, який тоді займав посаду Генерального прокурора СРСР. Його «теоретичний труд» полягав у тому, що головне в слідстві добитися зізнання самого обвинуваченого у скоєнні ним злочину, бо «зізнання — цариця доказів». Ґрунтуючись на цьому постулаті, люди з червоними зірками на шевронах, зі «шпалами» і «ромбами» в петлицях добивалися саме зізнання від своїх жертв. Як правило, на першому допиті підслідний заперечував свою причетність до організації чи до вчинення якогось злочину в складі «антирадянської повстансько-терористичної групи». Та вже на другому допиті підписував сторінки протоколу і визнавав свою вину. Таким чином, слідчому залишалося написати «Обвинувальний висновок», затвердити підписом свого начальника і відправити на розгляд «трійки», в складі якої були: начальник обласного управління НКВС, прокурор області і секретар обкому партії. Ця «трійка» вирішувала долю людини без участі адвоката, свідків і навіть без самого обвинуваченого. Ні, про виправдувальні присуди і мови не йшло: розстріл або зрідка

гала та інші згадували:

«Под угрозой тюрьмы и кулачной расправы, арестованных заставляли давать заведомо ложные показания... Бывало и так, что синемундирные сатрапы заставляли подписывать уже готовый обвинительный протокол против того или иного обвиняемого. На экзекуционные выдумки охранка была чрезвычайно хитра. Будогосский часто давал арестованному подписывать незаполненный лист бумаги, который потом заполнялся как было угодно охранке...»

Що ж. Давиду Клібанову, Василю Казакову та іншим енкавееєсівцям було у кого вчитися. Та «учні» пішли далі. Тим більше, що у них був свій «великий друг і учитель». За розпорядженням Генерального секретаря ЦК ВКП(б) Й.В. Сталіна в усі органи НКВС була направлена шифровка з роз'ясненням-директивою: «...применение физического воздействия в практике НКВД было допущено с 1937 года с разрешения ЦК ВКП(б)... ЦК ВКП(б) считает, что метод физического воздействия должен обязательно применяться и впредь... как совершенно правильный и целесообразный метод».

Таким «целесообразным методом» і добули в катівнях НКВС зізнання тих, хто вписав славу сторінку в історію Запоріжжя своєю боротьбою за інтереси народу.

Реабілітували їх тільки через тридцять років. За відсутністю складу злочину.

«Я ГОРДЖУСЯ ВАМИ, ТАТУ!..»

Документальне оповідання

З села Літки до Житомира сімдесят кілометрів. А того літнього сонячного дня, коли він їхав ця дорога видалася йому довжиною у ціле життя. За якісь півтори години воно майнуло перед очима, немов кадри кінохроніки...

За вікнами автобуса пропливали знайомі з дитинства краєвиди рідного Полісся — то білокорі берізки зійшлися до купи, наче полісянки в білих полотняних сорочках з чорним гаптуванням про щось гомонять між собою, то через асфальтову стрічку переглядаються вікнами дерев'яні хати — обабіч шляху стоять, та не можуть перейти одна до одної. А то раптом шлях розтинає навпіл поле з розквітлим льоном і тоді, здається, якусь хвильку автобус, немов корабель, пливе морем, а в пам'яті зринають пісенні рядки: «А льон цвіте синьо-синьо, а мати жде з дороги сина...»

Так, мати завжди ждала-виглядала його з далекої дороги, а надто тоді, коли відчула, що кінчається її життєва стежина. Поснідавши, одяглася, як на свято, в чисту білу лляну сорочку, вишиту ще, либонь, у дівочтві, в чорну довгу спідницю, подаровану сином під час торішнього приїзду його, і покликала онука: — Толику, піди на пошту, дай дядькові у Запоріжжя телеграму. Хай Павлуша приїжджає хутенько. Хочу попрощатися, бо сьогодні буду вмирати...

«Це, мабуть, мама захотіла, щоб усі разом ми відсвяткували празник Кузьми і Дем'яна, бо це батькове іменинне свято. Та знає, що начальство не відпустить, то придумала таке» — міркував він, одержавши телеграму від племінника: «Бабуся просять приїхати попрощатися сьогодні умруть. Толя». Та серце чомусь стиснулося, наче хотіло підказати щось дуже важливе і не могло.

Вирішив: треба їхати. Доповів керівництву обласного управління про хворобу матері і того ж листопадового похмурого дня 1970 року узяв квитки до Києва. Дружина, мабуть, теж серцем відчула, що неспроста прийшла така телеграма, хутко зібрала речі в дорогу і увечері разом виїхали. Та дорога із Запоріжжя до Києва, а з нього до Житомира і до рідного села — неблизький світ. Від асфальтівки до села кілька кілометрів ішли пішки, місили розрузлу від осінніх дощів та негоди польову дорогу. Побачивши ще здаля батьківську хату, зрозуміли: спізналися. На подвір'ї метушилися люди, біля причілкової стіни стояв великий дерев'яний хрест з білим рушником. Мати горілиць лежала в чорній домовині, склала на грудях натруджені за сім десятків літ і зим натруджені руки, тримаючи в них воскову свічку, що скапувала гарячими краплинами на холодні пальці. Припав до них губами і стиха вимовив:

— Простіть, мамо... За все простіть. Не встиг я, мамо, розшукати останні сліди батька. Не прийшов іще час...

Так, тільки тепер, в незалежній Україні, Верховна Рада якої ухвалила постанову про реабілітацію жертв політичних репресій, з'явилася надія, що в Управлінні служби безпеки по Житомирській області дадуть ознайо-

митися з архівними матеріалами колишнього НКВС, і він, нарешті, дізнається, за що постраждав батько, хто винен у цьому. Подумки розмовляв з матір'ю: «Якщо справді є потойбічний світ, в який ви вірили, мамо, то ви вже давно, тобто ваші душі, зустрілися і розповіли кожна про свою долю на покинутій вами землі. А я ж давно теж старався все зробити для вас, мамо і тату, і ви про це знаєте».

Пригадав, як він, старшокурсник юридичного факультету Львівського університету, під час хрущовської «відлиги» розпочав розшуки слідів ніколи не знаного батька, писав у різні правоохоронні установи, в архіви, а відповіді приходили невтішні: не був, не значиться, документи не збереглися за давністю. Яка ж була його радість, коли перед екзаменаційною сесією за третій курс йому на адресу «Львів, Пушкінська, 49/15» пришов лист з Управління Комітету держбезпеки по Житомирській області з такими довгоочікуваними рядками «Сообщаем, что в отношении Вашего отца Федотюка Кузьмы Андреевича, 1900 г.р., уроженца с.Литки Лугинского района, незаконно репрессированного в 1937 г. приговор отменен за отсутствием состава преступления...» Як майбутній юрист, відмінно знаючи кримінально-процесуальне право, він несказанно радів: батько ні в чому не винний, він реабілітований! Поніс ту довідку в деканат, показав її начальникові відділу кадрів університету. Як зараз пам'ятає ту сценку. Начальник, прийшовши на цю посаду з органів безпеки, покрутив ту довідку перед очима, наче дивився, чи не підробка, довго ворухив тонкими губами, криво посміхнувся:

— Ну, що ж, Федотюк, можеш радіти, а то б тобі нічого не світило, крім рядового адвоката в кращому випадку чи юрисконсульта, хоч ти — відмінник навчання і комсомольський активіст. Та й приймали тебе в університет як медаліста і сина загиблого фронтовика. Розберемося, що й до чого. Органи не помиляються. Поки що підпиємо цю довідку в твою особову справу. А з довідкою райвійськкомату про загиблого на фронті батька розберуться органи... Іди на екзамен...

Блискуче склавши екзамен, як на крилах летів тоді в рідне село, щоб показати матері і сестрам завірену нотаріусом копію того листа з УКДБ Житомирської області.

— А ми вже знаємо, знаємо, що ти привіз! — защебетали сестри Оля і Віра, цілуючи брата.

— Та тут таке було, таке, Павлушо, — почала розповідь мати. — Приїхали з області і прокурор і хтось з енкеведе, чи як воно тепер зветься. — Викликали і в сільраду, і в хати до людей заходили, хто старий чи хворий, що не міг до сільради дійти. Півсела розпитали, щоб про батька нашого сказали. Люди добре про нього казали, а вони все записували. А тим, хто на нього тоді в тридцять сьомому донос написав чи наговір, то сказали: що ж ви набрехали на чоловіка, він же нічого проти радянської влади не робив, а що казав на загальних зборах про безгосподарність, так це ж було правдою. Нащо ж ви обрехали чоловіка? Та за таке можна і статтю якусь припаяти. Ну, слава Богу, нікого не забрали з собою, не посадили, бо тоді і

на нас люди скося дивилися б, а то й проклинали б нас. Слава Богу, що тепер не тридцять сьомий. От тільки хати нашої шкода: у ній сільрада ще з тих часів...

«Ой, мамо, мамо! — подумки звертався до неї, наче продовжував давню незакінчену розмову, не чуючи ні голосів пасажирів, що входили і виходили на зупинках і не милуючись картинами літньої поліської природи, що пропливала за вікнами автобуса. — Знаю я, скільки ви натерпілися, коли після арешту батька вигнали всю нашу сім'ю з батьківської хати, бо дуже вона комусь очі мозолила як найкраща в Літках — батько таки майстер був! — тож і розмістили в ній сільраду, вивіску прибили і червоний прапор повісили. Вам заборонили в селі жити і ви пішли в сусідню Шеметицю, а нас пригріла тітка Настя — вапа рідна сестра. Немає нічого гірше, як чужа хата, хоч і тітчина: там не сядь, туди не стань. Та й ви набідувалися по чужих хлівах тинятися. Я тоді, ще студентом почав клопотати, аби нашу хату повернули вам. А відповідь приходила із обкому партії, і з прокуратури стандартна: «...по вопросу возврата конфискованного дома Вашей матери необходимо обратиться в нарсуд Лугинского района с иском о возврате ранее конфискованного дома»...

Не хотіла влада віддавати вам і сестрам моїм батьків будинок, ой не хотіла. Та все ж змушена була за рішенням суду віддати, і ви останні роки прожили в ній, бо для вас і для дітей своїх будував батько, а не для сільради, хоч односельчани обирали його заступником голови сільради, як авторитетну на селі людину, що не гнулася в три погібелі перед начальством ні сільським ні районним. Може, за це його репресували?»

... За вікнами автобуса замиготіли приміські дачні виселки з цегляних двоповерхових будинків, зашкеленими верандами, дахи під бляхою чи якоюсь темночервоною імпортною черепицею, незнаною в цих краях, де дерев'яні хати вкривали дранкою, бо ліси ж навкруг стояли, і батько вкрив хату дранкою, але гарно, як казали, фігурно. Що ж, нині, видно, «круті» з Житомира вкладають свої капітали в нерухомість — вона завжди в ціні була! Та навряд чи хтось із них житиме постійно в таких апартаментах, а свої квартири після євроремонту залишить у місті.

Ну та Бог із ними, як сказала б мати, простивши тих, хто доніс на її коханого Кузьму, позбавив її чоловічої ласки, а дітей — батьківської. О, то був жахливий час, коли люди, вкладаючись спати, наготові тримали вузол чи сумку з парою білизни та шматком хліба, бо забирали серед ночі в «чорний ворон» і часто вони зникали безслідно, наче їх поглинала ніч...

Тільки тепер, в кінці двадцятого століття, він, високоосвічений юрист, мав змогу ознайомитися з суворо таємною директивою Сталіна, яка була адресована наркомуні внутрішніх справ Єжову, секретарям обкомів, крайкомів ВКП(б), секретарям нацкомпартії. Вона мала назву «Про очищення радянського суспільства від соціально-ворожих елементів», які «повинні бути негайно арештовані та розстріляні». Так, Сталін навіть підкреслив оте страхітливе «негайно... розстріляні». Ось як він, якого в пресі тоді називали «батьком» і «вождем» дбав про народ — зни-

щувати, знищувати, знищувати...

Директиву Сталін підписав 2 липня тридцять сьомого, а вже тридцятього липня на її виконання Єжов видав оперативний наказ за номером 00447. Цим наказом кожній області доводився план — рознарядка, скільки людей треба арештувати по першій категорії, тобто на розстріл, а скільки — по другій і запроторити в північні концтабори на вісім чи десять років. Саме тоді арештували в Літках вночі Кузьму Андрійовича Федотюка і ще сорок односельчан. Ні, він, Павлуша, не бачив цього, бо лежав на теплому запічку, приспаний матір'ю, а от старші сестри попрокидалися від того гомону чужих озброєних дядьків та зойків матері. Скільки разів потім вона ходила до районного центру Лугина, де під слідством перебували арештовані, він не знав. Уже як став студентом, мати розповіла про останню зустріч з батьком:

— Бачила я ту велику колону арештантів, як гнали їх до вагонів, — розповідала зі сльозами на очах, — Батько йшов скраю у випиваній сорочці, що я йому вклала ще тоді в торбу. У ній ми з ним під вінець ставали ще в двадцятому. Кинулася я до нього, щоб вузлика з харчами передати, кричу йому: «Куди ж тебе ведуть, Кузьмонько! Скільки ж тебе ждати?» Батько тільки встиг гукнути: «Наталко! Бережи дітей? Я вернусь...» А мене отой з ружжом відштовхнув, що аж упала і вузлик у шияку покотився. Устигла помітити, що батько підняв угору руки з розчепіреними пальцями і я догадалася, що йому десять років дали. А за що. Господи милосердний!..

Що енкаведисти тоді інкримінували Кузьмі Федотюку, не знали ні мати, ні його діти. А тепер він, син репресованого і реабілітованого, їде в управління Служби безпеки України, щоб на власні очі побачити архівно-слідчу справу, за якою засуджено його батька. Виходить, що батько підпав під так звану другу категорію. До неї, як зазначалося в одному з пунктів того єжовського наказу виносилися «все остальные, менее активные, но все же враждебные элементы. Они подлежат аресту и заключению в лагерь на срок от 8 до 10 лет, а наиболее злостные и социально опасные из них... на те же сроки в тюрьмы по определению тройки...»

Подумки аналізуючи цю «єжовщину», він знає вже, бо ще в 1966 році на його запит прийшла відповідь, що Кузьма Андрійович Федотюк відбував покарання в одному з архангельських таборів, що рахувався як «П/Я П233». Але як він з табору потрапив на фронт? Для чого? Щоб там загинути від ворожої кулі? І приходить до єдиної відповіді. Батько хотів хоч цим вчинком довести, що ніякий він не злочинець, не «ворог народу» і щоб його родина не вважалася сім'єю «ворога народу», як значилися такі в енкаведистських документах і ця пляма могла все життя шкодити його дітям — Ользі, Вірі і Павлику, якого він не встиг навіть почувикати на руках, посадити на плечі, щоб з їх висоти син побачив світ. Сім'я на окупованій німцями території, то він може дійде з фронтом до рідних Літок: це ж Павлику вже сьомий рочок, а доньки вже дорослі, якщо вони і кохана дружина ще живі.

«Так, тату, ми були живі, — подумки веде з батьком розмову син,

старший за нього на десять років. — Ми пережили страшну ніч німецької окупації. Старшу, Ольгу, німці погнали, як і багатьох її ровесниць на примусові роботи до «фатерлянду», а ми з мамою і Вірою тулилися в сараї, бо в нашому домі жив німецький офіцер. А ще староста села бив батогом маму, я не знаю за що, і ми всі дуже хотіли, щоб пвидше прийшли наші, то може, й тебе б випустили з тюрми, бо і ворожка мені казала, що ти в якомусь «казенному домі» і прийдеш додому...

Так в ім'я майбутнього своїх дітей пішов Кузьма Федотюк у батальйон, сформований із ув'язнених, що відбули половину терміну покарання і які воліли краще загинути на фронті, ніж гиніти на лісоповалі в тайзі. Це їм старший лейтенант при формуванні штрафного батальйону казав сердито:

— Ну, граждане-товарищи! Теперь вы своей кровью должны смыть позорное пятно, лежащее на вас — врагах народа. Родина простит вам ваши преступления, если добьете фашистского зверя в его логове!..

Так і сталося. Він дійшов до Берліна, а в село Літки надійшла похоронка уже після 9 травня: «Рядовой Федотюк К.А. погиб смертью храбрых в боях за Советскую Родину в мае 1945 г.». І цей папірець з такою трагічною звісткою вдова Наталія Хомівна обмила гіркими сльозами і сховала за образами святих Кузьми і Дем'яна. Похоронка на батька стала його синові перепусткою до здобуття вищої юридичної освіти. Та ще його золота медаль, звісно, неабияку роль зіграла при вступі.

«Я горджуся вами, тату!» — подумки хочеться гукнути у далекі роки батькові, якого він не знав. І тепер ось їде на цю зустріч з невідомим тільки з одною метою — прочитати «Справу» 1937 року. Може, в ній збереглося батькове фото, попросити забрати на згадку. І сестри Ольга та Віра, виряджаючи в дорогу, благали-наказували: «Постарайся, Павлушо, про фотографію, бо у нас немає: тато не любив фотографуватися чи, може, й фотографи в село не приїжджали. А ми б з карточки хай і маленької зробили б портрета і повісили в хаті поряд з маминим, як в усіх людей у селі. Та ми хоч трохи тата пам'ятаємо, а ти ж дуже малий був тоді, в тридцять сьомому...»

— Постараюсь, дівчата! — казав сестрам на прощання, і вони усміхнулися на оте «дівчата», бо вже давно бабусиного віку досягли. Віра навіть онуків дорослих має від сина Анатолія, що шоферує в Мар'ївці на Запоріжжі: забрав його він ближче до себе і цим допоміг йому та й сестрам, які вік звікували в колгоспі. Дивлячись на стареньких Ольгу і Віру чомусь згадалися Шевченкові рядки:

А сестри! Сестри! Горе вам,
Мої голубки молодії,
Для кого в світі живете?
Ви в наймах вирости чужії,
У наймах коси побіліють...

Уже побіліли, посивіли коси і в Олі, і в молодшої за неї Віри. Старший довелося скуштувати ерзац-хліба і в німецькій неволі, а опісля разом з молодшою — колгоспної праці за трудодні, які називали — дурноднями, бо

дурно робили — за грами зерна і копійки. І все ж при великій бідності, мати і сестри все робили, аби він вивчився на юриста... Їхав до Львова в університет — у фанерній валізі було кілька книжок, атестат із золотою облямівкою і двоє полотняних штанів, зшитих сестрами з натканого матір'ю. Та селянських харчів поклали йому, а як приїжджав на канікули, раділи, наче малі діти. Чим вам віддячити?..

Ці думки перервав голос водія: «Житомир. Кому де вставати — кажіть». Так він доїхав до автовокзалу, бо звідти недалеко до будинку обласного управління Служби безпеки України.

... — Ви до кого? Пред'явіть документи! — зупинив його черговий при вході сержант внутрішніх військ.

— Я — полковник міліції із Запоріжжя. Ось документи. Мені потрібно до начальника управління...

Сержант крутнув телефонний диск, набрав кілька цифр і доповів про відвідувача і, вислухавши відповідь, кивнув головою: проходите!

Начальник управління прийняв досить спокійно, поцікавився, як і чим живе Запоріжжя, вислухав прохання і розпорядився провести до спеціального кабінету, де відвідувачі знайомилися зі справами репресованих своїх родичів. Так, треба ж було виконувати Постанову Верховної Ради України від 24 грудня 1993 року, пункт 15-й якої, зокрема, гласив: «Реабілітовані або за їх згодою чи в разі їх смерті близькі родичі мають право знайомитися з матеріалами закритих провадженням кримінальних та адміністративних справ і одержувати копії документів непроцесуального характеру... Реабілітовані особи та їх спадкоємці мають право на одержання рукописів, фотокарток, інших особистих речей, які збереглися у справах».

Ой, як він сподівався потримати в руках цю «Справу №...»! Як не як, а все ж має диплом юриста-правознавця, закінчив університет з відзнакою, за три десятки літ бездоганної служби на різних посадах дослужився до звання полковника, відзначений багатьма нагородами. Тож так хотілося побути на самоті з останніми документами батька, оцінити їх з погляду правознавця, поміркувати. Та житомирський працівник, видно, був ще тієї енкаведистської закваски, бо не дав у руки, а сам читав ті пожовклі від часу аркуші в тоненькій папці з попереджувальним «Строго секретно». Зачитував окремі місця допиту у протокольному записові слідчого, його висновки і вирок сумнозвісної «трійки» УНКВС по Житомирській області.

Мабуть, він не хотів розголошувати ні прізвища донощиків, ні колишнього енкаведиста. Але ж у селі вже давно знали донощиків...

Та найгірше, що фотографії Кузьми Андрійовича Федотюка у «Справі №...» не виявилось.

— То, може, дозволите взяти хоч батьків підпис, який є на кожному аркуші паперу, — сказав тихо полковник міліції. — В постанові Верховної Ради чітко сказано про рукописи. Автограф батька — будемо вважати рукописом. Важливо для мене, що батько не визнав себе винним, тримався мужньо і нікого не обмовив...

— Ви маєте рацію, пане полковнику, — з іронічним наголосом на отому

«пане полковнику» сказав працівник управління. — Винним себе не визнав.

Повагався якусь хвилину-другу, що здалася відвідувачеві цілою вічністю, і ножицями вирізав з одного аркуша підпис арештованого: ось вам рукопис!

Павло Кузьмич, хвилюючись невідь-чого, взяв цей клаптик сірого крихкого паперу з власноручним підписом його батька. Чітким почерком, особливо в заокругленій першій літері, трохи схожим на той, яким сам полковник підписувався, було написано «ФЕДОТЮК»...

«Я горджуся вами, тату!» — подумки звернувся він до незнаного батька, з плечей якого так і не поглянув на великий світ.

Світ добрих сповнених надій. Та який він буває часом жорстокий!

Лютий, 2001 р.

НЕСТОР МАХНО: ФАКТИ ПРОТИ ВИГАДОК

Спроба журналістського документального дослідження

Ще якихось півтора десятка років тому навіть за спробу поцікавитися такою постаттю як Нестор Іванович Махно можна було якщо не сісти в тюрму, то принаймні позбутися роботи, бути виключеним з партії (для її членів) і підозрюваним в дисидентстві. Саме так і сталося з моїми колегами — гуляйпільськими журналістами, які в стінах редакції газети, що була органом райкому партії і районної Ради депутатів трудящих, осмілилися читати невеличку книжку про свого земляка і деякі її сторінки сфотографувати.

Та час змінився. І нині колишні хулители, які боялися і згадки про Махна, забороняли зарубіжним анархістам приїхати до Гуляйполя і провести свій з'їзд з нагоди 100-річчя Н.І. Махна, були причетними до розправи над «крамольними» журналістами — змінили свої погляди, стали хвалителями, відкривають пам'ятник у Гуляйполі, пишуть книги про Махна, до чийого імені донедавна додавалося слово «бандит», а махновщина розцінювалася як куркульсько-бандитське повстання проти радянської влади.

О tempora, о mores! — сказали б древні латиняни про час і мораль, властиві й двадцятому століттю. Це журналістське дослідження на основі документальних даних не ставить мету когось виправдати чи звинуватити.

Автор на початку 90-х рр., працюючи в газеті, був причетним до підготовки і публікації ряду статей і листів з діаметрально протилежними оцінками діяльності нашого земляка, тепер пробує проаналізувати (почасти додержуючись хронології) ті вигадки, які й досі поширювалися, і ті факти, що спростовують ці вигадки, даючи можливість реально поглянути і на постать Махна, і на цю трагічну сторінку в історії нашого краю.

Можна сказати, що жодне ім'я в Україні ХХ-го століття не викликало таких суперечливих, протилежних оцінок як ім'я Махна. Навколо нього і похідного слова «махновець» було стільки вигадок на реальному ґрунті, що одночасно ці слова і в ореолі героїв і за ними тінь бандитів. Розгляньмо, яким насправді був Нестор Іванович Махно, а водночас і махновщина.

Донедавна навіть рік народження Махна викликав сумніви. Так ще за його життя в еміграції вийшла книжка Н.Герасименка «Махно», яка без будь-яких змін (репринтне видання) і без належних коментарів була видана 1990 року «Інтербуком» у Харкові. Автор стверджує що народився Нестор у 1884 році, в юності служив помічником прикажчика в галантерейній крамниці в Маріуполі, робив усілякі капості хазяїну, згодом учителював в одному з сіл того ж повіту, а потім у селі Петровському на Бердянщині. Ці суцільні вигадки, як і ряд інших, обурили самого Махна в еміграції, але що він міг вдіяти, оголошений радянською владою кримінальним злочинцем?

Архівні документи, розшукані сучасними істориками, точно вказують, що в селі Шагарово (поблизу Гуляйполя) в сім'ї селян Івана Родіоновича і Євдокії Матвіївни Махно народився хлопчик, названий Нестором. Це засвідчено метричним записом №207 27 жовтня 1888 року Хресто-Воздвиженської церкви, де його й хрестили.

Встановивши факт і рік народження (хоча сам Н.І. Махно чомусь зазначав рік свого народження 1889-й і ця дата фігурує в документах радянської держбезпеки — І.Н.), історики не могли спростувати легенди, що нібито під час хрещення Нестора на священикові загорівся одяг. Ця легенда і досі передається гуляйпільцями, а в інтерпретації запорізьких авторів — поета Григорія Лютото і композитора та співака Анатолія Сердюка — стала піснею «Хрестини Махна».

Як хрестили малого Махна,
Зайнялася в священика ряса,
І збулося знамення сповна,
Бо пожежа в степу розлилася.

Немає потреби спростовувати це, як і твердження авторів: «Як Махну готували купіль, цвіркнув він прямо батюшці в очі».

Віталій Воловик в своїй трилогії «Воля-волошка» при переказі про хрестини Махна ужив народне слівце «сциконув». Такі випадки бували не з одним немовлям хлоп'ячої статі, коли з теплих пелюшок його раптом опускали при хрещенні у воду. Та навряд чи це може вважатися першим виявом бунтарського характеру...

Майже всі, хто писав про Махна відзначають, що характер сміливця-відчайдуха, як і організаторські здібності неформального лідера проявилися в хлоп'ячому віці. І в цьому немаловажливу роль відіграли соціальні фактори. Несторові було одинадцять місяців, коли помер батько, який в останні роки наймитував у гуляйпільського заводчика М.Кернера. На руках у матері залишилося п'ятеро синів, і Несторові рано довелося пізнати, як важко здобувається шматок хліба. Цілком зрозуміло, що вже тоді в душі підлітка народжувався протест проти соціальної несправедливості.

Цікаво, що в 1920 році в секретне оперативне управління ВУЧК надійшла аналітична записка на Махна, в якій зазначено: «Нестор Махно народився в 1889 році (як уже з'ясовано, рік народження Махна 1888-ий —

І.Н.) у с. Гуляйполі. Дитинство своє провів на гуляйпільській вулиці. Ця вулиця стала його школою і розвинула притаманні йому якості сміливого і зухвалого партизана-батька».

Що ж, «вулиця» і тоді й в наш час — важливий фактор виховання. Але не тільки. За спогадами самого Махна взимку він ходив до школи, вчився охоче і навчання йому давалося легко, однак продовжувати освіту не було можливості через бідність, і він закінчив лише три класи. Однак шанобливе ставлення до професії вчителя, до його особистості залишилося у Нестора на все життя. Підтвердження цьому — свідчення сучасників про те, що за махновщини — часу жорстокого і кривавого — жодному з учителів не було заподіяно зла, за одним винятком розстрілу німця-вчителя за жорстокість його сина офіцера. Але й цей факт можна розглядати як випадковість. Можливо, в дитинстві Нестор мріяв бути вчителем, але ніколи ним не був. Тому твердження Н. Герасименка про те, що в 1903 році Нестор Іванович учителював в бердянському селі Петровському, така ж вигадка, як і його висновок, що Махно влаштуовував пиятики з поліцейськими. Автор навіть не схотів підрахувати, скільки ж років було «учителеві», адже 15-річний Махно не міг і бенкетувати з поліцейськими.

На цей час він заприятелював з іншими, майже своїми-ровесниками, які стали на шлях революційної боротьби. Ось як про це писав пізніше у спогадах Махно: «На мою долю випало щастя підпасти ще юнаком під ідейний вплив анархіста-революціонера Володимира Антоні. Завдяки впливу цього революціонера, з одного боку, а також завдяки тому урядовому терору, який носився в 1906-1907 рр. по російській землі проти народу, що прокидався, я швидко зайняв не останнє місце в бойовій гуляйпільській групі хліборобів-анархістів-комуністів Катеринославської організації і довго й уперто боровся з царсько-поміщицьким режимом».

Мова йде про групу «Союз бідних хліборобів», очолювану Вольдемаром Антоні і Олександром Семенютою. Якщо перший з них був ідейним керівником і постачальником саморобної зброї, то другий практично здійснював так звані «екси», тобто по суті грабунки і навіть терористичні акти. Активним членом групи був і Нестор, і в серпні 1907 року його заарештовують. В державному архіві Дніпропетровської області зберігся оригінал рапорту ісправника Олександрівського повіту губернаторові. Цитую мовою оригіналу: «... Из вышеназванных обвиняемых Андриан Ткаченко, кроме того, при опросе сознался в соучастии вместе с крестьянами Нестором Махно и Михеем Маковским в вооруженном нападении в сел. Гуляй-Поле 26 августа 1908 года на стражников Быкова и Захарова и в причинении тогда же огнестрельной раны бывшему полицейскому десятскому Степану Назаренко. Махно и Маковский также задержаны по этому делу...»

З архівних документів відомо, що 4 липня 1908 року Махна звільнили з тюрми під заставу в 2000 карбованців — цю суму вніс Й. Виглинський — хазяїн заводу, де до арешту працював Нестор. Але довго перебувати на волі йому не довелося. Гуляйпільський пристав Караченцев, заславши своїх агентів в групу підпільників і знаючи майже кожен крок групи, переко-

нав своє начальство в необхідності заарештувати всю групу. 26 серпня 1906 року при виході з катеринославського поїзда Махна арештували. Однак метушнею жандармів на вокзалі і галасом, який підняв Махно, скори-стався Вольдемар Антоні, якого теж мали заарештувати: він пересів на інший поїзд і згодом утік за кордон, де перебував разом з Олександром Семенютою до 1910 року, коли вернулися, щоб поквитатися з Караченцевим. Останній за розкриття підпільної групи був удостоєний високої царської нагороди.

Майже вся група «Союзу бідних хліборобів» була заарештована, за винятком її керівників — Антоні і Семенюти. До смертної кари було засуджено й Махна, і він, як пише у спогадах, 52 доби чекав у камері смертників розстрілу чи шибениці. Але смертний вирок замінили довічною каторгою і його 2 серпня 1911 року разом з 14-ма арештантами відправили з Катеринослава до Москви, про що свідчить лист Катеринославського губернатора московському від 12 серпня того ж року. Одні з дослідників вважають, що пом'якшенню вироку сприяло те, що на момент скоєння злочину (тобто в 1907 році) Нестор був неповнолітнім, оскільки тоді повноліттям вважався вік у 21 рік. Інші небезпідставно стверджують, що врятувала від смерті свого наймолодшого сина мати Євдокія Матвіївна, яка добилася прийому в імператорському палаці і на колінах вимолила помилування Несторові. І та, й інша версія цілком вірогідна.

Каторгу відбував Махно не в Акатуї, як про це писали той же Н.Герасименко і Олексій Толстой в трилогії «Ходіння по муках», а в московській каторжній тюрмі, сумнозвісних Бутирках. Вісім років і вісім місяців пробув він у цій тюрмі, закутий а кайдани. Як і для багатьох революціонерів, тюрма стала для Нестора політичним університетом. Тут в одній камері з ним відбував покарання катеринославський робітник Петро Аршинов (Марін), який став його учителем. Водночас із знайомством основ анархізму — про повну свободу людини і заперечення будь-якої державної влади над нею — Аршинов допоміг молодому бунтареві підвищити свій освітній рівень, в'язням дозволялося користуватися тюремною бібліотекою із чималим книжковим фондом. Ставши пізніше першим дослідником і автором історії махновщини, Петро Аршинов дав досить цікаві свідчення про тюремний період і характеристику Махна. «В умовах каторги він нічим особливим не відрізнявся від інших, жив, як і всі, — носив кайдани, сидів по карцерах, вставав на повірку. Єдине, що привертало в ньому увагу — це його невгамовність. Він постійно перебував у сварках, репресіях і бомбардував тюрму своїми записками. Писати на політичні і революційні теми було його пристрастю. Крім цього, сидячи в тюрмі, він любив складати вірші й у цій галузі досяг більшого успіху, ніж у прозі».

Деякі дослідники, зокрема В. Комін у книзі «Нестор Махно: мифы и реальность» і В.Голованов в книзі «Тачанки с юга» підтверджують, що автором вірша «Призыв» (в дусі «Марсельєзи» та «Інтернаціоналу») є саме Нестор Махно, хоча опублікований він під псевдонімом «Скромний». Таку кличку серед каторжників мав Нестор. Згадка про те, що Махно віршу-

вав під час вимушеного переховування від переслідування в одній з німецьких колоній на території нинішнього Новомиколаївського району, є в інших книжках. Підтвердження ньому ми знаходимо у Віктора Білаша — начальника штабу Повстанської армії України — в його записках, що стали книгою «Дороги Нестора Махно» — одному з найбільш достовірних досліджень на основі документів і своїх спостережень історії махновщини. Однак наведений в книжці «Пісні Гуляйпільського краю» (автори Г.Лютий і А.Сердюк) вірш «Степ» не міг належати Махну; це вірш відомого українського поета Євгена Плужника.

Багаторічне перебування в каторжній тюрмі підірвало здоров'я: Нестор захворів на туберкульоз, одну з легень йому оперували в тюремному лазареті. Дуже сподівався Махно на амністію в 1913 році в зв'язку з широким відзначенням 300-річчя царювання Романових, але царська милість не поширилась на гуляйпільського бунтівника. У відчаї Махно ледь не покінчив життя самогубством. Підтримали його товариші по тюрмі, переконавши, що він ще стане в пригоді революції, яка неодмінно прийде...

Через чотири роки прогримів грім Лютневої революції. «З переконанням, що свобода, вільна праця, рівність і солідарність восторжествують над рабством під ярмом держави і капіталу, я вийшов 2-го березня 1917 року з брами Бутирської тюрми», — писав Нестор у своїх мемуарах.

II

Почався новий етап в житті людини, яка, сприйнявши анархістські ідеї Бакуніна і Кропоткіна, намагалася реалізувати їх у рідному місті з такою вільнолюбною назвою. Це був етап самоутвердження людини, про яку одні з гордістю, інші з глуфом скажуть: «Махно — цар, Махно — бог з Гуляйполя до Полог». В цих пісенних словах — і применшення і перебільшення. Це звучить парадоксально, але й сама постать Махна — неоднозначна, багатовимірна, парадоксальна, яку не зрозуміли чи не схотіли зрозуміти Ленін і Троцький, Денікін і Врангель, Грушевський і Петлюра, українські більшовики і українські націоналісти, хоча кожен хотів використати Махна і рух українського селянства, названий його іменем. Найбільше це вдалося більшовикам, і вони ж найжорстокіше і найпідступніше розправилися з ним.

Повернувшись до рідних країв, 29-річний Нестор не забув своїх парубоцьких обіцянок коханій дівчині Насті Васецькій, з якою листувався під час каторги, одружився з нею. Однак тихого сімейного життя не вийшло, як і в багатьох революціонерів: Махна захопив і поніс бурхливий потік подій, з виру яких він виборсатись не міг та й не хотів. Не міг він і передбачити, в якій круговерті опиниться сам і його Гуляйполе, що тоді раділо першій вільній і тривожній весні. Не тільки ті, хто zostалися живі з його групи, радо зустріли Махна, а й багато гуляйпільців симпатизували йому як постраждалому від царського режиму, до нього почали звертатися шанобливо на ім'я по батькові — «Нестор Іванович». Але до народного найменування Батько було ще більше півтора року. Так назвуть його вперше

восени 1918-го після однієї з несподіваних перемог над австро-німецькими окупантами і це стане початком народження могутнього руху селянства України — махновщини, такого ж неоднозначного, суперечливого, прославленого і проклятого, як і Махно, чие ім'я прийняв той рух...

Навесні ж сімнадцятого в Гуляйполі ніхто не думав — не гадав, що земляк, з бідняків бідняк — невеликий на зріст, непоказний на вид, з негучним голосом — виявить талант організатора, зуміє об'єднати навколо себе сотні, а згодом тисячі, десятки тисяч людей, готових іти за ним у вогонь і воду.

А починалося все досить мирно. Свою діяльність у Гуляйполі Нестор Іванович розпочав з організації тут Селянської Спілки на протипагу існуючому в містечку Громадському Комітету — місцевому органу Тимчасового уряду, куди входили і прибічники Української Центральної Ради, а очолювали військові прапорщик Прусницький і поручик Кудінов. Обидва були офіцерами кулеметної команди, особовий склад якої 144 чоловіка, що на озброєнні мали, крім гвинтівок, дванадцять кулеметів.

Задум замінити владу мирним шляхом вдався. Завдяки його агітації на зборах та мітингах по сотнях (Гуляйполе тоді ще мало такий козацький територіальний поділ) жителі послали своїх делегатів до Селянської Спілки, а ті вже обрали головою Нестора Махна. Майже одночасно робітники гуляйпільських заводів обирають його керівником об'єднаної профспілки металістів і деревообробників. В складі шести членів Селянської Спілки Нестора Івановича делегували до Громадського Комітету і невдовзі він став фактичним керівником новоствореного Земельного Комітету. На святкуванні першого травня 1917 року учасники мітингу за наполяганням Махна схвалили резолюцію про недовіру Тимчасовому уряду. Захищаючи інтереси робітників, Махно став організатором страйку і добився, що підприємці виплатили заробітну плату у підвищеному розмірі в зв'язку з дорожнечею, тобто кажучи по-сучасному — індексовану у зв'язку з інфляцією. Авторитет Махна зростає з кожним днем, а особливо після того, як Комітет, очолюваний ним, почав проводити земельну реформу. Селянам — і це підтверджують документи і спогади — надавалося право вибору: господарювати одноосібно або об'єднуватися по 50-200 чоловік у «вільні сільськогосподарські комуні» на базі поміщицьких маєтків. До однієї з них був зарахований і сам Нестор Іванович. Як він сам свідчить, відчував задоволення від селянської роботи в полі, але працював у комуні один-два дні на тиждень, бо доводилося часто брати участь у селянських з'їздах в сусідніх повітах та конференціях анархістів.

Хай не складеться уявлення про тогочасного Махна як про толстовця з його головним принципом «непротивлення злу насильством». Він розумів, що поміщики добровільно не віддадуть землі селянам і для охорони своїх маєтків викличуть війська, як це було в 1905-1906 роках, і Махно створює загін «чорної гвардії». Ядром загону стали селяни, які повернулися з армії, де на фронті здобули хто відзнаки за хоробрість (георгіївські кавалери), а хто й нижчі офіцерські чини. Це були П.Гавриленко, О.Калашников, С.Каретников, П.Петренко, С.Лютий, О.Марченко і, звісно ж, О.Чубенко,

який стане пізніше найбільш довіреною особою Махна, а репга керівним осередком Повстанської армії України. А в сімнадцятому році перші акції «чорногвардійців» спрямовувалися на поміщиків та інших багатіїв, у яких конфісковували зброю, коней, копти, а з тими, хто чинив опір, розправлялися жорстоко, і багато поміщиків повтікали з своїх маєтків.

В кінці літа влада на Гуляйпільлі перейшла до Рад, які на відміну від пізніших більшовицьких стали зватися «вільними». У вересні 1917-го на районному з'їзді Рад на пропозицію Махна делегати ухвалили таку резолюцію: «Гуляйпільський районний з'їзд Рад трудящих рішуче засуджує претензії урядів — Тимчасового уряду у Петрограді і Української Центральної Ради у Києві — на управління життям трудящих і закликає Ради на місцях, усе трудове населення, яке згуртувалося навколо них, ігнорувати будь-які розпорядження цих урядів. Віднині вся земля, фабрики і заводи повинні належати трудящим. Трудове селянство — господар землі, робітники — господарі заводів і фабрику».

Наведений вище документ цікавий тим, що, з одного боку, він за два місяці до Жовтневої революції в Петрограді і проголошених на II-му з'їзді Рад відомих гасел більшовиків, констатував, що на Гуляйпільлі гасла не тільки проголошені, а й реалізуються. З другого боку, гуляйпільські Ради, не визнаючи ніякої з тодішніх центральних влад, викликали тим самим «вогонь на себе» обох влад Олександрівського повіту — Громадського Комітету та його урядового комісара Б.Міхна і Олександрівської Ради робітничих і солдатських депутатів. Обидві владні структури закликали населення бойкотувати, не визнавати рішення Гуляйпільського з'їзду. Так назрів перший конфлікт тогочасних властей з волевиявленням гуляйпільців, підтримуваних переважною більшістю селян навколишніх повітів. Для Махна нез'ясованим залишалося питання, як до рішень Гуляйполя ставляться робітники і солдати Олександрівська. Щоб заручитися їх підтримкою, Н.Махно і В.Антонов виїхали до міста. Незважаючи на протидію олександрівських властей, вони виступали на заводах і в солдатських казармах, знаходили там розуміння і готовність підтримати.

Саме на цей час припадає продовження знайомства Нестора Махна з відомою олександрівською анархісткою Марусею Никифоровою. За розпорядженням урядового комісара Б.Міхна і військового комісара Попова Никифорову арештували і вночі відвезли в тюрму. Про свою участь у звільненні її з тюрми Махно у спогадах скромно умовчує, а наголошує на тому, що під тиском демонстрацій олександрівських робітників власті змушені були випустити анархістку. Однак сучасники згадували, що урядовий комісар Б.Міхно одержав повідомлення Н.Махна з недвозначною погрозою: не звільниш Никифорову — спалимо твій маєток.

Заради об'єктивності слід сказати, що в сімнадцятому році Маруся Никифорова було далеко більш відома, ніж Махно. Колишня посудомийка родом з Поліг, каторжанка М.Никифорова спромоглася втекти з Далекого Сходу в Японію, а потім і в Америку, опанувала кілька мов, в 1917-му повернулася на Україну, створила бойовий загін і, діючи на території Олек-

сандрівського і Єлисаветградського повітів, терором і експропріацією наводила жах на багатіїв та місцеві власті. Тож вони й зробили спробу ув'язнити її.

Як бачимо, Махно допоміг у звільненні М.Никифорової з тюрми восени 1917 року. Мине ще кілька місяців, і йому доведеться знову втручатися в долю цієї невгамовної анархістки, коли її арештували українські радянські власті, що втекли з України в Таганрог навесні 1918-го. Загін Марусі Никифорової в Таганрозі роззброїли, а її арештували. Свідок цього обурений Махно повідомив командувача фронтом Антонова-Овсієнка, і той не менш обурений діями українського уряду дав таку відповідь: «Загін анархістки Марії Никифорової, як і т.Никифорова, мені добре відомі. Замість того, щоб займатися розбросанням таких революційних бойових одиниць, я порадив би зайнятися створенням їх». Невідомо, чи прислухались до цієї поради, як і до втручання у цю справу Махна, але скороспішний суд повністю її виправдав. Пізніше, навесні 1919 року, командувач Українським Фронтом В.Антонов-Овсієнко побачить Марусю Никифорову в дивізії Махна в ролі, яка мабуть, найбільше підходила жінці — головною сестрою милосердя, бо завідувала там військовими шпиталями. Щоправда, невдовзі невгамовна, або, як її назвав Антонов-Овсієнко, енергійна і безтолкова воячка, відправилася в Крим для терористичного акту, але була схоплена білими і повішена. Страта ця відбулася за одними джерелами — в Сімферополі, за іншими — в Мелітополі.

Такого перебігу події восени сімнадцятого, звичайно ж, не могли забачити ні Махно ні Никифорова: після Жовтневого перевороту в Петрограді, тут в Олександрівську вони обоє зайнялися справами в ревкомі, очолюваного більшовиком Міхеловичем (в спогадах Махна він названий Михайловичем). Загін Марусі Никифорової і загін гуляйпільської «чорної гвардії» під орудою старшого брата Махна — Сави, а також червоногвардійський загін Богданова роззброїли ешелон донських козаків, які прямували з фронту в повному бойовому спорядженні на Дон, де формував своє військо генерал Каледін.

Таким чином, у грудні 1917-го Махно допоміг органам радянської влади Олександрівська. Допоміг з чистою совістю революціонера без будь-яких оформлених угод. Пізніше з ним не раз укладатимуть угоди різні сили, в тому числі й більшовики, які звинуватять Махна в зраді, хоч, як це доводять документи і спогади, це була не завжди правда і далеко не правда.

Для Нестора Махна 1917 рік виявився роком становлення його як організатора, роком початку виходу Гуляйполя на арену революційних подій, їх зрозуміли тут по-своєму, по-селянському: «Земля тим, хто на ній працює». Забираючи землю у поміщиків, вони залишали їм стільки, скільки треба було для прожиття власною працею: для цього залишали відповідну кількість сільськогосподарського реманенту, коней та худоби. Така земельна реформа, піднесла в очах селян авторитет Нестора Івановича. Це був час, коли ледь чи не вперше в умовах грошової інфляції, економічної розрухи і політичного безладдя гуляйпільські селяни запровадили про-

дуктообмін між селом і містом, хоча такому тодішньому «бартеру» чинили опір власті. Це був час перших спроб впровадити анархістські гасла про вільні ради трудящих на взірець козацьких рад Запорозької Січі.

Та як і вся Україна у 1918 році, Гуляйполе потрапило у вир громадянської війни. За Брестською угодою, підписаною з німецьким командуванням за наполяганням Леніна більшовицьким урядом Росії і водночас з урядом Української Центральної Ради, на Україну посунули добре вишколені, дисципліновані регулярні частини австро-німецької армії. На північ і схід відходили загони Червоної Армії. Загін «чорногвардійців» Махна, який хоч і одержав на станції Пологи з резерву червоноармійських частин велику кількість зброї та набоїв, навіть гармати, не міг протистояти німецькому війську. В Таганрозі опинилися і Маруся Никифорова і Нестор Махно.

III

Тримісячне перебування Махна в Радянській Росії в тій складній воєнній і політичній обстановці було для нього часом пошуків відповіді на одвічне болюче питання: що робити? В Москві він зустрічається з своїм наставником Петром Аршиновим, дізнається про розгром чекістами клубу анархістів, обурюється такими діями, зустрічається з теоретиком анархізму П.О. Кропоткіним, але нічого нового старий анархіст не міг порадити. Розчарування в ньому випадково приводить Махна до вождів більшовизму. Тривала розмова відбувається у нього з В.І. Леніним і Я.М. Свердловим, Махнові імпонує їхня доступність, але під час зацікавленої розмови він відчуває, що ні той, ні інший не розуміють українського селянства, його психологію. Розмова закінчилася тим, що Ленін і Свердлов настійливо радили Махнові вертатися на Україну і піднімати повстання проти окупаційних військ і режиму гетьмана Скоропадського, який більше імпонував німцям, аніж розігнана ними Центральна Рада.

Махно скористався цією порадою, бо й сам розумів, що в Москві він зайвий і що його місце там, в Україні, в рідному Гуляйполі. З фальшивими документами на ім'я вчителя Івана Яковича Шепеля він разом з своїм вірним товаришем Олексієм Чубенком як два демобілізовані офіцери перетнули російсько-український кордон у кінці червня 1918 року.

На окупованій території довелося переховуватися спочатку в селі Тернівці (нині Вільнянського району), де Махна ледь не видали гетьманській варті, а згодом у селі Різдв'янка за півтора десятка верст від рідного Гуляйполя. Зібравши сім чоловік своїх однодумців-земляків, Махно розпочав партизанські дії. Дослідники вважають першою акцією його групи напад на маєток Резникова, чотири сини якого служили офіцерами у гетьманському війську. Зараз важко сказати, чи був це акт помсти чи безмотивний бандитський напад, як і чимало інших дій.

В архівах Дніпропетровська зберігається цікаве свідчення В.В. Савельєва-Сучкова — колишнього секретаря підпільного Амур-Нижньодніпровського райкому КП(б)У — людини, яку не запідозрили в симпатіях до Махна. Ось що він пише: «... В селах появилися німецькі каральні загони

з поміщиками. Почалися масові езекуції селян, особливо активних вішали на телеграфних стовпах, селяни почали тікати в ліс, організовуючи повстанські загони. Найпершим виступив проти німців Н.Махно. В с.В.Токмак у недільний день під виглядом весільного кортежу він в'їхав у село, напав на каральний німецький загін і знищив його».

Старожили — очевидці тієї події — розповідали, що сам Махно тоді був переодягнутий ... нареченою, в білому убранні під фатою. А що такі випадки були не рідкість, засвідчила вчителька з Гуляйполя Н. Сухогорська: «Я вже писала, як Махно гуляв у Пологах і Гуляйполі серед австрійців. Я сама бачила, як він, переодягнутий бабою, ходив селом, лускав насіння... Махно був то торгівцем на базарі, то жебраком і навіть раз вінчався в церкві, вдало зображаючи цнотливу наречену». Що ж, мабуть і в тридцятирічному віці Н.Махну знадобилися його акторські здібності, які він виявив ще парубійком в драмгурткові в Гуляйполі.

Один із дослідників і безпосередніх учасників повстанського руху на Україні проти окупації і гетьманщини, перший історик махновщини П.Аршинов так оцінював свого тюремного «учня»: «В цей період своєї повстанської діяльності Махно був не тільки організатором і вождем селянства, але в такій же мірі грізним народним месником... Його сміливий і рішучий спосіб дій, швидкість появи і зникнення, невловимість при різного роду обставинах перетворили його в легендарну особистість, оточену любов'ю і гордістю селян і страхом та ненавистю буржуазії».

Восени вісімнадцятого року махновські загони завдають відчутних ударів по австро-німецьких окупаційних військах. Але махновщина в той час була лише однією з складових частин всеукраїнського повстання проти існуючого режиму. Крім неї, на теренах України діяли ще дві сили — більшовики і петлюрівці. Кожна з них опиралася на відповідні групи населення і на регіони. Ворогуючи між собою, ці сили часом змушені були вступати в переговори, укладати певні угоди.

Одна з перших угод була укладена між Симоном Петлюрою і Нестором Махном 15 грудня 1918 року. Махновці одержували від військ Петлюри зброю і набої, а петлюрівцям дозволялося проводити мобілізацію до армії Директорії на Гуляйпільлі. Однак ця угода виявилася короткочасною. В кінці грудня підпільна більшовицька організація Катеринослава запросила собі в союзники махновців, щоб вибити з їх допомогою війська Директорії. Зробити це вдалося партизанським, суто махновським способом: під виглядом робітників, що їдуть на зміну ранковим поїздом махновці проникли на головний вокзал, в центр міста і захопили його. Катеринославський губернський військово-революційний комітет призначив Нестора Махна головнокомандуючим революційною робітничо-селянською армією Катеринославського району.

Легка здобич сп'янила махновців. В місті з його багатими крамницями почалися пиятики і грабежі. Немало їх чинили випущені махновцями з тюрми карні злочинці, які теж прикривалися іменем махновців, і «головнокомандуючий Батько Махно» випустив відозву, в якій, зокрема, гово-

риться (цитую мовою оригіналу, що зберігається в Дніпропетровському державному архіві — І.Н.): «...Каждый преступник, совершивший преступление вообще, в особенности, под именем махновцев или других революционных отрядов... будет беспощадно расстреливаться, о чем объявляю всем гражданам, призывая их также бороться с этим злом, подрывающим в корне не только завоевания революции, но и вообще жизнь честного гражданина».

І хоч наказ був грізним, а сам Махно за свідченням очевидців власноручно розстріляв кількох махновців на місці злочину, але дисциплінувати свою «армію» він не зміг, і це стало однією з причин поразки. Через день військо Директорії, яким командував полковник Самокип, так же легко вибило махновців, багато з яких залишились трупами на вулицях Катеринослава чи пливли мертвими до знаменитих порогів...

На той час та й пізніше Махно не розумів і не хотів розуміти національної ідеї, під прапором якої боролися війська Центральної Ради. Однак і провідники УНР не розуміли соціальної суті махновщини як селянського руху, а звідси і особи Махна. Володимир Винниченко пояснював пізніше так: «Неможливо з певністю сказати нічого нового про таку відому постать у повстанському рухові як Махно. З оповідань одних він — ідейний анархіст, свідомий українець, з романтичним устроєм свого війська на зразок запорозького; з оповідань інших — це просто бандит, безпринципний, анти-українець...» Що завадило одному з авторитетних керівників Української Народної Республіки самому зробити висновок і однозначно вирішити — важко сказати. Відомо ж, що він бачив переважно негативні риси і в Симона Петлюри, бо знав його не з розповідей «одних» та «інших»...

Важко сказати, які історичні наслідки могли бути, якби сталося таке порозуміння з обох сторін і був укладений тривалий військовий союз між двома арміями. Тимчасові угоди між ними рвалися, як гнилі нитки при першому ж натягуванні з будь-якого боку. Але історія не має умовного способу зі сполучниками «якби» та «якщо б». Сталося те, що сталося.

Радянська влада першою визнала Нестора Махна як талановитого воєначальника, залучила його і створену ним Повстанську армію до розгрому білих армій. І першою ж почала боротьбу з махновщиною, боротьбу не на життя, а на смерть.

Хронологічно це виглядає так. У кінці січня 1919 року представник Червоного командування Павло Дибенко і довірена особа Нестора Махна уже відомий Олексій Чубенко укладають угоду про спільну боротьбу з денікінцями і петлюрівцями. 21 лютого того ж року видається наказ про утворення в складі Задніпровської дивізії, якою командував Дибенко, Третьої бригади, комбригом якої призначається Батько Махно (Саме такий був офіційно визнаний його народний титул — «Батько» і ним користувалися в документах). Бригаду, яка згодом переформувалася в самостійну дивізію, кидають на найважчу ділянку фронту. Навесні 1919-го махновці ведуть важкі бої, відбиваючи у денікінців станції, села і міста. Нерегулярно одержуючи зброю та спорядження, а то й зовсім не отримуючи їх,

а людські ресурси поповнює в основному з Гуляйполя за рішеннями районних з'їздів (так звані «добровільні мобілізації») дивізія Махна здобуває ряд перемог і про неї схвально пише московська та харківська більшовицька преса. Здається, все йде гаразд. Але в тилу махновських частин розпочали свої дії червоні продзагони, забираючи хліб і продукти у селян, тобто родин махновців, більшовицькі органи не визнають «вільних рад». І на черговому районному з'їзді повстанців у Гуляйполі Махно виступає проти монополізації Рад трудящих більшовиками, які, за його словами, хочуть накинати ярмо трудовому народу.

Такий виступ, як і настрої бійців дивізії розцінюються більшовиками як підготовку до зради. Леніну і Раковському (тодішньому Голові Раднаркомів України) йдуть повідомлення про небоєздатність махновського війська, про опір, який чинять тут комуністам-комісарам.

Щоб розібратися з становищем на місці, в кінці квітня до Гуляйполя приїздить командувач Українським фронтом В.Антонов-Овсієнко, а на початку травня — член Ради Оборони РРФСР Л.Каменєв у супроводі кількох високих посадових осіб. Вони зустрічаються з Махном, роблять огляд його частин, дізнаються, що «невгамовна» Маруся Никифорова зайнята суто жіночою діяльністю — шпиталями, де близько тисячі поранених, а лікарів не вистачає. Високі гості залишаються задоволені побаченням, і є свідчення, що саме тоді Нестор Махно був нагороджений орденом Червоного Прапора, що, звісно, потішило самолюбство Батька. Ще б пак! Адже за звільнення Одеси таким орденом був нагороджений Н.Григор'єв!.. Антонов-Овсієнко, Каменєв, Межлаук дають позитивну оцінку як особі Махна, так і махновцям, тим самим роблять спробу (щиро чи нещиро — то вже інша справа) захистити Махна і військо від цькування Троцьким та його прибічниками: адже вже 25 квітня «Известия» опублікували статтю Л.Троцького «Геть махновщину!», вона ж надрукована в газеті «В пути», яку випускали в особистому поїзді голови Реввійськради РРФСР Л.Д. Троцького.

Але події розгортаються з блискавичною швидкістю і не на користь махновцям та їх Батькові. Сьомого травня герой взяття Одеси Григор'єв піднімає заколот проти радянської влади і закликає зробити це ж Батька Махна. Останній відкидає цю пропозицію, гнівно таврує Григор'єва в своїй газеті «Путь к Свободе», називаючи «новим Петлюрою» і «контрреволюційним вовком». Не допомагає і телефонограма члена Реввійськради армії В.Межлаука, що Махно як чесний революціонер відмежувався від авантюриста Григор'єва. «Что касается слухов о том, что Махно убивал политических комиссаров, — повідомляє Межлаук, — то это тоже наглая ложь. «Расстрелянные» комиссары сами телеграфируют нам, что они живы и здоровы...» Телефонограма датована 21 травня 1919 року.

Але машина для знищення Махна і махновщини вже розкрутила свій маховик. Услід за статтями Л.Троцького «Махновщина» та «Геть махновщину!» з'являється його наказ як голови Реввійськради РРФСР, де він зажадав «каленным железом выжечь махновщину и григорьевщину». Під ти-

ском Троцького Рада Оборони УСРР 25 травня ухвалює: ліквідувати Махна в найкоротші строки.

Щоб врятувати свою дивізію від фізичного знищення червоними, Н.Махно приймає неординарне, але, мабуть, єдино правильне рішення: він звертається до командувача Другою Українською армією А.Скачка прислати на його місце нового командира дивізії. Про таке рішення Махно телеграфує Ворошилову, Троцькому, Леніну і Каменєву: (цитую мовою оригіналу) «...Наиболее точным и верным способом для предотвращения преступления я считаю уход мой с занимаемого поста, думаю, что с моим уходом центральная государственная власть перестанет подозревать революционное повстанчество в заговорах против Советской республики и отнесется к нему со всей серьезностью, как к живому детяцу социальной массовой революции в Украине...»

Ця телеграма послана зі станції Гайчур 8 червня. Але вже з 3-го червня діє секретний наказ Троцького, яким беззастережно вимагається: «ликвідація махновщини должна быть проведена со всей решительностью и твердостью без проволочек и колебаний». Головним виконавцем-ліквідатором махновщини призначається командарм К.Ворошилов. Шостого червня Троцький наказує йому: «Махно подлежит аресту и суду Ревтрибунала, поему Реввоенсовету Второй армии предписывается принять немедленно все меры для предупреждения возможности Махно избежать соответствующей кары». Щодо махновців, які спробують підтримати Махна, то їм «кара может быть только одна — расстрел».

Залишених напризволяще — без командування, без підтримки інших частин, без набоїв — громить кіннота білого генерала Шкуро, а з тилу махновців стрічають кулеметним вогнем червоні загороджувальні (по суті каральні) загони. Задоволений таким перебігом подій Ворошилов телеграфує Троцькому: «Махновия разбита Шкуро вдребезги. Отдельные махнята вопят о защите и покорности Соввласти. Момент ликвидации этого гнойника самый удобный. Наша беда — отсутствие регулярных частей, которыми нужно занять махновский фронт и ликвидировать остатки банд...»

А навіщо тримати фронт проти білогвардійців? Хай денікінці добирають «махновію», знищують сім'ї махновців — і Троцький недвозначно дав зрозуміти Ворошилову: «... задача Гуляйполя для нас з політичних міркувань бажана.» Напрошується запитання: хто ж кого зрадив? Махновці — червоних, чи червоне командування — махновців? Документи свідчать, що знищення махновців було заздалегідь сплановане. Для цього досить тільки прочитати такий документ: «Реввоенсовет 2-й армии отлично знает, что бригада Махно представляет из себя крестьянскую массу, пропитанную мелкобуржуазными левозсеровскими и анархистскими тенденциями, совершенно противоположными государственному коммунизму... и поэтому столкновение между махновщиной и коммунизмом рано или поздно неизбежно. Это учитывалось командованием 2-й армии уже давно, и еще при образовании бригады Махно командармом — 2 были даны ей итальянские винтовки с тем расчетом, чтобы в случае надобности имелась

возможность оставить их без патронов...»

Отже, ще навесні 1919-го при зустрічах Павла Дибенка і Нестора Махна (їх фото є в архівах) червоне командування (в даному разі командарм А.Скачко) заздалегідь дбало про знищення махновщини як збройних сил українського селянства. Що залишалося робити після таких підступних дій братів по класу? Навіть відмова Батька Махна від командування дивізією не врятувала становища: тисячі махновців лягли під шаблями шкуровців та кулями червоноармійців, а залишки дивізії розформували по інших частинах. Як діяти Махнові, якого уряд Радянської України оголосив поза законом, а Павло Дибенко, виконуючи вказівку Троцького, віддав наказ: «...кожний місцевий громадянин зобов'язаний пристрелити бандита-зрадника Махна. Всіх осіб, що називають себе махновцями, арештовувати і супроводжувати до мене в штаб для виконання суду...»

Кожна дія викликав протидію, і на дії червоних Махно відповів такими ж жорстокими діями. З невеликим загonom найбільш вірних йому товаришів він пробивається на захід від Гуляйполя. Дізнавшись по дорозі на Олександрівськ, що в Софіївці (нині Вільнянськ) відбувається волосний селянський з'їзд, вирішує бути присутнім на цьому зібранні. І Махна, оголошеного поза законом, делегати обирають почесним головою з'їзду, уважно слухають його промову, в якій він заявляє: «Ми захищаємо свій район, свої вогнища, свої хати. Нас обвинувачують в усіх гріхах, але ми винні лише в тому, що заявили: споконвічний ворог праці і свободи — влада. На нашому прапорі написано: «Влада породжує паразитів!»

Загін Махна 20 червня входить до Олександрівська, по дорозі на Томаківку розгромлює продзагони з червоних латиських стрільців, потім на марші окремі червоноармійські загони. За цей час його загін поповнюється місцевими жителями і рядовими червоноармійцями.

Кількісно зміцнілий і добре озброєний загін Махна випадково зустрічається із залишками дивізії Григор'єва, розгромленої червоними. Тільки тепер, а не в травні, як вигадувалося в більшовицькій пресі, відбувається зустріч Батька Махна і отамана Григор'єва — людини, безперечно, хороброї, але авантюриста. В травні, як відомо, Махно відкинув пропозицію, яку отримав телеграфом від Григор'єва про спільний виступ проти більшовиків. Тепер, перебуваючи поза законом, обидва ватажки вирішують об'єднатися. Щоправда, Махно наполягає ударити в тил білих, а Григор'єв — пройтися по тилах червоних, «бити жидів і комуністів». За обоюсторонньою угодою ролі розподілили так: Реввійськкравду очолив Махно, а командувачем призначено Григор'єва.

Однак ця угода, як і раніше з Петлюрою, виявилася тимчасовою, нетривалою, передусім через різні цілі і методи. При всій жорстокості до білогвардійських офіцерів, червоних комісарів, продзагонівців і «чрезвычайек», тобто каральних більшовицьких органів махновці не допускали єврейських погромів та інших масових акцій проти мирного населення. А з'єднавшись з григор'євцями, вони переконалися, як на практиці здійснюється гасло «Бий жидів і комуністів!», стали свідками

єврейських погромів.

Переконавшись у тому, що Григор'єв веде дворушницьку політику, має зв'язки з денікінськими офіцерами (двох таких посланців з листом Григор'єву перехопила випадково махновська розвідка) члени Реввійськради на таємній нараді вирішили знищити свого «союзника».

Така акція сталася в селі Сентово на Херсонщині. Хоча виконавцем рішення Реввійськради, точніше першим, хто вистрелив у Григор'єва, був Олексій Чубенко, Махно узяв всю відповідальність на себе. З найближчої станції в усі кінці полетіла телеграма, в якій роз'яснювалося: «Історичні наслідки за цей розстріл Махно вважає своїм революційним обов'язком узяти на себе. Геть єврейські погроми! Хай живе народне повстанство України!»

Звістка про ліквідацію махновцями отамана Григор'єва була сприйнята неоднозначно. Дехто вважав (та й досі в літературі поширена думка), що таким способом Махно купував собі милість радянської влади. Інші вбачають звичайний акт «розборки» між двома бандитами і в цьому плані поширена вигадка, що нібито махновці викрали Григор'єва, ледь чи не в мішку привезли його і вчинили самосуд. Але факти розвіюють ці вигадки, як і розповсюджену під час громадянської війни про те, що Махно мав дев'ять дружин і почергово їх убивав. Насправді ж, як достеменно відомо, першою дружиною була Настя Васецька, але життя з нею не склалося і вона, народивши дитину, що невдовзі померла, виїхала з Гуляйполя. Сучасники згадували, що у Нестора був короткочасний роман з телефоністкою Тіною з Великої Михайлівки. Неспростовним є те, що тридцятирічний Нестор познайомився з учителькою української мови гуляйпільської школи Галиною (справжнє ім'я її Гафія, але чи не з дитинства її називали Галиною) Андріївною Кузьменко і вона стала Несторові за дружину, хоча офіційно шлюб з нею був зареєстрований у липні 1919 року в селі Піщаний Брід на Київщині, де жили її батьки і куди Махно відправив її, коли над ним зависла загроза розправи з боку червоних. Розповідають, що батько Галини був категорично проти шлюбу з людиною, яку багато хто називав бандитом, але тут і Нестор, і Галина виявили характер і єдине, чого домоглися батьки — це вінчання молодих у церкві. На цей раз Нестор був реальним женихом, а не «нареченою», роль якої він зіграв у Великому Токмаці, коли під весільною фатою тримав маузер, а в тачанці кулемета.

Більш-менш точну характеристику Галини Кузьменко ми знаходимо в спогадах її колеги, вчительки з Гуляйполя Н.Сухогорської: «Дружина Махна справляла враження не злої жінки... вона виглядала елегантною дамою, а не дружиною розбійника, яка сама ходила в атаку, стріляла з кулемета і билася. Розповідали про неї, що декількох махновців вона сама застрелила, спіймавши під час грабежу і гвалтування жінок, її махновці теж побоювалися. Звали її «мати»...»

З документів відомо, що Галина Кузьменко в штабі Махна завідували культурно-освітнім відділом: в її обов'язки входили організація концертів, театральних вистав (зокрема, в шевченківські дні була поставлена п'єса Т.Шевченка «Назар Стодоля»), а також навчання махновців в школі, коли,

звичайно ж, не було боїв. Та ж Сухогорська згадує, що сам Нестор Іванович не втручався в шкільний процес, повністю довірившись гуляйпільським педагогам.

Решту життєвого шляху Нестор і Галина пройшли разом. А шлях той виявився складним, драматичним, политим кров'ю. Лише невелика частина того шляху відображена в щоденникових записах, які вела дружина Махна. Випадково загублений нею, він потрапив до рук червоних. Публікація його в радянській пресі мала на меті показати, якими жорстокими були махновці. Така увага до щоденника Галини насторожила деяких дослідників, які висловили сумнів: а чи не чекісти майстерно підробили його, оскільки, як пізніше виявилося, їх чимало заслали в махновські загони і вони не тільки знали, а й самі брали участь у кривавих розправах, як відомий Льова Задов (Зіньковський). Щоденникові записи одного з керівників розвідки Повстанської армії, наведені в книзі О. Білаша «Дороги Нестора Махно» підтверджують реальність подій, які зафіксувала Галина Кузьменко. Ось тільки один уривок із її запису за 17 березня про події в Андріївці: «Розстрілявши таким чином кількох, решту поставили в ряд і чесонули по них з кулемета. Один кинувся тікати, його догнали і зарубали. Селяни стояли і раділи. Вони розповіли, як цими днями загін хазяйнував у їхньому селі... Роз'їжджали п'яні по селах, вимагали, щоб давали їм хороше продовольство. Б'ють нагайками селян, б'ють і не дають нічого казати...» В записі за 18 березня розповідає, як довелося розстріляти махновця Лапкевича за те, що він розтринькав велику суму грошей, які йому було довірено.

Щоденник Галини Кузьменко — яскраве свідчення того, що громадянська війна не знає милосердя, коли брат убивав брата (пам'ятаєте «Верпники» Юрія Яновського?), а сини стріляли в своїх батьків... Це була трагедія нашого часу.

Прослідкуємо подальший шлях Нестора Махна після знищення ним Григорьєва та бучного, хоч і короткого весілля в Піщаному Броді. З історії громадянської війни відомо, що в другій половині 1919 року — значна частина України, зокрема її південний схід, була захоплена Добровольчою армією генерала А. Денікіна. Червона армія відступила далеко на північ, а на північно-західній частині діяли війська Директорії. Отже реальною силою, що могла б протистояти Добровольчій армії були махновці. Але ще в червні у Махна був загін в 600 чоловік, з якими, рятуючись від каральних загонів червоних, він рушив на Херсонщину і Київщину. Та авторитет Махна серед українського селянства був настільки високим, що за якихось два-три місяці він мав справжню армію. Уже у вересні, як свідчить начальник оперативного штабу В. Білаш, Революційна Повстанська армія України нараховувала 40 тисяч багнетів, 10 тисяч шабель, тисячу кулеметів і 20 гармат. Чисельність її бійців досягала 100 тисяч. Ударною силою її була тисяча тачанок з кулеметами. Кулеметним полком командував Хома Кожин — людина відчайдушної хоробрості.

Щоб забезпечити собі надійні тили, 20 вересня Махно укладає запропоновану угоду з військами Директорії, якими командував Симон Петлю-

ра, залишає в петлюрівських лазаретах поранених своїх бійців та хворих, і вирушає в похід за звільнення від денікінців південно-східної частини України, прямуючи в рідні місця. Цей похід можна назвати справді легендарним за блискавичність і результативність. Пізніше генерал А. Денікін в своїх мемуарах писав: «Махно рішився на сміливий крок. 13 вересня (за старим стилем) він несподівано підняв свої банди і, розбивши та відкинувши два полки генерала Слацова, рушив на схід». А розбитий махновцями генерал Слацов, що пізніше викладав у військовій академії червоних, змушений був визнати: «...впадає в очі уміння Махна діяти не тільки партизанським, але й регулярним способом і швидко формувати, згуртовувати свої частини в гарні регулярні війська».

За одинадцять днів Повстанська армія України з боями пройшла 600 кілометрів від Умані до Гуляйполя. До кінця 1919 року вона звільнила від денікінців Катеринослав, Нікополь, Олександрівськ, Мелітополь, Бердянськ, Маріуполь. Орган більшовицької партії газета «Правда» 14 листопада 1919 року писала: «...Загони Махна являють собою переконливу силу. Про них говорять як про непереможну армію...»

Так восени 1919-го Повстанська армія України і кількісно і якісно була іншою, аніж рік тому. Це видно і на таких фактах, які наводять в своїх спогадах М. Гутман і Р. Курган. Вони стверджують, що вступивши до Катеринослава, Махно звернувся до своєї армії з відозвою, в якій закликав «довести, що вони чесні повстанці». Махновці ніби переродилися. Ті ж автори свідчать, що не лише відозвою діяв Махно для забезпечення порядку: велике враження справило й те, що кількох махновців за спробу грабежу Батько прилюдно розстріляв.

При «махновії», якщо так можна назвати перебування Повстанської армії в Катеринославі, тут мирно співіснували різні партії, виходили їхні газети від більшовицької «Звезди» до лівоесерівської «Знамя свободь». Махновці теж мали свою пресу анархістського спрямування. Щодо вибору влади то Махно запропонував населенню самим визначитися.

— Ми — військове командування, — говорив він, — наша справа — бити кадетів, а цивільну владу, раз вже не можете без влади обійтися, створюйте собі самі.

І Повстанська армія «била кадетів», тобто Добровольчу армію генерала Денікіна, звільняючи міста і села південно-східної частини України. Ось лише хронологія цих подій по нашій області. Махновські частини 5 жовтня увійшли в Олександрівськ, 6 жовтня — в Оріхів. 7-го — в Гуляйполе і Пологи, 12 — Царекостянтинівку, Гайчур, Керменчик, Великий Янісоль, 18 жовтня звільнили Велику Михайлівку (Дібровки) — той населений пункт, де рік тому й започаткувався повстанський рух під назвою «махновщина» З двох невеликих загонів Махна і Щуся, пройшовши складний і драматичний шлях, вона стала армією, яка на 25 жовтня 1919 року нараховувала 100 тисяч чоловік. Варто навести оцінку тогочасних воєнних подій, які дав бойовий генерал Добровольчої армії Я. Слацов (цитую мовою оригіналу): «Петлора действовал вяло и нерешительно.

Оставался один типичный бандит — Махно, не мирившийся ни с какой властью и воевавший со всеми по очереди. Единственно, в чем ему надо было отдать справедливость — это в умении быстро формировать и держать в руках свои части, введя даже довольно суровую дисциплину. Потому столкновения с ним носили всегда серьезный характер, а его подвижность, энергия и умение вести операции давала ему целый ряд побед над встречавшимися армиями».

Такі блискучі перемоги породили навіть легенду серед білого командування, що в армії Махна при штабі є якийсь німецький генерал, який планує воєнні операції і по суті це його заслуга, а не Махна. Це — така ж вигадка, як і поширювана в свій час про Махна-вчителя, Махна-братовбивцю і душителя своїх численних дружин. Ніяких ні німецьких, ні російських генералів і полковників в штабі Махна не було, та й не могло бути, хоча справді серед махновців було чимало тих, хто пройшов фронт Першої світової війни. Але щоб зрозуміти основну причину перемог Повстанської армії України восени 1919 року, варто навести оцінку, яку дала делегація Революційної Ради німецьких робітників і солдат, яка відвідала махновську армію, прибувши туди з Києва 22 вересня. «Дух армії можна назвати превосходным, так как она состоит исключительно из добровольцев. Махно воюет против деникинских, петлюровских и советских войск...»

Після розгрому Повстанською армією денікінців, командування Червоної армії планувало використати її на польському фронті. Махно відмовився, бо знав настрій своїх бійців, які, прогнавши владу поміщиків, не хотіли приймати більшовицьку владу з її продзагонами і «чрезвычайками». Він розгадав намір Троцького і Сталіна (останній перебував тоді членом Реввійськради Південного фронту). А намір був підступний — відірвати селянську армію від її бази — українського села, знекровити, а то й повністю знищити її збройними силами білополяків

Відмова Махна йти під польські кулі і шаблі тоді, коли і його армію косив тиф на початку зими 1920-го, розплатила вище військово командування РРФСР. Виконуючи накази Троцького про знищення махновщини, 14 армія під командуванням Уборевича розгорнула бойові дії проти повстанців, ряди яких ріділи від тифу. На нього захворів і сам Батько Махно. В «махновський» район, тобто на територію нашої області, виїхав з надзвичайними повноваженнями Фелікс Дзержинський. Разом з Головою Раднаркому України Християном Раковським він звернувся до селян Катеринославщини із закликом усунути Махна будь-яким терористичним актом.

Селянство в своїй переважній більшості вважало Махна захисником селянських інтересів від посягань будь-якої влади. Жоден з махновців не піддався агітації і не підняв руку на Махна. Змову проти Махна готували більшовики й трохи раніше, використавши для цього його земляка, командира Стального полку Полонського — теж авторитетного бойового командира. Махновська контррозвідка дізналася про підготовлюваний замах і знешкодила змовників. В махновській газеті «Путь к свободе» за 6 грудня надруковане повідомлення про розстріл командира 1-го Стально-

го кавалерійського полку Полонського, його ад'ютанта поручика Семенченка, голову більшовицького трибуналу при 1-му Катеринославському полку Вайнера, більшовицького інспектора Бродського і коханку Полонського (без згадування її прізвища). Це повідомлення підписане Зіньковським — тимчасово виконуючим обов'язки начальника військово-польової контррозвідки, тобто тим самим Льовою Задовим, який був агентом більшовицької ЧК в махновському русі. Можливо, цим актом він заслужив особливу довіру Махна...

Події 1920 року на Україні склалися драматично не тільки для Повстанської армії, яку косив тиф і червоноармійські кулемети. Виникла серйозна загроза радянській владі з боку кримського угруповання білих армій. Генерал Денікін передав командування ними молодому і рішучому генералу Петру Врангелю, який розумів, що без допомоги селянства він не здолає Червону Армію. Тому він обіцяв селянам вирішити земельне питання в їх інтересах, а махновців як головну збройну силу селянства закликав переходити на його бік. І два загони махновців піддалися на врангелівську агітацію. Їх командири Г.Яценко і А.Савченко звернулися до решти махновців з відозвами. В одній з листівок Г.Яценко писав: «Закликаю вас в свої партизанські загони, щоб ударити всією силою і атакувати кровопивців-комуністів, які розстрілювали наших товаришів-партизан...»

Ця листівка датована червнем 1920 року. Її рядки про розстріли махновців і мирне населення за підтримку повстанців — не вигадка. Їх підтверджують ряд документів. Ось один з них, що зберігається в держархіві Дніпропетровська. Це рапорт начальника тилу Павлоградської дільниці про проведення каральної експедиції в селі Знаменка. «Отряд в Знаменку прибыл на рассвете 15 июня, где и было предъявлено жителям вышеозначенное требование, для чего было два часа срока и после третьего предупреждения о сдаче оружия таковое выполнено не было, а посылались выстрелы с северной стороны Знаменки, тогда по Знаменке был открыт артиллерийский огонь, выпущено 20 снарядов, сожжено 30 домов, расстреляно 10 человек, взято 301 человек заложников в возрасте от 15 до 75 лет, отобрано 150 голов рогатого скота, 1500 пудов зерна и 81 лошадь...»

Після таких червоних акцій немає нічого дивного в тому, що дехто з махновців подумував: чи не краще піддатися під владу Врангеля, тим більше, що й землею обіцяє наділити.

Але більшість махновських загонів, як і штаб Махна, гинучи від червоних, не пішли на угоду з врангелівцями, підозрюючи в їх діях хитрий маневр і не довіряючи їм.

Влітку 1920 року війська Врангеля почали і провели ряд успішних операцій проти частин червоних. Відчувши всю небезпеку, командування Південним фронтом, очолюване М.В. Фрунзе, пішло на замирення з Махном і його армією. Другого жовтня 1920 року була підписана військово-політична угода між радянською владою і Революційною Повстанською армією махновців. Почалася відома в історії громадянської війни Кримська операція, вся заслуга якої була потім приписана Червоній Армії і ко-

мандуючому Південним фронтом Михайлові Фрунзе. Сам Махно через важке поранення участі в бойових діях у Криму не брав. І все ж сучасні історики на підставі неспростованих документів вважають, що саме махновські частини під командуванням Куриленка, Кожина та інших, а також кіннота Пилипа Миронова стали тією ударною силою, яка забезпечила перемогу над військами Врангеля.

Перемога махновців в Криму стала початком їхньої поразки, точніше продовженням розправи над ними з боку радянської влади. За наказом Фрунзе частини Південного фронту повернули зброю проти своїх союзників і тільки небагатьом з махновців пощастило вирватися з Криму.

Однак військова операція по знищенню махновської армії, котра за розрахунками Фрунзе мала бути блискавичною, затяглася майже на рік. Це був найбільш трагічний період і в історії махновщини і в історії України.

Жорстокість, в якій часто небезпідставно обвинувачують махновців, була насправді обоюдною. Не меншою жорстокістю по відношенню до махновців та населення, яке співчувало їм, відзначався і уряд радянської України, який тоді очолював Християн Раковський (болгарин румунського походження). Ось тільки один пункт із секретної інструкції Раднаркому УСРР, надісланої у Миколаївський волосний виконком, примірник якої є в Дніпропетровському держархіві: «В случаях явно выраженной враждебности населения, укрывательства и упорной невыдачи бандитов и повстанцев, на данное население может быть наложена та или иная кара. Такими карами могут быть: а) конфискация продуктами продовольствия; б) денежная; в) производство выселения и взятия семейств главарей и зачинщиков восстания, конфискуя все их имущество и передавая его бедноте; г) обстрел населения; д) его полное уничтожение».

Цей документ датований 20 квітня 1920 року. А ось наказ начальника особого відділення Н-ської кавбригади по Новомосковському гарнізону від 8 січня 1921 року: «Граждане, скрывающие за своей спиной врагов пролетариата и мешающие проведению в жизнь всех необходимых мер для укрепления Советской власти, будут считаться врагами народа и к ним будет применена самая беспощадная мера наказаний.» В кінці цього наказу список 42 осіб мирних жителів, розстріляних особим відділом 19-ї кавалерійської дивізії армії Будьонного.

Ще страхітливіший факт стався в районі Малої Токмачки, коли червоноармійський загін розстріляв з кулеметів тисячу махновців, які здалися в полон, сподіваючись на милість радянської влади, за яку воювали проти білих.

Та ліквідувати махновщину такими жорстокими репресивними заходами не вдавалося. В Тамбовській губернії Росії почалося селянське повстання відоме як антоновщина. На ліквідацію його уряд РРФСР кинув добірні війська під командуванням Тухачевського, теж нагородженого одним з перших орденом Червоного Прапора. Відчувши загрозу селянської революції по країні, розсерджений пролетарський вождь Ульянов-Ленін телеграфує заступникові Голови Реввійськради РРФСР Е.Склянському: «Надо ежедневно в хвост и гриву гнать (и бить, и драть) Главкома и Фрун-

зе, чтобы доби́ли й поймали Антонова и Махно». Він же дає вказівку використати для цього не тільки кінноту (як відомо, проти махновців в 1921 році діяла Кінармія Будьонного), а й автоброньовики, бронепоезди і навіть авіацію. Хто не вірить в таке розпорядження, розкрийте 52-й том повного зібрання Творів Леніна (російською мовою) і на 42-ій сторінці знайдете цей документ.

Фрунзе, звичайно ж, не зрадів такій оцінці його дій і 7 лютого 1921 року повідомляє Леніну: «Особенно обидна такая оценка с вашей стороны... Бандитизм сейчас идет на убыль. Только устранение социально-политической основы бандитизма позволит довести борьбу с ним до конца». Що ж, Михайло Васильович в даному разі мав цілковиту рацію, вказуючи, що потрібні для ліквідації махновщини не тільки бронепоезди та літаки. Такими соціально-політичними і економічними заходами стала проголошена нова економічна політика (НЕП), коли селянам дали можливість розвивати своє господарство на основі продподатку і вільної торгівлі. З другого боку, уряд України, точніше, ВУЦВК, який очолював Г.І. Петровський, оголосив амністію тим махновцям, які складуть зброю.

Перед загонами Махна постав вибір: здатися на милість радянської влади чи залишити Україну і податися за кордон. Були такі, що пропонували дістатися Закавказзя, перейти кордон з Турцією і допомогти турецьким повстанцям проти тогочасного режиму, дехто схилився до переходу на Західну Україну (Галичину) і там не складати зброї. Більша частина махновців вирішила залишитися на рідній землі, сподіваючись, що їх мине лиха доля, серед них був і начальник оперативного штабу Махна Віктор Білаш, якого пізніше, в тридцять сьомому, розстріляли в НКВД, як і Зіньковського (Льову Задова).

У липні 1921 року на прощальному мітингу перед тими, хто залишався, виступив Батько Махно. Він дав таку оцінку ситуації і зробив прогноз на майбутнє: «Трудящі зробили свій вибір в надії на совість переможця, під його чесну обіцянку, під НЕП — цей тимчасовий сплеск панської ласки. Але це слова і дурман, якими вони тимчасово обдурюють громадян... Фундамент суспільству, який заклали комуністи-більшовики, знищивши всі партії, всіх своїх конкурентів — нічого спільного з комунізмом не має. Це замкнута напіввійськова секта «солдат Маркса» із сліпою дисципліною і претензією на безпомилковість і безапеляційність, яка поставила перед собою мету створення тоталітарної держави без свобод і прав громадян, яка проповідус своєрідний ідеологічний расизм...

Їх експерименти не матимуть кінця, вони будуть кооптувати свої ряди з таких же насильників, як і самі, влада вихлюпне безвідповідальне покоління демагогів і диктаторів. Самі будуть владарювати, але тюрмами і знущаннями примусять довго трудящих працювати за кухоль кислого молока... Але довго так тривати не буде. Посилення влади призведе до повного ідейного і морального розриву між трудящими і командним складом влади...»

Що в цих словах Нестора Івановича Махна пророчого, такого, що збулося, а що — ні, — розсудять читачі. Адже сказані вони в липні двадця-

ть першого, коли країну з усіх кінців стискував залізним обручем невможлими голод. Селянство уже не могло годувати своїх вояків: кожного, хто забирив у нього останній шматок хліба вважало своїм ворогом. У кінці серпня, 28 дня, переслідуваний червоними, Махно з Галиною та з невеликим загonom у сім десятків чоловік перетнули румунський кордон...

IV

Почався новий, останній період життя Махна. Він, цей шлях в тринадцять років, на чужині теж був облутаний павутиною вигадок, Найперша з них — про величезні скарби, вивезені махновцями, які давали нібито їм можливість розкопувати. Коли ж ті скарби закінчилися, то нібито Батько посилав своїх «синочків» через кордони, аби дісталися ті до Дібрівського лісу і відкопали скарб. Факти ж спростовують принаймні про вивезені скарби і розкішне життя емігранта: насправді воно було бідним і небезпечним.

Небезпечним, бо полювання на Махна тривало й за кордоном.

Уже у вересні того ж року радянські уряди РРФСР і УСРР надіслали Румунії ноту, якою вимагали видачі Махна як «бандита». Однак румунський уряд відповів, що згідно з міжнародними правилами видати Махна можна тільки після вироку суду, який пред'явить неспростовні докази його злочинних дій, ставилася також умова, щоб він не був страчений, оскільки в тогочасній Румунії смертна кара не застосовувалася.

Ця відмова не остудила запалу радянських властей. Почалася лихоманкова робота наркоматів зовнішніх справ і юстиції: перші шукали привід економічно-територіального тиску на Румунію, другі — розпочали слідчу справу щодо кримінальних злочинів Махна. Водночас органи ОДПУ, які прийшли на зміну ВЧК, точніше, змінивши тільки вивіску, доручили молодому чекістові Дмитру Медведєву перетнути кордон Румунії і знищити Махна. Під виглядом румунського офіцера на автомобілі Медведєв дістався призначеного місця, де за агентурними даними мала відбутися зустріч Махна з офіцерами румунської таємної розвідки, але... приїзду Нестора не діждався і вистрелив в кількох офіцерів і втік назад. Пізніше, в роки Великої Вітчизняної війни Дмитро Медведєв став командиром диверсійно-розвідувального загону на Рівненщині. В цьому ж загоні прославився розвідник Микола Кузнецов. Обом їм, Кузнецову і Медведєву, надано звання Героя Радянського Союзу.

А от заробити славу на убивстві Махна Медведєву не пощастило. Існує версія, що «врятував» Махна один із його вірних охоронців, той же Зіньковський-Задов, який був агентом ЧК і водночас начальником махновської контррозвідки, по суті катом. З Румунії він інформував радянські органи безпеки про всі дії Махна, і тому Медведєв був упевнений в успіхові. Але... бричка, на якій їхав Махно в супроводі візника-охоронця перекинулася, що й врятувало Нестора Івановича від кулі чекіста. Ця версія викладена в романі Віталія Воловика «Пороги»

Румунські власті, аби позбутися такого «гостя», за яким полюють радянські органи безпеки, дозволили Махнові і його дружині та ще декіль-

ком із найближчого оточення перебратися до Польщі. Зіньковський-Задов таємно перебрався через радянсько-румунський кордон, здався радянським властям і до 1937 року служив в органах НКВС.

Між іншим, ця постать однієї з найбільш довірених осіб в оточенні Махна і досі залишається загадковою, оскільки для дослідників архіви колишніх ЧК-ГПУ-НКВС-КДБ залишаються за сімома замками. Інколи відкриваються і то тільки частково. Так 1998 року в Одесі вийшла книжка Фелікса Зінько «Кое-что из истории одесского ЧК» її автор, син розстріляного чекиста, спробував розкрити справжні обличчя «лицарів революції», приховані за псевдонімами. В рецензії на неї, вміщеній в газеті «Зеркало недели» (1-7 серпня 1998 р.), зазначається — «Есть в книге Ф. Зинько рассказ о знаменитом Левае Задове, который из махновца-анархиста перевоплотился в чекиста, неоднократно награждался именным оружием, пока расстрельная пуля не стала последней наградой этого далеко не бесталанного авантюриста»/

Постать Л. Зіньковського-Задова викликає багато запитань. Талановитий розвідник, закинутий більшовиками на зорі махновщини в її осередок під виглядом анархіста, який своєю жорстокістю мав викликати незадоволення селян, а відтак і їх підтримки, чи це пересічний перебіжчик з одного табору до іншого, котрих теж немало породила революція і яким було однаково, кому служити — білим, червоним чи махновцям? Аби тільки було вигідно...

Словом, фігура ця неабияка в махновському оточенні і чекає свого об'єктивного дослідника. Перші спроби робляться. Нагадаю книжку В'ячеслава Попика і Вадима Пісковського «Зрадлива фортуна Льови Задова» (1993 р.), а також трилогію Віталія Воловика («Следь», «Пороги», «Вера»), що виходила протягом останніх трьох років у Запоріжжі.

Але нас більше цікавить Нестор Махно на останньому крутому зламі свого бурхливого життя. Тож повернімося до нього.

Коли йому і його дружині та ще декільком з найближчого оточення вдалося перебратися до Польщі, то вони не знайшли там спокою.

На другий день перебування в Польщі Махно дізнався з преси, що 12 квітня 1922 року уряд України оголосив амністію усім, хто виступав проти Радянської України. Але в тому ж офіційному повідомленні зазначалося, що амністії не підлягають тільки сім осіб: Скоропадський, Петлюра, Тютюнник, Врангель, Кутепов, Савинков і Махно. Важко сказати, як він пережив цей моральний удар, бо попереду його чекали ще більші випробування. Уряд України на підставі вироку Верховного Трибуналу надіслав ноту Польщі від 24 травня 1922 року з вимогою видачі Махна. Польський уряд відмовив, але водночас тримав Махна в концтаборі і не давав йому дозволу щодо переїзду до Чехословаччини.

Через рік польський суд розглядає кримінальну справу, за якою Н.І. Махно звинувачується в тому, що мав намір утекти до Галичини і підняти там повстання проти Польщі. Є версія, що Галина Кузьменко ходила в радянське консульство в Польщі, щоб допомогли через Україну дістати-

ся до Галичини і просила для цього кілька револьверів, але їй відмовили. Так це було чи ні — підтвердити документально не вдалося. Відомо лише, що Нестор Іванович, блискуче захищаючись в суді, довів, що злочинних намірів проти Польщі не мав ні тепер, ні в 1920 році, коли відмовився з Повстанською армією виконати наказ про похід на польський фронт. Суд виправдав Махна.

Між іншим, можливо, що на таке рішення суду вплинула розгорнута анархістами міжнародна кампанія на захист Махна. В пресі був опублікований протест — звернення анархістів-синдикалістів до трудящих усіх країн. «Сейчас, когда великое революционное движение русских труженников временно разбито советвластью, — говорилось в ньому, — последняя прилагает все усилия к тому, чтобы добиться головы Нестора Махно, являющегося выдающимся руководителем революционного повстанчества... Братья трудящиеся! Помешаем осуществиться презренному замыслу русского и польского правительств. Подымите голос протеста против готовящегося убийства тов. Махно!»

Чи судовий процес чи родинні негаразди негативно вплинули на Махна, бо невдовзі в прибалтійській пресі з'явилося повідомлення, що Махно покінчив життя самогубством. Так, справді він спробував накласти на себе руки, але лікарі врятували і та ж газета дала уточнення. Міжнародна організація анархістів допомогла Нестору і Галині перебратися спочатку до Німеччини, а в 1925 році — до Парижа.

Яким був паризький, останній період життя емігранта, описаний у спогадах письменника Льва Нікуліна, анархістки Іди Метт та інших його сучасників. І все ж найповніше і найточніше про це розповіла сама Галина Кузьменко. Вона писала: «В Париже белая эмиграция и петлюровцы встретили нас враждебно, ибо Махно не был в союзе с украинскими националистами и белогвардейцами. Пришлось нам в Париже очень трудно. С большим трудом Махно устроился простым рабочим в киностудию, а я определилась прачкой в богатый дом... Здесь мы прожили долго. Нестор, туберкулезный и израненный, все время болел. Изредка и понемногу работал по устройству декораций в киностудии, потом при одной французской газете. Писал Нестор свои воспоминания (мемуары)...»

Першу книгу спогадів він закінчив у 1926 році, а надрукована вона в Парижі в 1929 році і має назву «Русская революция на Украине (от марта 1917 г. по апрель 1918 год)». Останні дві книги надруковані уже після його смерті, що сталася після тяжкої хвороби в госпіталі 25 липня 1934 року. Як видно з передмови до першої книги, Махно дуже шкодував, що виходить вона не на Україні і не українською мовою. «Но в том, что я не могу издать своих записок на языке своего народа, — писал він у цій передмові, — вина не моя, а тех условий, в которых я нахожусь».

Які це були умови, уже відомо. «Я думаю, — писала про Махна анархістка Іда Метт, — найістотнішим в ньому було те, що він завжди залишався українським селянином... Ставши у ранній молодості революціонером, терористом, він усім своїм способом життя незвично яскраво відо-

бразив дух часу...»

Не менш трагічно склалася доля родини Махнів. Четверо старших братів загинули від рук різних ворогів: найстаршого Омеляна розстріляли австро-німецькі окупанти, Карпа — білогвардійці, Григорій загинув у бою з денікінцями, а Саву розстріляли червоні.

Галину Кузьменко і її дочку Олену після окупації Парижа німецькі власті інтернували до Берліна, а в 1945 році їх за вироком радянського суду вислано до Казахстану, де Галина відбувала покарання в концтаборі разом з дружинами інших «ворогів народу», а після звільнення так і не добилась дозволу останні роки жити в Гуляйполі.

Ім'я «Нестор» в перекладі означає «той, що повертається додому». Що ж, він справді повертається додому — в 90-х роках своїми книгами і книгами про нього, фільмом, зробленим французькими кінематографістами, в 1997-му — меморіальною дошкою-на будинкові, де був той комітет, який він очолював в 1917-1918 роках.

І вертається Нестор Махно піснями Гуляйпільця...

Годилося б зробити висновки з цього невеликого дослідження. Але які? Неупереджений, без ідеологічних шор на очах читач і сам зробить певні висновки і про нашого земляка, чие ім'я прибрало найбільше на Україні селянське повстання, назване махновщиною. Я ж погоджуюсь з оцінкою сучасного історика В.Ф. Верстюка, який у монографії «Махновщина» пише: «Невипадково цей рух очолив Нестор Махно. Природа щедро обдарувала цю людину талантами. Можна здогадатися, яких висот вона б могла досягти у військовій справі, якби мала можливість розвинути природні дані систематичною освітою. Можливо, не менших успіхів Махно досяг би і на політичній ниві, хоча понад усе мріяв про ниву звичайну — власне селянське господарство... Махно уособлював тип народного вождя, народженого вибухом селянської стихії. Бенгежний, імпульсивний, кмітливий по-селянськи, одночасно і тиран, і раб стихії, яка винесла його на гребінь слави, він увібрав в себе усі характерні риси повстання. Його особистість безумовно наклала певний відбиток на характер руху...»

1998 р.
м. Запоріжжя

Слово про спонсора

Коли в 1994 році я так назвав нарис про кандидата в народні депутати України Павла Кузьмича Федотюка, то й гадки не мав, що мине чимало часу і ця добра сердечна людина стане спонсором моєї книжки, яку ви тримаєте в руках. Та це сталося цілком закономірно, бо ще в студентській юності, навчаючись на юридичному факультеті Львівського державного університету імені І.Я. Франка, він прагнув відновити справедливість по відношенню до репресованого в 1937 році свого батька. Про це читач уже знає з уміщеного в книжці документального оповідання «Я горджуся вами, тату!..»

Боротьба за справедливість стала сенсом життя Павла Кузьмича. Робітник «Запоріжсталі» В.М. Сліченко, певно, й досі згадує добрим словом, як полковник міліції Федотюк допоміг йому вирватися з тенет злочинного світу. Я писав у тому нарисі, що Сліченко, дізнавшись про балотування Павла Кузьмича по іншому округу, дуже шкодував, що це не його округ, бо «обійшов би усіх виборців і розказав, яка це людина, щоб проголосували за Федотюка». Так,

ця людина і знана і шанована в області. Шкода тільки, що тоді з невеликим відривом по кількості голосів Павла Кузьмича Федотюка обійшов інший кандидат і передвиборча програма залишилася нездійсненою. А між тим вона була найбільш демократичною і відповідала інтересам широких мас населення, а не купки олігархів.

Так, Павло Кузьмич Федотюк все своє життя обстоює справедливість і тоді, коли майже чотири десятки літ працював у правоохоронних органах на різних посадах, і тепер, коли, вийшовши на пенсію, очолив юридичну фірму «Юстас». В її назві якраз і криється корінь латинського слова «юстиція», що означав «справедливість». Щоправда, у більшості з нас це слово асоціюється з позивним легендарного розвідника з кінофільму «Сімнадцять миттєвостей весни». Пам'ятаєте його шифрограми «Юстас-Алексу»?

Очолювана Федотюком фірма «Юстас», маючи у своєму штаті висококваліфікованих юристів за порівняно короткий час набула доброго і широкого розголосу. Ті, хто звертався по юридичну допомогу впевнилися, що платні послуги фірми окупуються для клієнтів виграними в судах справами, хоча в багатьох випадках спірні моменти в діяльності підприємств і організацій вирішуються і по справедливості, без втручання суду. Недарма ж назва «Юстас»!

Як знає читач, полковник у відставці Федотюк, керівник юридичної фірми, пишається своїм батьком Кузьмою Андрійовичем — простим поліським селянином, який зберіг свою честь і несправедливо засуджений в радянських концтаборах в 1937-1943 роках, і на фронті Великої Вітчизняної війни, де загинув смертю хоробрих у 1945 році. А його сином Павлом, який давно став батьком і дідусям, тепер можуть гордитися його діти, що стали працівниками правоохоронних органів незалежної України.

Тож хай цю книжку, видану коштом фірми «Юстас» при сприянні керівництва Запорізького юридичного інституту МВС України, читачі сприймуть ще як один знак відновлення справедливості.

Автор складає сердечну подяку Павлові Кузьмичу Федотюку, керівництву Запорізького юридичного інституту МВС України і всім, хто причетний до видання цієї книжки.

ЗМІСТ

ОРІХІВСЬКА ТРАГЕДІЯ.....	3
ЧАС ПРАВДИ ПРИЙДЕ.....	12
РОМАН І ЛЕСЯ.....	22
ЇХ ЗРОБИЛИ ВОРОГАМИ... ..	49
«... Я СТОЯВ ЗА САМОСТІЙНУ УКРАЇНУ!».....	60
«МИ, РЕАБІЛІТОВАНІ ІСТОРІЄЮ, ПАМ'ЯТАЄМО...»	72
ЧЕРВОНА ГОЛГОФА СВЯЩЕННОСЛУЖИТЕЛІВ.....	82
ДОЛЯ БАРОНА ФОН ОТТО.....	91
ГЕРОЙ ЗАЛИШИВСЯ ГЕРОЄМ.....	100
СПОВІДЬ КОЛИШНЬОГО ПРОКУРОРА.....	109
ЗА ЩО СУДИЛИ ... ПРОКУРОРА.....	114
«ВИ ЖЕРТВОЮ ВПАЛИ...».....	118
«Я ГОРДЖУСЯ ВАМИ, ТАТУ!...».....	124
НЕСТОР МАХНО: ФАКТИ ПРОТИ ВИГАДОК.....	131
ВІН ХОЧЕ СПРАВЕДЛИВОСТІ.....	156
ЗМІСТ.....	158

ІВАН НАУМЕНКО

ВВАЖКИЙ ЧАС ПРАВДИ

ISBN 966-7552-07-1

Коректор — В.Є. Волкова

Обкладинка — Ю.Є. Волкова

Технічний редактор — В.Ф. Пожидаєв

Здано до набору 3.09.2001. Підписано до друку 20.11.2001. Формат 60x84/16.
Папір газетний. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 9,07. Тираж 500 прим.
Зам. №955. Вид. №170. Комп'ютерний набір Microsoft Word ' 2000 for Windows.
Запорізький юридичний інститут МВС України. 69006, м.Запоріжжя, Північне шосе, 113.

